

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў

І.П.КЛІМАЎ

**СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА
XI–XVI стст.: ЭПОХІ І ПОСТАЦІ**

Вучэбны дапаможнік

Мінск 2010

УДК 82.09:821.161.3 “10/15” (075.8)
ББК 83.3 (4Бей)3я73
К 492

Рэцэнзенты

В.А. Чамярыцкі, кандыдат філалагічных навук,
вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры
імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі;

І.У. Кур’ян, кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры паланістыкі БП – Інстытут правазнаўства

Рэкамендаваны да выдання прэзідыумам навукова-мета-
дычнага савета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтваў (пракакол № 5 ад 16.03.2010 г.)

Клімаў, І.П.

К492

Старажытная беларуская літаратура XI–XVI стст.: эпохі і
постаці: вучэб. дапам. / І.П.Клімаў. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т
культуры і мастацтваў, 2010. – 214 с.
ISBN 978-985-522-004-7.

Разглядаюцца станаўленне і развіццё старажытнай бела-
рускай літаратуры ў XI–XVI стст. Даецца характарыстыка
асноўных літаратурных плыняў і жанраў тых часоў, аналізу-
юцца творчасць найбуйнейшых пісьменнікаў і вартасці асоб-
ных твораў, прыводзіцца бібліяграфія закранутых пытанняў.
Асобна разглядаецца царкоўнаславянская, польскамоўная і
лацінская літаратура старажытнай Беларусі.

Для студэнтаў ВНУ, навуковых супрацоўнікаў, усіх, хто
цікавіцца старажытнай беларускай літаратурай.

УДК 82.09:821.161.3 “10/15” (075.8)
ББК 83.3 (4Бей)3я73

УСТУП

Беларуская літаратура мае адметную, насычаную значнымі культурна-эстэтычнымі працэсамі і здабыткамі тысячагадовую гісторыю. Адзін з найскладанейшых і, напэўна, найважнейшых яе перыядаў – старажытная літаратура. Менавіта ў старажытны перыяд закладваліся падмуркі нацыянальнай літаратурна-мастацкай традыцыі, на якой грунтавалася творчасць пісьменнікаў наступных эпох. У старажытны перыяд ішло фарміраванне праблемна-тэматычных, жанрава-стыльвых і моўных асаблівасцей беларускай літаратуры, выкрышталізоўваліся яе духоўныя і эстэтычныя прыярытэты, гуманістычныя і дэмакратычныя прынцыпы.

У сваім развіцці старажытная беларуская літаратура прайшла праз розныя этапы. Перыядызацыя курса старажытнай беларускай літаратуры – гэта падзел яе на пэўныя эпохі, паміж якімі існуе якасная розніца. Такі падзел дазваляе вызначыць агульныя тэндэнцыі і заканамернасці развіцця, правільна акрэсліць сутнасць, спецыфіку і кірунак літаратурнага працэсу на пэўным этапе. Аднак любы падзел – умоўны, прыбліжны і часам суб'ектыўны, паколькі літаратура (асабліва старажытная) – неаднародная з'ява (рэгіянальна, моўна і жанрава-стылістычна), у якой суіснуюць розныя плыні і кірункі, а таксама розныя моўныя і жанравыя асаблівасці. Так, у старажытнай Беларусі літаратура была свецкай і царкоўнай, развівалася на царкоўнаславянскай, старабеларускай, лацінскай і польскай мовах. Перыядызацыя не заўжды дазваляе адэкватна адлюстраваць некаторыя літаратурныя з'явы, такія як цыклічнасць (уздым – росквіт – заняпад) або перапынкі ў развіцці. Нарэшце, і пытанне пра храналагічныя межы старажытнай беларускай літаратуры канчаткова не вырашана ў навуцы.

Пры перыядызацыі старажытнай беларускай літаратуры спецыялісты выкарыстоўвалі тры падыходы: яе развіццё прывязвалася да буйных палітычна-дзяржаўных змен, да сацыяльна-класавых змен або да змен ідэйна-эстэтычных (што праяўляліся ў розных плынях і стылях). Кожны з гэтых падыходаў мае дадатныя і адмоўныя бакі. Безумоўна, важную ролю ў складванні і развіцці старажытнай літаратуры Беларусі адыгрывалі такія значныя грамадска-палітычныя падзеі, як утва-

рэнне ВКЛ, палітычныя і царкоўныя уніі, падзелы (разборы) Рэчы Паспалітай з боку суседніх дзяржаў, войны, паўстанні і інш. Аднак палітычна-дзяржаўнае развіццё непасрэдна не ўплывае на літаратуру, у прыватнасці, на яе жанры і стылі. У сваім змесце і вобразах літаратура адлюстроўвае таксама і эканамічны ды сацыяльны стан грамадства, а сацыяльна-класавая ідэалогія робіць значны ўплыў на літаратуру (такі падыход ужываўся ў савецкі час, калі дакастрычніцкая і савецкая літаратура прынцыпова супрацьпастаўлялася паміж сабой). Аднак палітычная і сацыяльная ідэалогія, апрача няздольнасці вытлумачыць стылёва-жанравую спецыфіку літаратуры, не ўлічвае яе моўнай і рэгіянальнай адметнасці, а такая адметнасць адыгрывала важную ролю ў эпоху Сярэднявечча. Пры ідэйна-эстэтычным падыходзе мажліва не толькі прасачыць развіццё тэм, жанраў і стыляў літаратуры, але і звязаць іх з уплывам тых або іншых эстэтычных ідэй і канцэпцый. Аднак і такі падыход мае некаторыя недахопы. У прыватнасці, ён не ўлічвае такі спецыфічны кампанент унутры старажытнай літаратуры, як царкоўная літаратура, што ў сваёй сістэме жанраў і тэм не зазнала істотных змен аж да сёння. Таксама ігнаруецца фальклорна-абрадавая народная культура, што існавала паралельна з літаратурай (фактычна – элітарнай з’явай у эпоху Сярэднявечча) і па-рознаму зазнавала яе ўздзеянне. Увогуле ідэйна-эстэтычны падыход надта катэгарызуе межы эпох і плыняў, тады як для Усходняй Еўропы ў часы Сярэднявечча часта ўласціва сітуацыя суіснавання і нават сімбіёзу розных стыляў, плыняў і напрамкаў, нярэдка ўзаемавыключальных. У сувязі з гэтым для старажытнай літаратуры Беларусі эпохі Сярэднявечча асабліва востры характар набывае праблема ідэйна-эстэтычнага рубяжа, якая пакуль не вырашана беларускім літаратурнаўствам. Такім чынам, ніводны з падыходаў нельга лічыць універсальным і абсалютна адпаведным матэрыялу, а таму ў пэўнай ступені даводзіцца выкарыстоўваць кожны з іх.

У дапаможніку прапануецца аўтарская перыядызацыя, заснаваная на выкарыстанні ўсіх трох падыходаў, але з перавагай ідэйна-эстэтычнага і з улікам храналагічных меж.

1. Літаратура Старажытнай Русі (XI–XIII стст.) – эпоха ранняга Сярэднявечча, калі літаратура ў Беларусі існавала фактычна на царкоўнаславянскай мове, мела пераважна

царкоўны характар і не была яшчэ размежаваная з іншымі ўсходнеславянскімі літаратурамі.

2. Старабеларуская літаратура (XIV – 1-я палова XVIII ст.) – гэта літаратура эпохі ВКЛ (самастойнага існавання і ў федэрацыі з Польшчай – у складзе Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў), што развівалася як на старабеларускай мове, так і на іншых мовах (царкоўнаславянскай, лацінскай, польскай) праз некалькі этапаў:

а) позняе Сярэднявечча (XIV – пачатак XVI ст.) – перыяд складвання літаратуры на старабеларускай мове ва ўмовах сярэднявечнай ментальнасці;

б) Рэнесанс (XVI – пачатак XVII ст.) – перыяд распаўсюджвання ў грамадстве рэнесансных і рэфармацыйных ідэй і развіцця аўтарскай свядомасці;

в) Барока (XVII – 1-я палова XVIII ст.) – перыяд заняпаду пісьменства на старабеларускай мове і распаўсюджвання ў грамадстве польскамоўнай літаратуры.

Спецыфіка курса старажытнай беларускай літаратуры абумоўлена наяўнасцю шэрагу праблем, якія так ці інакш закранаюць межы і аб’ём самога курса. Гэта перш за ўсё праблема геаграфічная: літаратуру з якіх тэрыторый (сучаснай Беларусі ці з этнічна беларускіх зямель) адносіць да беларускай? Этнагенез беларусаў на працягу апошняга тысячагоддзя адбываўся ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці, таму этнаграфічныя межы Беларусі ў эпоху Сярэднявечча былі ў значнай ступені няцэўныя. Развіццё старажытнай беларускай літаратуры магло ісці на ўсіх абшарах, населеных на той ці іншы час беларусамі. Іншай праблемай, асабліва актуальнай для старажытнай літаратуры, з’яўляецца моўная: творы на якой мове адносіць да беларускай літаратуры? Месцазнаходжанне Беларусі ў цэнтры Еўропы, на стыку Усходу і Захаду, абумовіла поліфанічны, шматмоўны характар яе культуры. У старажытнасці літаратурныя творы ў Беларусі ўзніклі не толькі на ўласнай старабеларускай мове, але і на царкоўнаславянскай, лацінскай, польскай.

Толькі на найбольш старажытным, раннім этапе, у так званай Старажытнай Русі (Кіеўскай дзяржаве X–XI стст. і асобных княствах, што ўзніклі на яе падмурку ў XII–XIV стст.), пісьменства амаль цалкам існавала на адной мове – царкоўнаславянскай (хаця яна не была аднародная і мела ўсходне-

славянскія ўплывы). Таму ў дачыненні да гэтай эпохі ў дадзеным курсе разглядаецца ў асноўным толькі пісьменства з тэрыторыі этнічнай Беларусі. Зразумела, што ў тую эпоху практычна ўсе помнікі (у дадатак – амаль выключна царкоўнага, рэлігійнага зместу) уяўлялі да некаторай ступені агульную спадчыну ўсходнеславянскага хрысціянства. Такія помнікі (не з тэрыторыі Беларусі, але шырока вядомыя ў Старажытнай Русі) адзначаны толькі аглядна.

Для наступных эпох (часоў ВКЛ) у дадзеным вучэбным дапаможніку зроблена спроба паслядоўна размежаваць літаратуру паводле моўнага крытэрыю. Асобна разглядаюцца творы на старабеларускай мове і/ці беларускай дыялектнай гаворцы, на лацінскай, польскай і царкоўнаславянскай мовах. Гэта тым больш апраўдана, што кожная з такіх літаратур існавала ў рэчышчы той ці іншай ідэйна-эстэтычнай плыні і адлюстроўвала ўласныя заканамернасці развіцця. Некаторыя з’явы, якія пачаліся ў XVI ст., але ў сваім развіцці звязаныя з наступным, XVII ст. (напрыклад, палемічная літаратура ці тэатр або сілабічная паэзія на старабеларускай мове), у дадзеным дапаможніку не разглядаюцца.

Беларусь у старажытныя часы была ўсебакова развітой еўрапейскай краінай са сваёй мовай, правам, адметнай культурай і багатай літаратурай. Старажытная беларуская літаратура ўражвае сваёй жанравай і змястоўнай разнастайнасцю і глыбінёй узнятых тэм і пытанняў, складанасцю і велічнасцю створаных вобразаў, нават сваёй шматмоўнасцю. Па помніках пісьменства прачытваецца няпросты шлях народа – ад паганства ў хрысціянства, ад Сярэднявечча да Рэнэсанса, з Кіеўскай дзяржавы ў Беларуска-літоўскую. Гісторыя старажытнай беларускай літаратуры асабліва выразна сведчыць аб тым, што ў даўнія часы слова адыгрывала рашаючую ролю ў стварэнні і развіцці духоўнасці нашых продкаў.

1. ЛІТАРАТУРА РАННЯГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА

1.1. Асобныя рысы сярэднявечнай культуры

Сярэднявечнай культуры і ўвогуле сярэднявечнаму грамадству былі ўласцівыя некаторыя рысы, якія ў многім абумовілі і вызначылі спецыфіку сярэднявечнай літаратуры.

Абмежаванасць адукацыі і пісьменнасці. Пісьменнай у Сярэднявеччы была толькі нязначная частка грамадства, гадоўным чынам царкоўнікі, а таксама канцылярысты ў органах улады і пры заможных арыстакратах. Пераважная частка грамадства была непісьменная (illetterati), прычым нават феодалы і манархі часта не ўмелі пісаць (дакументацыю ад іх імя афармлялі канцылярысты). Зразумела, што ў такіх умовах літаратура і пісьменства наогул развіваліся фактычна толькі ў царкоўных колах. Кніга, як і пісьмовы тэкст заставаліся для свецкіх асоб у цэлым маладасяжнымі.

Тэхніка стварэння кнігі ў Сярэднявеччы была прымітыўная і працаёмкая. Рукапісны характар кнігі і высокі кошт матэрыялу для пісьма (пергамін да пашырэння паперы) рабіў яе дасяжнай хіба што толькі заможным асобам. Таму ў традыцыйнай царкоўнай культуры кніга была перш за ўсё сакральнай рэччу, скарбам (накшталт мошчаў), які патрабаваў шанавання і ашчаднага карыстання. А сама справа перапіскі кніг разглядалася як угодная Богу. Сродкам пазнання ці светачам навукі кніга зрабілася толькі ва ўніверсітэцкім асяроддзі (з XII–XIII стст.). Такім чынам, роля кнігі ў сярэднявечным грамадстве была дапаможная і нават перыферычная, пры тым, што насельніцтва мела піетэт да кніжнай культуры.

Асноўным каналам інфармацыі для большасці насельніцтва быў вусны шлях. Да шырокіх колаў народа інфармацыя найчасцей даходзіла праз казанне ці літургію ў царкве, спавяшчэнні вестуноў на гарадскіх вуліцах і плошчах, праз чуткі, казкі, паданні, вусныя апаведы. У традыцыйным сярэднявечным грамадстве роля вуснай перадачы інфармацыі была вельмі высокая.

Нават загады і пастановы ўлад мелі абмежаваны ўплыў на грамадства – з прычыны цяжкасці іх распаўсюджвання. Пісьмовыя аб'явы і абвесткі, дасяжныя толькі вузкаму колу царкоўнікаў і прыдворных, што ўмелі чытаць, практычна не існавалі. Калі ўлады жадалі спавясціць пра што-небудзь больш шырокім колам грамадства, то яны

высылалі клікуноў на плошчы і вуліцы ці вестуноў з тлумачэннямі да старшынь кварталаў і вёсак (валасцей). З гэтай прычыны весткі разыходзіліся марудна і часам у скажоным выглядзе. Міжрэгіянальную інфармацыю разносілі гандляры або вандроўныя манахі і старцы, што хадзілі ад дома да дома, ад селішча да селішча.

Аднак вусны шлях распаўсюджання інфармацыі прыводзіў да змен, часта вельмі значных, спараджаючы пераробкі, мадыфікацыі, варыянты фальклорных твораў.

Манаполія духавенства на пісьмовую культуру. У сярэднявечным грамадстве носбітам і захавальнікам пісьмовай культуры выступала духавенства. Гэта было абумоўлена сацыяльнай і эканамічнай структурай тагачаснай Еўропы. Духавенства было вызвалена ад усіх матэрыяльных павіннасцей перад дзяржавай і мусіла клапаціцца пра выратаванне душ вернікаў і прапаганду хрысціянскіх ідэалаў. Царква сканцэнтравала вялізную маёмасць (якую набывала і ад дзяржавы, і ад прыватных асоб) і назапасіла значныя матэрыяльныя багацці. Толькі царкоўнікі (у масе) мелі час, рэсурсы і магчымасці займацца інтэлектуальнай і культурнай працай. За межамі манастыра ці царквы практычна не было сацыяльных груп, якія маглі б прысвяціць сябе такой дзейнасці.

Манаполія духавенства на пісьмовую культуру ў Еўропе ўсталявалася гістарычна. Пасля варварскіх разбурэнняў і знікнення антычнага свету адукацыя ў Заходняй Еўропе прыйшла ў заняпад. Царква засталася адзіным асяродкам і захавальнікам пісьменства і пісьменнасці (іншым асяродкам была адміністрацыйна-канцылярская дзейнасць, аднак яна доўгі час знаходзілася пад уплывам духавенства). На тыя абшары Еўропы, якія не ведалі антычнай культуры (большасць германскага і славянскага свету, увесь фіна-ўгорскі свет), пісьменства як сталая форма культуры наогул было прынесена хрысціянствам, уводзілася і падтрымлівалася там толькі дзякуючы царкве. У выніку ўся пісьмовая культура ў сярэднявечным грамадстве канцэнтравалася ў двух асяродках: царкве і адміністрацыйным апаратам.

Адукацыя таксама знаходзілася выключна ў руках духавенства (апрача Візантыі да XIV ст.). Мэтай адукацыі была падрыхтоўка будучых членаў царквы. Школа, а пазней універсітэт існавалі пад царкоўным кантролем і рыхтавалі кадры для царквы і дзяржаўнай службы.

У такіх умовах літаратура фактычна магла развівацца толькі ў царкоўных колах як сродак маральнага выхавання і як дапаможнік для душпастырскай (прафесійнай) дзейнасці духавенства. «Літаратурай» астатніх класаў грамадства служыў фальклор.

Класавыя бар'еры, якія перашкаджалі пераходу з аднаго класа ці сацыяльнай групы ў іншыя, складалі выразную і неад'емную рысу сярэднявечнага грамадства. Сацыяльная няроўнасць была замацавана і пісанымі законамі, і жыццёвай практыкай.

Людзі не маглі з лёгкасцю змяніць свой сацыяльны статус: хто ў якім стане нарадзіўся, той у тым стане і мусіў заставацца ўсё жыццё. І гутарка, і паводзіны, і жэсты, і вопратка павінны былі адпавядаць сацыяльнаму стану асобы. Напрыклад, існавалі пэўныя правілы, якую вопратку можна насіць, каму, у якіх выпадках. Розным было адзенне для працоўных і святочных дзён, для багатых і бедных людзей, для вёскі і горада. Парушэнне гэтых правіл ганілася грамадствам. Літаратура і паўсюдны досвед асуджалі «выскачак», якія прагнулі змен і жадалі заняць іншае сацыяльнае становішча, вылучыцца з тлуму. І толькі духавенства, якое папаўнялася выхадцамі з іншых станаў, адкрывала магчымасці для сацыяльнага ўздыму, хаця ніжэйшым станам дасягнуць вышэйшых пасадаў і там часта было складана.

Масы простага народа падпарадкоўваліся кіруючым класам, якія колькасна ўтваралі нязначную частку грамадства.

Духоўнае і палітычнае кіраванне еўрапейскага грамадства ў Сярэднявеччы было манапалізавана двума класамі: «духоўным» (рэлігійным) класам – духавенствам (*oratores* – тыя, хто моліцца) і «вайсковым» класам – феодаламі (*bellatores* – тыя, хто ваюе). Ім мусіў падначальвацца «эканамічны» клас (*laboratores* – тыя, хто працуе). Да гэтага трэцяга класа адносіліся не толькі сяляне, але і мяшчане, рамеснікі, купцы, гандляры, банкіры – фактычна ўсе, хто не ўваходзіў у першыя два класы.

Унутры пануючага класа таксама разгортвалася барацьба паміж духавенствам і свецкімі феодаламі за ўладу.

У розных баках хрысціянскага свету барацьба за ўладу паміж кіруючымі класамі вырашалася па-рознаму. То «духоўны» клас браў верх над «вайсковым» – усталёўваўся папацэзарызм; то «вайсковы» клас падначальваў сабе духавенства – узнікаў цэзарапапізм. У выніку

рэлігія і там, і тут зрасталася з дзяржавай, што падкрэслівалася нават стылістычна: у тагачасных актах і літаратуры царкоўныя феадальны пералічваліся адразу пасля караля, Боскага памазаніка, і заўжды выпярэджвалі магнатаў і вяльмож. З цягам часу нават манаства, якое мусіла рваць сувязі са светам, рабілася актыўнай сілай і ўцягвалася ў барацьбу за ўладу.

Папацэзарызм усталяваўся на пэўныя перыяды ў Заходняй Еўропе, дзе ва ўмовах заняпаду і варварскіх разбурэнняў царква як адзіны ацалелы сацыяльны інстытут мусіла арганізоўваць грамадства. Каралі і імператары на Захадзе былі носьбітамі толькі палітычнай улады, а духоўная ўлада канцэнтравалася ў каталіцкага духавенства на чале з рымскім папам, чья асоба лічылася сакральнай; ён нават юрыдычна не залежаў ад свецкіх уладароў. Наадварот, за грахі ён мог пакараць іх, загадаўшы свайму духавенству адварнуцца ад грэшнага ўладара. Як вынік, каталіцкае духавенства карысталася значнай незалежнасцю ад свецкіх феадалаў і дзяржаўных улад.

Цэзарапапізм усталяваўся на Усходзе, у Візантыі і Масковіі, дзе дзяржава ўяўлялася зямной рэалізацыяй незямнога ідэала справядлівасці, а манарх быў увасабленнем гэтага ідэала. У Візантыі імператар (базілеўс) разглядаўся як сакральная асоба і быў носьбітам не толькі палітычнай, але і духоўнай улады. Патрыярх, што ўзначальваў духавенства, юрыдычна залежаў ад базілеўса, які мог пазбавіць яго пасады ці пакараць. Падобнае стаўленне да праваслаўных іерархаў было ўспрынятае пазней і іншавэрнымі туркамі-асманамі, што заваявалі ў XIV–XV стст. Візантыю, а таксама ў ВКЛ, дзе праваслаўнае духавенства трапіла ў эканамічную і нават юрыдычную залежнасць ад свецкіх феадалаў, якія фактычна прызначалі не толькі святароў, але і іерархаў.

Барацьба паміж рознымі класамі і сацыяльнымі групамі даволі часта знаходзіла свой адбітак у літаратуры. Нярэдка літаратура выкарыстоўвалася прадстаўнікамі вышэйшых класаў для крытыкі ці асмяяння прадстаўнікаў іншага класа. Часцей за ўсё прадстаўнікі ніжэйшых класаў увогуле не траплялі ў літаратурныя творы ці фігуравалі там хіба што ў якасці другаступенных або камічных персанажаў. Галоўная ўвага надавалася прадстаўнікам кіруючых класаў, якія з прычыны свайго высокага сацыяльнага становішча ў асноўным і фігуравалі ў літаратуры. Аўтары ў большасці выпадкаў таксама належалі да вышэйшых класаў і адлюстроўвалі іх ідэалогію. Таму варожасць да ўладароў, крытыка ўлад вельмі рэдка праяўляліся ў літаратурных творах.

Апазіцыя элітарнай і протанароднай культур. У большасці грамадстваў Еўропы існавалі дзве культурныя традыцыі, што былі супрацьпастаўленыя паміж сабой: «высокая» культура адукаванай меншасці (эліты) і «нізкая» культура ўсіх астатніх. Першая традыцыя культывавалася ў царкве і школе (у тым ліку ўніверсітэце), а таксама пры дварах манархаў і ў замках феадалаў, другая стыхійна складвалася і захоўвалася ў асяроддзі непісьменных ці малапісьменных людзей – сялян і гарадской беднаты (плебсу, дэмасу, або чэрні). Мяжа дзвюх культур была не рэзкая – паміж імі знаходзіліся прамежавыя ці пераходныя супольнасці (дробная і сярэдняя шляхта, заможнае мяшчанства), а таксама групы-пасярэднікі (вандроўныя акцёры, жабракі і манахі; сектанты, рэлігійныя меншасці і інш.). Межы дзвюх культур таксама не зусім супадалі з класавымі. Сярод духавенства (*oratores*) было нямала малаадукаваных, часта нават ледзь пісьменных святароў, якія светапоглядам і ладам жыцця слаба адрозніваліся ад сялян, сярод якіх жылі. Лад жыцця дробнай шляхты часта таксама не адрозніваўся ад сялянскага. У той жа час сярод *laboratores*, перш за ўсё багатых мяшчан, не рэдкасць былі не проста пісьменныя, але нават адукаваныя людзі, якія актыўна цікавіліся кнігамі і тэалогіяй. Лад жыцця многіх гандляроў, купцоў і банкіраў часам перасягаў па раскошы ўзровень жыцця многіх заможных феадалаў.

Гэта была менавіта апазіцыя дзвюх культур: яны ўздзейнічалі адна на адну і паміж імі не стаяла непранікальных бар'ераў. Уздзеянне адбывалася бесперапынна і ў абодвух кірунках. Элементы фальклору нярэдка пранікалі ў творы царкоўнікаў. Вышэйшыя, адукаваныя класы ўдзельнічалі ў народнай культуры (святы, карнавалы, рынкавыя перформансы вандроўных спевакоў і акцёраў, сямейныя ўрачыстасці прасталюдзінаў), спявалі народныя песні і карысталіся народнымі вырабамі. У сваю чаргу прадстаўнікі народа і свецкія феадалы далучаліся ў той ці іншай ступені да «высокай» культуры, напрыклад, наведваючы царкву, дзе маліліся і слухалі казанне. Многія народныя святы гадавога календара высілкамі духавенства былі звязаныя з царкоўнымі святамі (фэсты святых, свята зімовага сонцастаяння (Каляды) – з Раствам Хрыстовым, свята надыходу вясны – з Вялікаднём і да т. п.) і падзеямі (храмавыя / парафіяльныя святы, дзень

(апекуна) горада, крыжовыя хады і інш.). Творы і нават жанры царкоўнай літаратуры нярэдка траплялі ў народнае асяроддзе, дзе гублялі сваю сакральную функцыю і расквечваліся казкай ды фальклорам або служылі аб'ектам пародыі ці травестацыі. Пры гэтым носьбіты абедзвюх культур усведамлялі іх адрознасць і падтрымлівалі яе – праз пагарду і абразу да ніжэйшых ці піетэт і пашану да вышэйшых.

Літаратура ў такіх умовах існавала толькі як частка «высокай» культуры і ў значнай меры была закрытая, недасяжная для плебсу (дэмасу). Менавіта ў межах гэтай культуры развіваліся такія інтэлектуальныя рухі і мастацкія стылі, як Рэнэсанс, барока, Асветніцтва, класіцызм, аднак яны амаль не закраналі сфер «нізкай» культуры. Праўда, апошняя ў рэшце рэшт запазычвала з гэтых стыляў асобныя матывы, хаця і са спазненнем.

Пытанні і заданні

1. Наколькі шырока былі распаўсюджаны адукацыя і пісьменнасць у сярэднявечным грамадстве?
2. Якія класы і сацыяльныя групы сярэднявечнага грамадства валодалі манаполіяй на пісьмовую культуру? Як усталявалася такая манаполія?
3. Як праяўлялася ў літаратуры класавая няроўнасць? Як праяўлялася сацыяльная мабільнасць?
4. Якія дзве культуры існавалі ў сярэднявечнай Еўропе? Дзе яны функцыянавалі і як суадносіліся з класавымі межамі?
5. Наколькі рэзкай была мяжа паміж «высокай» і «нізкай» культурам? Прывядзіце прыклады ўзаемаўплыву паміж імі.

Літаратура

1. *Бэрк, П.* Народная культура Эўропы ранняга новага часу / П.Бэрк. – Мн., 1999.
2. *Гуревич, А.Я.* Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. – М., 1972.
3. *Лінч, Дж.* Середньовічна церква: коротка гісторія / Дж.Лінч; пер. В.Шевкун. – Київ, 1994.
4. *Риер, Я.Г.* История средневековых цивилизаций: учеб. пособие: в 5 ч. Ч. 4. История средневековой культуры / Я.Г.Риер. – Могилёв, 2002.
5. *Сказкин, С.Д.* Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века / С.Д.Сказкин. – М., 1981.

1.2. Асаблівасці сярэднявечнай літаратуры

Літаратура Сярэднявечча – даволі спецыфічная з’ява. Яна вельмі складаная для ўспрымання цяперашнім чытачом, выхаваным на сучаснай мастацкай літаратуры, і ў многіх рысах не падобная да сучаснай. Таму сярэднявечную літаратуру трэба ацэньваць інакшымі меркамі. Практычна ўсе яе рэаліі патрабуюць каментарыя, а мастацкія вартасці і прыёмы – тлумачэння.

Рукапісны характар. Тэхналагічная адсталасць Сярэднявечча абумовіла распаўсюджванне літаратурных твораў двума шляхамі: рукапісным і вусным. Перапіска ўсіх тэкстаў суправаджалася памылкамі, а большасці твораў – і пераробкамі. Маладасяжнасць пісьма рабіла любы пісьмовы тэкст рэдкай з’явай, а гатовы прадукт пісьмовай дзейнасці – кніга – нярэдка набліжаўся да скарбу. Таму кнігі часта шанаваліся і ўпрыгожваліся нават каштоўнымі камянямі (у царкоўным асяроддзі). Тэхналогіі чытання доўгі час заставаліся прымітыўнымі: пераважала чытанне ўголос і калектыўнае чытанне. У сваю чаргу рукапісная кніга амаль заўжды ўяўляла сабой самастойны помнік, унікальны ў многіх адносінах; у ёй сумяшчаліся розныя віды мастацтва і майстэрства: літаратура, каліграфія, жывапіс, воклад. З’яўленне кнігадруку ў сярэдзіне XV ст. (ва ўсходніх славян – у XVI ст.) прывяло да ўніфікацыі тэкстаў, іх шырокай распаўсюджанасці і большай дасяжнасці. Аднак сярод усходніх славян рукапісная кніга яшчэ да XVIII ст. захоўвалася ва ўжытку.

Моўная спецыфіка. Пісьменнасць у Сярэднявеччы заставалася мала распаўсюджанай таксама і з лінгвістычных прычын. Хрысціянская царква была інтэрнацыянальнай інстытуцыяй, у ёй функцыянавала адзіная сакральная («святая») мова, якая ўжывалася ў набажэнстве, а таксама ў астатняй царкоўнай літаратуры. Дзякуючы адзінай сакральнай мове царква, з аднаго боку, падтрымлівала адзінства сваёй арганізацыі і літаратуры сярод самых розных народаў, а з другога – ізалявала сябе праз моўную ўнікальнасць ад астатняга грамадства, у якім панавала стыхія розных і неапрацаваных моў ды дыялектаў.

Да ліку сакральных у еўрапейскай цывілізацыі адносілі грэчаскую, лацінскую і царкоўнаславянскую мовы – імі карысталася тая ці іншая царква ў залежнасці ад сваёй канфесіянальнай прыналежнасці. Лацінскай і грэчаскай мовам паслугавалася не толькі царква, яны выкарыстоўваліся таксама ў дзяржаўна-адміністрацыйным апарате (адпаведна ў Заходняй Еўропе і ў Візантыі). Царкоўнаславянская мова ў гэтым адрознівалася ад іх, паколькі ўжывалася галоўным чынам у царкве (шэрагу славянскіх краін і ў Румыніі).

Сакральная мова не была жывой для якога-небудзь народа, але яна шанавалася царквой і вернікамі, паколькі на ёй звярталіся да Бога. Авалодаць сакральнай мовай было мажліва толькі ў выніку шматгадовага навучання пад кіраўніцтвам настаўніка (менавіта таму адукацыя канцэнтравалася ў царкве). Адпаведна і выкарыстанне сакральнай мовы тым або іншым аўтарам накладвала спецыфіку на яго твор. Гэта было ўжо не столькі пісанне на жывой мове, колькі пераклад у пэўную літаратурную форму. Таму аўтары, што пісалі на сакральнай мове, былі менш дакладныя ў сваіх выразах і нават дробных фактах і імкнуліся выкарыстоўваць літаратурныя клішэ і звароты, традыцыйныя вобразы і метафары, часам не звяртаючы ўвагу на іх адпаведнасць дадзенаму кантэксту.

Ананімнасць. У сярэднявечным грамадстве не існавала паняцця аўтарскага права. У царкве ўсе аўтары-царкоўнікі разглядалі свае творы як вынік Боскага натхнення, а не плён свайго таленту, і пытанню аўтарства не надавалі значэння. Таму аўтарства (у сучасным разуменні) доўгі час адсутнічала ў сярэднявечнай літаратуры, а большасць яе твораў была ананімная. У лепшым выпадку перапісчык мог пакінуць сваё імя на маргінэсеці напрыканцы рукапісу, але аўтар (а гэта быў амаль заўжды царкоўнік) звычайна ніяк не падпісваў свой твор (асабліва ў яго загаловак). «Выстаўляць» сваё імя пры боганатхнёным творы здавалася нясціплым і непрыстойным хрысціянину. Выносіцца ў заглавак маглі толькі імёны аўтарытэтаў – Айцоў Царквы, святых, царкоўных іерархаў, выдатных дзеячаў і пісьменнікаў мінулага. У дадатак, нашчадкі часта прыпісвалі старажытным аўтарытэтам чужыя творы (асабліва, калі баяліся выказаць нейкую смелую думку ад свайго імя).

Асаблівасцю сярэднявечнага хрысціянскага этыкету была падкрэсленая сціпласць асобы. У грамадстве, дзе панавала калектыўная свядомасць, выказванне сваёй індывідуальнасці разглядалася як нясціпласць і гардыня (*superbia*), што царквой вызнавалася за грэх. Таму сярэднявечныя кніжнікі (часцей за ўсё яны былі манахамі) лічылі сваім абавязкам прыніжаць сваю асобу і ўласныя здольнасці, дэманстраваць уласную сціпласць і жаліцца на сваю нявартасць ды някемлівасць. «Розумам слабы» ці «мнагагрэшны і нягодны» – такімі эпітэтамі часта акрэслівалі перапісчыкі сябе ў кнігах.

З гэтай прычыны аўтара таго ці іншага ананімнага твора эпохі Сярэднявечча вельмі цяжка вызначыць. Біяграфічныя звесткі нават і пра вядомых аўтараў вельмі сціплыя; аб іх поглядах, не кажучы ўжо аб творчай і ідэйнай эвалюцыі, у большасці выпадкаў нічога не вядома. Найбольш надзейным сродкам усталявання аўтарства ананімных твораў лічацца спасылкі аўтараў на іншыя свае творы, а таксама згадкі аўтараў фактаў сваёй біяграфіі ці блізкіх яму асоб.

Кампіляцыйнасць. Ва ўмовах, калі ўсведамлення аўтарства не існавала, ствараць азначала паўтараць ці пераймаць. Уся сярэднявечная літаратура мела кампіляцыйны характар, гэта значыць неарыгінальны, запазычаны (прычым часта з многіх крыніц). Стварэнне тэксту ўяўляла сабой паслядоўнічанне ранейшым узорным помнікам, перанос з іх сюжэтаў, кампазіцыі ці выразаў і часта нават перапісванне цэлых фрагментаў чужога тэксту. Якасць твора вызначалася тым, наколькі ўдала яго аўтар мог пераказаць і спалучыць вядомыя думкі ды цытаты.

У Сярэднявеччы адукаванасць чалавека вызначалася не яго творчымі здольнасцямі, а эрудыцыяй. Найвышэйшай вартасцю адукаванага чалавека лічылася поўнае і дэтальнае авалоданне традыцыйнай культурай (натуральна, хрысціянскай), яго знаёмства з аўтарытэтамі старажытнасці. Таму вартасць літаратуры вызначалася не яе навацыйнасцю, а традыцыйнасцю. Сэнсам сярэднявечнай літаратуры былі бясконца актуалізацыя папярэдніх аўтарытэтаў, перайманне прэстыжных твораў і паўтарэнне агульнапрызнаных думак.

Аднак нават у выпадку поўнай кампіляцыйнасці літаратурнага твора застаецца магчымасць даследавання яго мастацкіх і ідэйных вартасцей. Кантэксты, у якіх аўтар ужыў чужыя цытаты, заставаліся яго асабістымі, індывідуальнымі. Ён выкарыстоўваў чужыя выразы ў тых месцах, дзе гэта здавалася яму найбольш дарэчным. У такіх выпадках адбывалася атаясамліванне чужога тэксту са сваім уласным:

абраны чужы выраз азначаў тое самое, што кампілятар жадаў сказаць. Чужы выраз проста надаваў гатовую форму ўласнаму выказванню. Гэта дазваляе аналізаваць любыя творы, нават цалкам кампіляцыйныя.

Царкоўнікі сваю літаратуру лічылі саборнай (кафалічнай), гэта значыць калектыўнай, прычым такой яна ўяўлялася ім не толькі ў прасторы, але і ў часе. У стварэнні царкоўнай літаратуры віртуальна прымалі ўдзел усе члены царквы (ад яе Айцоў да парафіяльнага святара) і ў розных пакаленнях – усе, каго натхняў Св. Дух на стварэнне выдатнага твора (а «Дух Божы вее, дзе хоча»). Таму найчасцей даводзіцца казаць не пра аўтараў сярэднявечнай літаратуры, а пра кніжнікаў наогул, якія прымалі (ці маглі прымаць) удзел у стварэнні або апрацоўцы твора.

Тэксталагічная няўстойлівасць. Распаўсюджанне твораў у эпоху Сярэднявечча шляхам перапісвання, нават вельмі пільнага, заўжды суправаджалася памылкамі, што прыводзіла да змен і нават скажэнняў тэксту. Напрыклад, памылкова маглі аб'ядноўвацца суседнія творы ці адзін твор мог падзяляцца на некалькі асобных. Але яшчэ большага маштабу дасягала «саматворчасць» перапісчыка ва ўмовах, калі выразнага ўсведамлення аўтарства не было і аўтарская традыцыя адсутнічала. Калі перапісчык лічыў неабходным, то на ўласны густ дапаўняў і змяняў свой арыгінал, уносячы ў тэкст змены практычна любога характару: дадаваў ці касавалі словы і выразы, рэдагаваў і нават цалкам перапрацоўваў увесь твор, мяняў яго ідэйную накіраванасць. Творы часта выпраўляліся, перарабляліся і рэдагаваліся паводле некалькіх і нават многіх крыніц. Выключэнне з гэтай практыкі складалі дакументы і юрыдычныя кодэксы, а таксама літургічныя тэксты, аднак і апошнія пры перапісцы на працягу стагоддзяў нярэдка назапашвалі багата памылак (таму час ад часу літургічныя тэксты рэдагаваліся дасведчанымі царкоўнікамі пад кантролем вышэйшага духавенства). Ва ўсіх астатніх выпадках перапісчык твора ўсведамляў сябе яго рэдактарам, «суаўтарам» ці «паўторным аўтарам».

Пры такіх умовах казаць пра стабільны тэкст твора праблематычна. Раз створаны, ён на працягу свайго існавання (перапіскі) падлягаў бесперапынным апрацоўкам і пераробкам з боку рэдактараў і перапісчыкаў. Так узнікалі розныя рэ-

дакцыі (версіі з істотнымі адхіленнямі) і рэцэнзіі (зводы – версіі з малаістотнымі, пераважна моўнымі, адхіленнямі) аднаго твора. Як правіла, аўтарскія тэксты сярэднявечных твораў не дайшлі да сучаснасці, а захаваліся ў значна больш позніх па часе стварэння копіях (спісах); у дадатак, пераважная іх большасць недатаваная. Высветліць гісторыю ўсіх гэтых змен мажліва толькі з дапамогай асобнай філалагічнай навукі – тэксталагіі. Гэта ўздымае пытанне пра канчатковую версію твора: які з існуючых варыянтаў тэксту трэба прызнаць «лепшым», «апошнім» ці «асноўным»¹. Такім чынам, вывучэнне і высвятленне зместу, мастацкіх вартасцей і часу з’яўлення практычна любога сярэднявечнага помніка ўскладняецца яго фрагментарнай і заблытанай тэксталагічнай традыцыяй. Не меншую праблему ўяўляе і пытанне пра суадносіны арыгінальнага і запазычанага кампанентаў у такой сітуацыі.

Характар сярэднявечнай літаратуры. Літаратура Сярэднявечча развівалася ў вельмі спецыфічных умовах, паводле ўласных эстэтычных прынцыпаў і ў сваім мастацкім светабачанні. Яна не падобная на сучасную літаратуру ні паводле светапогляду і сваёй эстэтыкі, ні паводле тэматыкі і зместу, ні паводле стылю і формы. З гэтай прычыны сярэднявечная літаратура вельмі ўмоўна можа быць аднесена да мастацкай літаратуры (у сучасным разуменні апошняй). Сучасная мастацкая літаратура сама ўзнікла ў выніку секулярызацыі царкоўнай літаратуры ў часы позняга Сярэднявечча і Рэнэсанса, хаця царкоўная літаратура захавалася тады і існуе дагэтуль.

З сучаснага пункту гледжання ніводны твор сярэднявечнай літаратуры не прызначаўся для задавальнення эстэтычных пачуццяў чытача. Літаратура, якая стваралася і захоўвалася царкоўнікамі, мела ў цэлым прыкладны, утылітарны характар і прызначалася дзеля іх інстытуцыйных мэт: царкоўнага набажэнства і выканання іншых рэлігійных рытуалаў, рэгулявання паводзін унутры царкоўнай інстытуцыі і пастырскай дзейнасці за яе межамі (у свецкім, нецаркоўным асяроддзі).

¹ Таму ў старажытнарускай літаратуры твор часта вывучаецца на прыкладзе або асобнага помніка (гэтак званы лепшы тэкст), які адлюстроўвае толькі адзін з момантаў развіцця тэксту твора, або штучнай рэканструкцыі (гэтак званы зводны тэкст), якая з’яўляецца вынікам калацыі (абследавання) усіх дасяжных помнікаў і ў сапраўднасці не прадстаўлены ніводным рэальным помнікам.

Таму такую літаратуру называюць царкоўнай. Фактычна гэта была спецыяльная, прафесійная літаратура, што стваралася царкоўнікамі і адрасавалася ў першую чаргу ім. Таму аналізаваць царкоўную літаратуру ў адрыве ад царкоўнага светапогляду і культуры, ацэньваць яе са свецкага гледзішча немагчыма. З гэтай прычыны царкоўную літаратуру Сярэднявечча часта называюць пісьменствам, ці кніжнасцю.

Таксама складана вызначыць у складзе царкоўнай літаратуры нейкія свецкія творы ці тэмы. Галоўныя мэты і вартасці рэлігіі знаходзіліся ў містычнай рэальнасці (выратаванне душы), таму царква ў сваім пісьменстве (хаця не ў рэальным жыцці) надавала мала ўвагі свецкім тэмам. Свецкае жыццё трактавалася царкоўнікамі як «мітусня», «клопат», «хуткаплыннасць», што не павінна было перашкаджаць здабыццю вечнага жыцця ў небе. Нават выяўляючы ў літаратуры цікаvasць да свецкіх пытанняў, царква засяроджвала ўвагу пераважна на дыдактычных і маральных аспектах (напрыклад, як накіраваць вернікаў да рэлігійных вартасцей і дабрачцівага ладу жыцця). Таму існаванне свецкіх твораў ці тэм у межах царкоўнай літаратуры тэарэтычна немагчымае. Аднак на практыцы пэўная колькасць свецкіх твораў (звычайна перакладных ці з антычнай спадчыны) знаходзілася ва ўжытку духавенства (пераважна манахаў), служачы факультатывным дадаткам да корпуса царкоўнай літаратуры ці сродкам навучання (лацінская літаратура ў Заходняй Еўропе). У штодзённым жыцці царкоўнікі не маглі ўнікаць свецкіх праблем, што так ці інакш знаходзіла адбітак у іх царкоўнай літаратуры, таму можна казаць пра сінкрэтызм у асобных яе творах свецкіх і духоўных тэм.

Але сінкрэтызм сярэднявечнай літаратуры праяўляўся таксама ў жанравай сферы: многія жанры (жыцці, аповесці, летапісы і інш.) залучалі ў свой склад творы іншых жанраў ці іх разнавіднасцей: лісты, граматы, казанні, легенды і г. д., – і выступалі як сінкрэтычныя. У выніку многія жанры былі недастаткова дыферэнцаваныя, што прыводзіла да блытаніны ў іх назвах, калі творы аднаго жанру называліся па-рознаму, а розных жанраў – аднолькава. Таму наменклатура жанраў, як і вызначэнне іх меж ды асаблівасцей у сярэднявечнай літаратуры заўжды патрабуюць навуковай экспертызы.

Асаблівасці царкоўнай літаратуры. Паколькі царкоўная літаратура мела ўтылітарную функцыю, узнікае пытанне пра яе мастацкасць. Задачай царкоўнай літаратуры было стварэнне і падтрыманне рэлігійнасці як у царкве, так і ў астатнім грамадстве, фарміраванне і прапаганда хрысціянскіх ідэалаў. Мастацкая функцыя ў царкоўнай літаратуры праяўлялася толькі аказіянальна і была дапаможнай. Яна не служыла самавыражэнню чалавечай натуры і фантазіі апавядальніка. З дапамогай мастацкіх сродкаў царкоўныя аўтары імкнуліся рэалізаваць пэўныя прыкладныя мэты: а) паўздзейнічаць на слухача (чытача, гледача), усхваляваць яго і накіраваць да добрых учынкаў, б) перадаць містычныя рэчы, недасяжныя розуму звычайнага чалавека: харызму (дабрадаць – Боскую ласку, якой чалавек выратоўваўся) і экстаз (натхненне). Таму абсалютна ўсе жанры царкоўнай літаратуры і іх разнавіднасці (малітва, казанне, жыццё, духоўны тастамент, рэлігійны трактат і інш.) былі мастацкімі паводле формы і стылю, але немастацкімі, утылітарнымі паводле зместу і функцыі.

Дзеля дасягнення сваіх мэт царкоўная літаратура карысталася пэўнымі сродкамі, мела вызначаныя формы і функцыі і не магла значна адхіляцца ад зададзеных узораў. Творчасць рэалізавалася ва ўдалым паўтарэнні вядомых сюжэтаў і выразаў, запазычаных з папярэдняй царкоўнай літаратуры і скампанаваных паводле вядомых мадэляў кампазіцыі, што вызначаліся пэўнымі правіламі рыторыкі. Самавыражэнню не было месца ў царкоўнай літаратуры, а задача аўтара палягала ў кампанаванні, і кампіляцыя была адным з найважнейшых сродкаў гэтага. Старажытныя аўтары і чытачы не шукалі навізны ў тэксце, дэвіз царкоўнай літаратуры быў не ствараць, а паўтараць – у гэтым праяўляецца яе традыцыяналізм.

Навакольны свет, як прыродны, так і грамадскі, уяўляўся сярэднявечнаму чалавеку варожым і непрыдатным для жыцця. Чалавека ахопліваў жах перад сіламі прыроды і нязведаным лёсам, яму хацелася знайсці нешта трывалае і стабільнае. І ў гэтых пошуках сярэднявечны чалавек абапіраўся перш за ўсё на мінулае, на вопыт папярэднякаў. Калі што-небудзь і можна было меркаваць у сучаснасці, то толькі тое, што магло знайсці пацвярджэнне ў мінулым. Гарантыяй сучаснай стабільнасці было мінулае, якое ўяўлялася стабільным і нерухомым. Навіна лічылася шкодай і ледзь не грахам. Грамадства баялася новаўвядзенняў, пазбягала іх і імкнулася асудзіць усё новае,

чаго раней не было². Асновай права быў звычай – мірнае паўтарэнне грамадскіх актаў, якія на працягу доўгага часу не спараджалі ніякіх спрэчак і супярэчлівасцей. Паўтарэнне разглядалася як атрыбут стабільнасці. Заканамірным вынікам насцярожанага стаўлення да новага было імкненне да кампіляцыі і паўтарэння.

У адпаведнасці з гэтым спецыфіку мела абмалёўка персанажаў. У царкоўнай літаратуры чалавек не падаваўся ў яго індывідуальных рысах, а толькі праз умоўныя, тыпізаваныя рысы – этыкетныя формулы, якія характарызувалі аўтара і персанажа ў рамках традыцыі і паўтараліся з твора ў твор. Персанажы твораў надзяляліся тымі або іншымі рысамі не згодна са сваімі паводзінамі, а адпаведна свайму сацыяльнаму становішчу: князь характарызаваўся як ідэальны ўладар і мужны ваяр; епіскап як мудры, набожны і сціплы царкоўнік; селянін як працавіты работнік і ўзорны сем'янін і г. д. Пры гэтым этыкетныя формулы былі сацыяльна дэтэрмінаваныя: пра князя казалася інакш, чым пра епіскапа, і ніводным з гэтых выразаў нельга было карыстацца ў апаведзе пра селяніна.

Прычынай такой этыкетнасці лічыцца калектыўная ментальнасць, якая вызначала мысленне сярэднявечнага чалавека. Ён не ўяўляў сябе па-за калектывам (сям'і, грамады, горада, ваколіцы, царкоўнай ці рамеснай інстытуцыі, стана, дзяржавы). Чалавек па-за калектывам аўтаматычна рабіўся ізгоем і быў выракнуты на пагібель (маральную і фізічную). Добрахвотнае адасабленне ад калектыву было выклікам – так рабілі толькі злачынцы і ерэтыкі. Для патрыярхальнай калектыўнай свядомасці быць індывідам азначала быць прайдзісветам, паколькі толькі прайдзісвет мог выслізнуць з-пад улады групы. Індывідуальнасць разглядалася царквой як гардыня (*superbia*), што вызнавалася за грэх.

Згодна з царкоўным характарам літаратуры ў ёй таксама адсутнічала свядомая ўстаноўка на фантазію – для царкоўнікаў гэта было раўназначна хлусні, падману і недапушчальна ў боганатхнёнай творчасці. Таму аўтары пазбягалі прыдумкі і імкнуліся паслядоўнічаць фактам (як яны іх разумелі). Гэтую рысу можна акрэсліць як дакументалізм, ці гістарызм, царкоўнай літаратуры.

² Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. – М., 1984. – С. 183.

Але гэта не азначае, што ў літаратуры сапраўды не было месца прыдумцы – яна з’яўлялася ў творы падсвядома: найўныя аўтары верылі ў многія легендарныя (напісаныя ў Бібліі і творах Айцоў Царквы) і містычныя (цуды, відзежы, мроі і інш.) рэчы як рэальныя, здольныя адбывацца ў жыцці. Таксама аўтары не цураліся крыху пераінакшыць гісторыю, каб узмацніць свае аргументы і ўразіць чытачоў. Таму суадносіны факта і фікцыі ў тэкстах Сярэднявечча інакшыя, чым зараз. Адсюль – і самадазвол аўтараў перамяняць і паляпшаць факты, і не заўважаць мяжы паміж рэчаіснасцю і ўяўленнем пра яе. Сучасны чытач часта сутыкаецца ў старажытных творах з адсутнасцю даставернай інфармацыі, бясконцымі алегорыямі і метафарами, блытанінай у датах і дэталях ці відавочным фальшаваннем. Гэта ў многім абумоўлена рытарызмам сярэднявечных твораў, іх стварэннем паводле правіл рыторыкі.

Галоўным крытэрыем правільнасці ў любых пытаннях для царкоўнікаў служыла спасылка на аўтарытэты – Біблію і Айцоў Царквы, а таксама выдатных царкоўных аўтараў старажытнасці. Апеляцыя да іх меркаванняў і выказванняў – цытата, аналогія ці прыклад – часта замяняла царкоўнікам доказ і выснову і служыла ўніверсальнай аргументацыяй у межах царкоўнай літаратуры. Гэта абумоўлівае яе аўтарытарны характар (аўтарытарызм).

Пытанні і заданні

1. Чым абумоўлены рукапісны характар сярэднявечнай літаратуры?
2. Што такое сакральная мова? Назавіце вядомыя сакральныя мовы Еўропы.
3. Чым была выклікана ананімнасць сярэднявечных твораў пісьменства?
4. Што такое кампіляцыя? Чаму многія творы сярэднявечнай літаратуры лічацца кампіляцыйнымі? Прывядзіце прыклады кампіляцыйных тэкстаў у сучаснасці.
5. Чаму тэкст многіх сярэднявечных твораў няўстойлівы? Што вывучае тэксталогія?
6. Што такое царкоўная літаратура? Чаму сярэднявечную літаратуру лічаць царкоўнай?
7. Як суадносіліся мастацкасць і ўтылітарнасць у царкоўнай літаратуры?
8. У чым праяўляліся сінкрэтызм, традыцыяналізм і дакументалізм сярэднявечнай царкоўнай літаратуры?
9. Чым адрозніваецца сярэднявечная царкоўная літаратура ад сучаснай?

Літаратура

1. *Лихачев, Д.С.* Поэтика древнерусской литературы / Д.С.Лихачев. – Л., 1967, 1971; М., 1979.
2. *Лихачев, Д.С.* Текстология: на материале русской литературы X–XVII вв. / Д.С.Лихачев. – М.; Л., 1962; 2-е изд. – Л., 1983.
3. *Лихачев, Д.С.* Исследования по древнерусской литературе / Д.С.Лихачев. – Л., 1986.
4. *Робинсон, А.Н.* Литература Киевской Руси среди европейских средневековых литератур: типология, оригинальность, метод / А.Н.Робинсон // Славянские литературы; VI Международный съезд славистов. – М., 1968. – С. 82–116.

1.3. Агульная характарыстыка старажытнарускай літаратуры

З’яўленне пісьменства на Русі. Славянскае пісьменства распаўсюдзілася напачатку сярод заходніх (часткова) і паўднёвых славян і толькі пазней – ва ўсходніх славян.

Славянскае пісьменства ўзнікла ў канцы IX ст. у выніку перакладаў грэчаскай літургіі візантыйскімі місіянерамі Кірылам і Мяфодзіем у Маравіі (Цэнтральная Еўропа). Пазней гэтае пісьменства перамясцілася на Балканы ў паўднёvasлавянскія краіны: Балгарыю, Македонію, Сербію, Боснію, Далмацыю. Яно атымала назву царкоўнаславянскага, паколькі ад сваіх пачаткаў развівалася на дастаткова штучнай сакральнай мове, прызначанай найперш для ўжытку ў царкве і разлічанай на ўсіх паўднёўных славян. Але гэтая мова была ў пэўнай ступені зразумелая і ўсходнім славянам, што дазволіла яе выкарыстоўваць і на Русі. Так узнікла рэлігійна-культурная супольнасць паўднёвых і ўсходніх славян, звязаных агульным рэлігійным жыццём, агульнай мовай і агульнай літаратурай.

Пісьменства было прынесена ў Кіеўскую Русь пасля афіцыйнага прыняцця кн. Уладзімірам хрысціянства ў 988 г. Асноўная маса твораў старажытнарускай літаратуры была запазычана ў гатовым выглядзе з Балкан, дзе перад гэтым, у IX–X стст., узнікла шмат перакладаў на царкоўнаславянскую мову, выкананых з грэчаскіх арыгіналаў. Гэта, між іншым, забяспечыла ідэйную і стылістычную спеласць старажытнарускай літаратуры, у якой фактычна адсутнічаў перыяд стагнаўлення ці вучнёўства.

Прынесення са славянскіх Балкан помнікі фактычна візантыйскай літаратуры распаўсюджваліся на Русі шляхам перапіскі і пераймання. З 2-й паловы XI ст. ідзе непарыўны шэраг помнікаў, але ў большасці выпадкаў гэта копіі паўднёва-славянскіх твораў. Аснову прышлага пісьменства складалі канфесіянальныя тэксты (як мяркуюць вучоныя, да 99%). Свецкай літаратуры ў гэтым корпусе месца амаль не было.

Да цяперашніх часоў з былога кніжнага багацця Старажытнай Русі захавалася не больш за 1500 рукапісаў XI–XIV стст. (без уліку граматы і актаў, а таксама подпісаў і графіці). Амаль усе яны звязаны з царкоўным побытам. Напрыклад, усе дакладна датаваныя рукапісы XI ст. з’яўляюцца царкоўнымі кнігамі. На XI ст. прыпадае каля паўсотні рукапісаў, на XII – каля сотні і толькі на XIII ст. – больш за дзве сотні, а на XIV ст. – аж сем сотняў (прычым часта гэта фрагменты). У большасці выпадкаў месца стварэння рукапісу вызначыць немагчыма.

Найбольш вядомымі помнікамі часоў Старажытнай Русі з’яўляюцца: Атрамірава евангелле 1056–57 гг. (перапісана дьяканам Рыгорам для наўгародскага пасадніка (бургамістра) Атраміра), Ізборнікі Святаслава 1073 і 1076 гг., Архангельскае евангелле 1092 г., Наўгародскія мінеі 1095, 1096, 1097 гг., Пуцяціна мінея, Чудавы псалтыр, Сінайскі патэрык, Тураўскае евангелле, Пандэкты Антыёха (усе – канец XI – пачатак XII ст.), Мсціславава евангелле (1115 г. ці 1117 г.), Юр’еўскае евангелле 1120 г., Галіцкае евангелле 1144 г., Дабрылава евангелле 1164 г., Успенскі зборнік (XII–XIII стст.), у якім змешчаны шэраг каштоўных жыццй і казанняў.

У 2000 г. на раскопках у Ноўгарадзе былі знойдзеныя драўляныя дошчачкі, пакрытыя воскам, на якіх былі напісаны некалькі псалмоў на царкоўнаславянскай мове (але з усходнеславянскімі рысамі). Радыекарбонным метадам дошчачкі былі датаваныя пачаткам XI ст., што робіць іх самай старажытнай кнігай Русі³.

З Беларуссю звязаныя некаторыя старажытныя рукапісы: лацінскі кодэкс Гертруды (Трырскі псалтыр, сярэдзіна XI ст.), што мае мініяцюры тураўскіх князёў з подпісам па-грэчаску і царкоўнаславянску, кірылічныя Тураўскае евангелле (канец XI – пачатак XII ст.), якое захавалася ўсяго ў 10 пергамінных аркушах, Полацкае евангелле (канец XII – пачатак XIII ст.), Аршанскае евангелле (XII–XIII стст.) і інш. З XII ст. пахо-

³ *Зализняк, А.А.* Новгородский кодекс первой четверти XI в. – древнейшая книга Руси / *А.А.Зализняк, В.Л.Янин* // Вопросы языкознания. – 2001. – № 5. – С. 3–25.

дзяць так званыя Барысавы і Рагвалодаў камяні ў Падзвінні – валуны з выбітымі на іх кірылічнымі надпісамі ад імя полацкіх князёў.

Царкоўны характар старажытнага пісьменства Русі. Як і паўсюдна ў Еўропе, пісьмо і адукацыя ў Старажытнай Русі знаходзіліся ў руках духавенства. Валоданне кніжнай мовай і пісьменнасцю складала прэрагатыву духавенства, пераважна вучонага святарства і манаства. Практычна ўсе ацалелыя помнікі Старажытнай Русі былі створаны манахамі, святарамі ці епіскапамі, увогуле людзьмі хрысціянскай культуры. Нават калі свецкія асобы і былі пісьменнымі і цікавіліся кнігамі (гэта вядома з летапісаў наконт некаторых князёў, як Яраслаў Мудры ці Уладзімір Манамах), яны амаль ніколі не выступалі пісьменнікамі, аўтарамі твораў.

Існаванне і стварэнне літаратурных твораў на Русі было звязана пераважна з манаствам і царквой і толькі ў нязначнай ступені – з княжацкай канцылярыяй, дзе складваліся і перапісваліся дакументы па кіраванні і праву. Але і там працавалі царкоўнікі – манахі, папы, дзядкі, таму «свецкі помнік яшчэ не можа адмовіцца ад царкоўнага вучыцельства: не толькі мова, але і думкі яго адлюстроўваюць тое кола, дзе сталым чытаннем служыць Св. Пісьмо і працы Айцоў Царквы, дзе розум не можа выракнуцца зачараваўшай яго рэлігійнай ідэі. Толькі шмат пазней надыходзіць і адметная ды выразная дыферэнцыяцыя паміж пісьменствам царкоўным і грамадзянскім, свецкім і духоўным»⁴. Такім чынам, уся кніжна-пісьмовая культура Старажытнай Русі была арганічнай часткай царкоўнай культуры і светапогляду, будавалася паводле канонаў і рэцэптур царкоўнай літаратуры.

У адрозненне ад Заходняй Еўропы, дзе захаваліся рэшткі антычнай культуры (у выглядзе асобных антычных твораў і лацінамоўнай традыцыі), казаць пра свецкую літаратуру ў складзе старажытнарускай не выпадае. Часам пісьменства Русі абірала тэмы са свецкага жыцця, выказвала ідэі патрыятызму, апісвала свецкіх асоб, але светапогляд аўтараў, іх спосабы стварэння тэкстаў і адлюстравання свету былі нязменна рэлігійныя. У сваёй дзейнасці яны натхняліся рэлігій-

⁴ Шахматов, А.А. Курс истории русского языка / А.А.Шахматов. – 2-е литограф. изд. – СПб., 1910–1911. – Ч. 1. – С. 194–195.

нымі дактрынамі і кіраваліся нормамі ды ўзорамі царкоўнага пісьменства (у яго візантыйскіх першакрыніцах). Таму вылучэнне свецкіх твораў у складзе старажытнарускага пісьменства ўмоўнае.

Выразнай асаблівасцю пісьменства Старажытнай Русі, як і ўвогуле праваслаўных славян, было распаўсюджанне разнастайных зборнікаў і энцыклапедычных кампіляцый. Большасць ацалелых кніг XI–XIV стст. уяўляе сабой падборкі ці калекцыі вытрымак або ўрыўкаў з прац візантыйскіх Айцоў Царквы, выдатных казнадзеяў і багасловаў. Прыкладамі такіх кніг могуць служыць «Ізборнікі» 1073 і 1076 гг., Успенскі зборнік, шастадневы (шасцідзёны)⁵, розныя мінеі і паляі, хранографы, зборнікі сентэнцый і афарызмаў кшталту «Пчалы», летапісы, што ў сваім складзе ўтрымлівалі розныя ўстаўкі і нават асобныя творы. Падобны энцыклапедызм дае дастаткова дакладнае ўяўленне пра шырокі спектр твораў, тэм і жанраў літаратуры Старажытнай Русі.

Антычныя традыцыі. Славянскі свет ніколі не ведаў Антычнасці. Пераняўшы ў Візантыі хрысціянскі кампанент, славянскі свет не атрымаў яе антычную спадчыну. Візантыйская культура была засвоена ім аднабакова. Да славян была перанесена ў асноўным папулярная рэлігійная літаратура, якая не дазваляла развівацца ні сапраўднай тэалогіі, ні філасофіі⁶.

Паказальна, што якраз у XI–XII стст. візантыйская літаратура перажывала своеасаблівы рэнесанс. У тыя часы ўзнікла цікавасць да Антычнасці, яе паэзіі, прозы, філасофіі, гісторыі (Фуکیدыда, Палібія, Герадота і Ксенафонта) і нават свецкай сатыры (кшталту Лукіянавай). Свецкія і царкоўныя ўладары вывучалі і каменціравалі Гамера, Гесіёда, Піндара, Арыстафана і Менандра, даследавалі Платона і Арыстоцеля⁷. Аднак такое шырокае кола зацікаўленняў ніяк не адбілася на

⁵ Шастаднеў (шасцідзён) – гэта каментарый на біблейны аповед аб стварэнні свету за шэсць дзён. У Візантыі існавалі некалькі кампіляцыйных шастадневаў, якія ўзыходзілі да першага з іх, шастаднева Васіля Вялікага. У Кіеўскай Русі быў вядомы адзін толькі шастаднеў – Іаана, экзарха Балгарскага, які ўяўляе сабой кампіляцыю розных шастадневаў (перш за ўсё Васіля Вялікага) і выпісак з іншых візантыйскіх аўтараў.

⁶ Білецький, О. Перекладна література візантійсько-болгарського походження / О.Білецький // Зібрання праць: у 5 т. / О.Білецький. – Київ, 1959. – Т. 1. – С. 128–187; Еремін, І.П. О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературе IX–XII вв. / И.П.Еремін // Литература Древней Руси / И.П.Еремін. – М.; Л., 1966. – С. 9–17.

⁷ Еремін, І.П. О византийском влиянии в болгарской... С. 9–10.

літаратуры Старажытнай Русі. Ніводны з больш-менш вядомых аўтараў Візантыі гэтага перыяду не быў перакладзены на царкоўнаславянскую мову, нават знакаміты Міхаіл Псел. Тое, што атрымала Русь ад Візантыі ў гэты час – «Пчала» (зборнік афарызмаў), трыэдзь (зборнік царкоўных спеваў), патэрыкі, апокрыфы, разнастайныя кампіляцыі, зборнікі і анталогіі, – было ў вачах адукаванага візантыйца толькі папулярнай літаратурай. Прыродна-навуковай працай служылі такія зборнікі, як шастаднеў ці «Фізіялог», якія ў Візантыі многімі адукаванымі людзьмі лічыліся зборнікамі баек і прыдумак. «Тоді, як візантыйцы маглі студыювати історіюсофію Фукідэда, східным слов'янам пропонуваўся хронікі Малалі, для котраго минуле є колекціёю анекдотів, де Паріс – вчений і панегірист Венери. Коли у Константинополі читали «Фізіку» Арістотеля, в Києві мали справу із «Фізіологом» і вчили про фенікса, що жив п'ятсот літ без їди»⁸. Нават творы філосафа-неаплатоніка Дыянісія Арэапагіта, якога лічылі святым і вучнем апостала Паўла, былі перакладзены на Балканах толькі ў канцы XIV ст. і тады ж трапілі на Русь дзякуючы мітрапаліту Кіпрыяну.

Хрысціянская культура ўсталявалася на Русі ў яе манаскім, манастырскім варыянце, які ўсяляк ігнараваў і адмаўляў свецкі аспект. Манаства нават у Візантыі наўмысна культывавала варожасць да антычнай культуры, якую лічыла праявай паганства, і падкрэслівала свой антыінтэлектуалізм і аскетызм.

Антычная спадчына захоўвалася ў Візантыі ў складзе рытарычнай адукацыі: Гамера і Эсхіла, Платона і Арыстоцеля вывучалі разам з Айцамі Царквы (хаця часта ў выкладзе гэтых Айцоў), а рыторыка і паэтыка, логіка і філасофія складалі неад'емную частку візантыйскай свецкай адукацыі. Візантыйцы бачылі свой абавязак у тым, каб захаваць велічную культуру мінулага (Старажытнай Грэцыі і часткова Рыма – саманайменне Візантыі было «Усходняя Рамейская імперыя»), каб яна не загінула ў «цёмным і няверным свеце». Антычную спадчыну візантыйцы імкнуліся хіба што напоўніць хрысціянствам.

У заходне-каталіцкім свеце дылема паміж паганскай антычнасцю і хрысціянствам была вырашана больш адназначна. Усё, што было каштоўнага ў паганскай класіцы, Айцы заходняй Царквы (Аўгусцін, Еранім, Лактанцый, Баэцый, Ісідор Севільскі) раілі прысвойваць і выкарыстоўваць на карысць хрысціянства. Таму антычная традыцыя мацней утрымалася ў заходняй, каталіцкай культуры, чым ва ўсходняй, візантыйска-праваслаўнай.

⁸ Білецький, О. Перекладна література візантыйсько-болгарського... С. 129.

Праваслаўны славянскі свет адхіліў аўтарытэт грэчаскай класічнай і свецкай адукацыі ды літаратуры. «Святая Русь» не толькі не выяўляла цікавасці да элінізму і тым больш да класічнай антыкі, але пазбягала «атруты» паганскіх філосафаў і проста візантыйскіх вучоных (нават рыторыкі) і нават ганьбіла іх.

Так, Клімент Смалаяціч, смаленскі ўраджэнец, пасвечаны ў 1147 г. у сан мітрапаліта кіеўскага супраць волі канстанцінопальскага патрыярха, быў вядомы сваёй кніжнай эрудыцыяй. Сучаснікі яго характарызувалі як «кніжнік і філосаф, якога ў руськай зямлі яшчэ не было». Непрыяцелі абвінавачвалі яго ў гардыні і, у прыватнасці, у імкненні выславіцца «філосафам», пісаць не паводле «шанаваных пісьмаў», а паводле «Аміра, Арыстоцеля і Платона». У сваім «Пасланні» Клімент апраўдваўся ў знаёмстве з антычнымі аўтарамі і адмаўляўся ад ведання «елінскай» спакусы.

Тым не менш антычная спадчына пакрысе пранікала і на Русь праз рукапісныя зборнікі афарызмаў «Пчала», «Ізмарад», «Менандр» (інакш «Мудраслоўі Менандра»), якія змяшчалі цытаты ці фрагменты з твораў грэчаскіх аўтараў (Платона, Ксенафонта, Фукідыда, Герадота, Эпікура, Менандра і інш.), а таксама праз візантыйскія хранографы (перш за ўсё гэта хроніка Іаана Малалы), дзе падаваліся некаторыя звесткі з грэчаскай і рымскай міфалогіі, цытаваліся антычныя творы.

Літаратура і фальклор. Фальклорныя матывы займалі перыферыйнае становішча ў царкоўнай літаратуры Русі. Яны былі шчыльна звязаныя з паганствам, з якім царква вяла зацятую барацьбу. Пазіцыі паганства напачатку былі моцныя на Русі, і таму фальклор, знітаваны з паганствам, не знаходзіў цікавасці ў хрысціянскіх аўтараў.

Хрысціянізаваным больш-менш глыбока і цалкам у Кіеўскай Русі быў толькі горад, тады як вёска і нагул мясцовасці, аддаленыя ад буйных камунікацый, трымаліся за паганства аж да XIV ст. і нават пазней, хаця схіляць у хрысціянства іх пачалі з канца X ст. Хрысціянства, а з ім і адукацыя ішлі на Русі ад сацыяльных вярхоў і праз горад. Таму носьбітам культуры і пісьменнасці ў Кіеўскай Русі былі нешматлікія колы грамадства, пераважна гарадскога паходжання, варожыя вясковай паганскай культуры і вясковай мове.

Толькі выпадкова ў старажытнарускай літаратуры адбываюцца фальклорныя матывы, галоўным чынам у летапісах, у жыццях мясцовых святых (напрыклад, у апісанні, як яны змагаліся з паганствам), у некаторых гістарычных аповесцях і ў эпічных творах – «Слове пра паход Ігаравы».

Аднак ступень хрысціянізацыі сярэднявечнага грамадства Русі не варта перабольшваць. За выключэннем гарадоў і сацыяльных вярхоў вёска і просты люд яшчэ доўга заставаліся ў паганстве ці толькі вонкава былі хрысціянізаваныя. Новая вера была прынятая народам як знешні факт, абрад, рытуал, за якім часта захоўвалася паганская сутнасць. Паганскі свет доўгі час існаваў на Русі побач з хрысціянскім, пераплятаючыся з ім часам у нечаканых камбінацыях. Хрысціянізацыя мела кампрамісны характар, у выглядзе двувярства ці паўверства, і, фактычна, не скончылася дагэтуль (хаця з часу хрысціянізацыі ўсходніх славян мінула тысячагоддзе!).

Менавіта з-за барацьбы з паганствам старажытнарускія кніжнікі (якія былі царкоўнікамі) усяляк ігнаравалася і антычная спадчына ў візантыйскім скарбе: на думку духавенства, рэцэпцыя антычнай літаратуры магла ўзмацніць паганскія настроі.

Межы старажытнарускай літаратуры. Асноўная маса літаратурных помнікаў Старажытнай Русі ўяўляла сабой пераклады на царкоўнаславянскую мову візантыйскіх твораў (гэта значыць з грэчаскай мовы). Пераклады былі здзейснены на Балканах (у Балгарыі, Македоніі, Сербіі), дзе веданне грэчаскай мовы было высокім, і затым прынесены на Русь. Разам з імі былі прынесены таксама ўсе жанры літаратуры, што існавалі ў Старажытнай Русі. Арыгінальных старажытнарускіх твораў у цэлым было няшмат, а свецкіх сярод іх практычна не існавала. Амаль усе арыгінальныя творы Русі ўзніклі як перайманні ці імітацыі візантыйскіх узораў. Задача мясцовых кніжнікаў палягала ў перапісванні ранейшых тэкстаў і паўтарэнні візантыйскіх узораў. На працягу некалькіх стагоддзяў рэпертуар жанраў і іх іерархія заставаліся амаль нязменнымі. Новыя творы не прыносілі ніякіх рэвалюцыйных змен, не выходзілі за межы ўсталяванага рэпертуару; у лепшым выпадку ў іх можна назіраць эвалюцыю жанравых і стылістычных асаблівасцей.

Усю літаратуру Старажытнай Русі можна падзяліць на тры функцыянальна-жанравыя галіны: 1) канфесіянальная, чытанне якой прадпісвалася (духавенству) царквой, 2) паўканфесіянальная, чытанне якой магло адбывацца па-за царкоўнай і келлевай службай, у вольны час, і, нарэшце, 3) юрыдычна-адміністрацыйнае пісьменства, чытанне якога адбывалася з нагоды выканання дзяржаўных і прыватных актаў і ўчынкаў. Першыя дзве галіны належалі да ўласна царкоўнай літаратуры, тады як апошняя галіна была звязаная не з царквой, а з дзяржавай і прыватным жыццём. Менавіта гэтая галіна пісьменства выходзіла за межы царкоўнай літаратуры (і якраз яе можна назваць свецкім пісьменствам у строгім сэнсе), хаця і тут прысутнічалі адсылкі (алюзіі) да царкоўнай практыкі і рэлігійных тэкстаў.

Юрыдычна-адміністрацыйнае пісьменства Старажытнай Русі ўключала законы і судовыя кодэксы, а таксама розныя акты. Найбольш раннім судовым кодэксам усходніх славян з'яўляецца «Руськая праўда», складзеная пры Яраславе Мудрым (пачатак XI ст.) і вядомая ў больш за сотні спісаў некалькіх рэдакцый (найранейшы спіс – 1282 г.). Паралельна з мясцовым правам на Русі існавалі і ўзоры візантыйскага права (напрыклад, «Закон судны людзям»), княжацкія статуты (напрыклад, «Статут князя Уладзіміра», у спісе XIV ст.). Акты былі прадстаўленыя граматамі, пасведчаннямі, публічнымі лістамі, тастаментамі (напрыклад, вядомы тастамент кн. Яраслава Мудрага, змешчаны ў Лаўрэнцьевым летапісе пад 1054 г., духоўным тастаментам фактычна было «Павучанне» кн. Уладзіміра Манамаха, змешчанае тамсама пад 1096 г.).

У залежнасці ад таго, наколькі праяўлялася мастацкая функцыя ў старажытнарускай літаратуры, шмат якія яе творы не лічаць літаратурнымі. Гэта перш за ўсё юрыдычна-актавыя тэксты (граматы, законы, статуты), літургічныя тэксты (якія ўжываліся ў набажэнстве), кананічныя творы, дыдактычнае казанне. Паколькі функцыя гэтых тэкстаў была ўтылітарная, не мастацкая, то лічыцца, што яны з'яўляюцца ўсяго толькі асобным тыпам пісьменства, але не літаратуры.

Пытанні і заданні

1. З чым звязана з'яўленне пісьменства на Русі? Назавіце найстаражытнейшыя помнікі пісьменства, звязаныя з Беларуссю.
2. Чаму старажытнарускае пісьменства мела царкоўны характар?

3. Ці знаходзілі антычныя традыцыі адлюстраванне ў старажытна-рускай літаратуры?

4. Чаму фальклорныя матывы слаба праяўляліся ў старажытна-рускай літаратуры?

5. На якія тры галіны падзяляецца старажытнаруская літаратура?

Літаратура

1. *Адрианова-Перетц, В.П.* Древнерусская литература и фольклор / В.П.Адрианова-Перетц. – Л., 1974.

2. *Буланин, Д.М.* Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. / Д.М.Буланин. – Мюнхен, 1991.

3. *Гальковский, Н.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н.Гальковский. – М., 1913; Харьков, 1916. (Репринт – М., 2000. – Т. 1–2.)

4. *Иконников, В.С.* Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории / В.С.Иконников. – Киев, 1869.

5. *Робинсон, А.Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья / А.Н.Робинсон. – М., 1980.

6. *Рыбаков, Б.А.* Язычество древних славян / Б.А.Рыбаков. – М., 1981.

7. *Рыбаков, Б.А.* Из истории культуры Древней Руси / Б.А.Рыбаков. – М., 1984.

8. *Рыбаков, Б.А.* Язычество Древней Руси / Б.А.Рыбаков. – М., 1987.

1.4. Канфесіянальная літаратура

Канфесіянальная літаратура ў эпоху Сярэднявечча ўтварала аснову (ядро) літаратуры. Але і паводле колькасці твораў яна таксама з'яўлялася найбольш распаўсюджанай часткай пісьменства. Склад яе тэкстаў і жанраў вызначаўся царкоўным статутам (тыпikon, або тактыкон), які з'яўляўся асноўным рэгулятарам царкоўна-багаслужбовай практыкі⁹. Ён вызначаў набор і склад кніг для літургіі, казання і чытання. Таму любыя арыгінальныя творы канфесіянальнай літаратуры ўзніклі ў адпаведнасці з жанрамі, кампазіцыямі і тэмамі, прадвызначанымі тыпikонам. Аднак не ўсе з арыгінальных твораў адпавядалі яму (напрыклад, «Слова» Клімента Смаляціча).

⁹ Тыпikon утрымлівае сістэматычнае ўказанне гэтак званага царкоўнага чыну – парадку і паслядоўнасці выканання царкоўных службаў. Парадак набажэнства залежыць ад прызначэння дадзенай царквы (манастырская, парафіяльная, біскупская, мітрапалічая ці епархіяльная). Гл.: *Скабалланович, М.* Толковый типикон. Объяснительное изложение типикона с историческим введением / М.Скабалланович. – Киев, 1910–1915. – Вып. 1–3; М., 1995. – Вып. 1–3.

Літургічная літаратура – гэта тэксты для набажэнства. Да іх належаць: евангеллі, апосталы і псалтыры, агульныя (поўныя) ці святочныя мінеі (месяцасловы) і сінаксары (пролагі), трыёдзі (трыпесенцы) – посныя і кветныя, парымійнікі (парымейнікі), актоіхі (васьмігалоснікі), трапары, часасловы (часоўнікі), трэбнікі, службоўнікі, кандакары, сціхары (сціхарары), малітоўнікі. Яны ўяўлялі сабой зборнікі фрагментаў (канкрэтны іх склад вызначаўся тыпіконам) са Св. Пісьма, казанняў, жыццяў, тлумачэнняў, а таксама малітваў, гімнаў, духоўных вершаў і песняў. Цалкам усёй Бібліі як адной кнігі (ці нават яе частак – Старога Запавету або Новага Запавету) усходнія славяне не ведалі да XV ст. і нават пазней; у выглядзе асобных кніг выступалі толькі найважнейшыя яе часткі (Псалтыр, Евангелле, Апостал і некаторыя інш.).

Разнастайнасць богаслужбовых кніг тлумачыцца розным выкарыстаннем іх у набажэнстве. Часцей за ўсё ўжываўся Псалтыр, які паводле іўдзейскай практыкі цалкам быў выкарыстаны ў набажэнстве – як у складзе малітваў, так і самастойна, у выглядзе асобных псалмоў. У парафіяльным набажэнстве штодня прачытвалася каля 20 псалмоў, у манастырскім – штодня цэлы Псалтыр. Апрача таго, кароткія прыпевы (прыпелы) і вокрыкі (алілуярыі, антыфоны, пракімны, велічанні) уяўляюць сабой вершы з Псалтыра. Псалтыр выкарыстоўваўся для навучання і часам для гадання і замоў. Псалтыр выступаў у чытальным выглядзе і ў тлумачальным (з дадаткам каментарыяў Айцоў Царквы), з XIV ст. да Псалтыра сталі дадавацца часаслоў, трапары і кандакі з актоіха, абодвух трыёдзяў і міней, акафісты, каноны і іншыя малітвы, а таксама пасхалія (паказальнік дат Вялікадня), што прыводзіць да ўзнікнення Псалтыра з (па)следаваннем (ці следаванага Псалтыра). Параўнальна з Псалтыром Евангелле і Апостал (апостальскія Дзеі і Пасланні) займаюць сціплае месца ў набажэнстве, а Апакаліпсіс не выкарыстоўваецца зусім (у праваслаўі, у адрозненне ад каталіцтва). Евангелле чытаецца на літургіі, а на вялікія святы – таксама на ютрані, у дадатак яно матэрыяльна ўдзельнічае ў літургіі – яго ўрачыста ўносяць у храм (так званы малы ўваход). Апостал чытаецца на літургіі перад Евангеллем, часам на вячэрні, а на Багаяўленні – пры водаасвячэнні.

Фрагменты з Евангелля (як і Апостала) змяшчалі сінаксары і меналогі. Сінаксар – зборнік тэкстаў для набажэнства (урыўкаў са Св. Пісьма, што прачытваліся за адзін раз на працягу набажэнства – перыкопаў, або, па-царкоўнаславянску, зачалаў) на рухомыя (гэта значыць тыя, што адлічваюцца ад Вялікадня) святы года, перш за ўсё на нядзелі і суботы, а таксама (у найбольш поўным выглядзе) і на

астатнія дні (апрача вялікага посту). Мінея, ці меналог (месяцаслоў), – зборнік тэкстаў для набажэнства на нерухомя (гэта значыць тыя, што адлічваюцца ад пачатку каляндарнага года, на Русі – ад 1 верасня) святы года, а таксама на дні памяці тых ці іншых святых, якія прывязаныя для свецкага календара. Для пазаслужбовага чытання манахаў існавалі чэці-мінеі (чытальныя мінеі) – зборнікі пераважна агіяграфічных твораў (жыціяў, часам з казаннямі), размешчаных паводле таго самага прынцыпу. Разам сінаксар і меналог утваралі гэтак званы лекцыянар – зборнік чытанняў са Св. Пісьма (Евангелля і/ці Апостала), размешчаных не паводле апавядання, а паводле парадку царкоўных чытанняў.

Асобнае месца займаў парымейнік/парымійнік (па-грэчаску прафі-талагіён) – зборнік фрагментаў са Старога Завету (пераважна з кніг Прыпавесцяў Саламонавых, Ісаі, Быцця, Выхаду і іншых, цалкам мелася толькі кніга Іоны), якія чыталіся на вечаровым набажэнстве (гэтак званы навячорак) – напярэдадні асобных свят. Парымейнік складаўся з сінаксара (пачатак ад Раства Хрыстова) і меналога (пачатак з 1 верасня).

Тэксты жыціяў святых, што чыталіся ў царкве, змяшчаліся ў асноўным у пролагі і таржэсценніках (святочніках). Пролаг – зборнік кароткіх жыціяў і дыдактычных апавяданняў, размешчаных паводле сінаксарнага парадку (на рухомя святы). Пролаг – спецыфічна ўсходне-славянскі зборнік. Грэчаская назва прадмовы да сінаксара была памылкова прынятая на Русі за назву ўсяго зборніка.

Малітвы змяшчаліся ў асноўным у трыёдзях, актоіхах і ірмалоях. Трыёдзь (трыпесенец) – зборнік малітоўных спеваў (у тым ліку і фрагментаў са Св. Пісьма) на рухомя святы года. Такія спевы ў асноўным былі прадстаўлены ўрачыстымі гімнамі: акафістамі – хваласпевамі, што складаюцца з чаргавання кандакоў і ікасаў, і канонамі, што налічваюць ад трох да дзевяці спеваў. Спевы, што вяліся на працягу 57 дзён ад Вялікадня (да дня Усіх Святых – Пяцідзсятніцы), аб'ядноўваліся ў кветны трыёдзь, астатнія – у посны. У посным трыёдзі выкладаўся парадак набажэнства на працягу 10 тыдняў (70 дзён, што сімвалізуюць перыяд вавілонскай няволі ізраільцянаў), пачынаючы з тыдня пра мытніка і фарысея да вялікай суботы ўключна. Актоіх (васьмігалоснік) змяшчае падборкі гімнаў (сціхіры, антыфоны, седальны, блажэнны і інш.) і парадак набажэнства (вячэрня, ютрань і літургія) на нядзелю і дні тыдня. Выбраныя хваласпевы з актоіха змяшчаліся ў шастаднеўцы. Ірмалагіён (ірмалой) змяшчае выбраныя тэксты з актоіха, абодвух трыёдзяў і мінеі.

Парадак набажэнства з тэкстамі найважнейшых малітваў, прыпеваў, воклічаў утрымлівалі трэбнік і службоўнік (пазней па-грэчаску трэбнікі называліся таксама еўхалагіёнамі, а службоўнікі – літургіконамі). Службоўнік змяшчаў тэксты і малітвы галоўных набажэнстваў (літургіі) і некаторых іх частак – чыноў (з дадаткам месяцасло-

ва), трэбнік – тэксты і малітвы для выканання царкоўных сакрамантаў і малітвы на розныя патрэбы і нестандартныя выпадкі (з дадаткам пасхаліі і намаканона); абедзве кнігі прызначаліся для святароў і дыяканаў. Для спевакоў (псаломшчыкаў) і чытчыкаў прызначаліся часасловы – зборнікі малітваў на рэгулярныя царкоўныя службы (паўночніца, ютрань, міжчасе, вячэрня, павячорак і інш.) – з дадаткам розных іншых малітваў (трапары, кандакі, пракімны і інш.), месяца слова і пасхаліі. У адрозненне ад часаслова ў часаслоўцы не змяшчаліся тэксты многіх малітваў, а толькі спасылкі на іх (чытач мусіў звяртацца да Псалтыра і іншых кніг).

Набажэнства было найбольш аўтарытэтай сферай ужытку старажытнарускай літаратуры, паколькі там выкарыстоўваліся самыя важныя для хрысціянскага грамадства сакральныя тэксты. І сам склад гэтых тэкстаў, і іх мова на працягу стагоддзяў заставаліся практычна нязменнымі, тэксталагічная эвалюцыя закранала іх у найменшай ступені. Амаль усе гэтыя тэксты (за выключэннем некалькіх перакладаў з яўрэйскай мовы, выкананых на Русі) былі цалкам перанесены з славянскага поўдня і захоўваліся нязменна шляхам капіравання. Рысы жывой гаворкі маглі пранікнуць у гэтыя тэксты толькі як памылкі.

Кананічная, тэалагічная і палемічная літаратура. Да кананічнай літаратуры належаць розныя царкоўныя і манастырскія статуты, якія рэгулявалі парадак літургіі, царкоўнага і манастырскага жыцця: тыпіконы (статуты, тактыконы), кормчыя (сербскага зводу (з XIII ст.) і чудаўскага зводу), намаканоны. Гэтыя кнігі ўяўлялі сабой зборнікі царкоўных (фрагментарна і свецкіх) юрыдычных нормаў, часта з каментарыямі і прыкладамі. Амаль усе яны былі перакладзеныя з візантыйскіх крыніц.

Тэалагічная літаратура была прадстаўлена сціпла, паколькі візантыйская царква, у кананічнай залежнасці ад якой знаходзілася Старажытная Русь, не жадала яе багаслоўскай самастойнасці, небяспечнай ерасямі і схізмай. Такая літаратура – «Пандэкты» Нікана Чарнагорца, спісы з XIII ст.; «Адказы» Анастаса Сінаіта ў «Ізборніку» 1073 г.; «Багаслоўе» («Нябёсы») і «Філасофія» Іаана Дамаскіна (вядомыя ў позніх спісах) і некаторыя іншыя – выступала ў выглядзе зборнікаў выпісак з розных аўтараў і крыніц, часта рэдкадасяжных.

Палемічная літаратура была накіравана супраць іншаверцаў – лацінян (каталікоў), іудзеяў, мусульман – і рэшткаў паганства, яе прадстаўлялі лісты, трактаты і казанні («словы», «павучанні»), перакладныя і арыгінальныя. Такія творы выступалі нярэдка ў складзе кананічных зборнікаў – кормчых кніг – і мелі пераважна кампіляцыйны характар, былі заснаваны на творах візантыйскага пісьменства. Паводле свайго зместу палемічныя творы набліжаліся да тэалагічнай літаратуры, паколькі абмяркоўвалі дагматычныя пытанні, але часта прыцягвалі да разгляду і гістарычны матэрыял. Палеміка з іншаверцамі і паганцамі ў Старажытнай Русі займала ў цэлым другаступеннае месца.

Літаратура, звязаная з царкоўным ці манастырскім дыскурсам, была вельмі багатая, яна прадстаўлена казаннямі, тлумачэннямі Св. Пісьма і агіяграфіяй.

а) Казанні – царкоўныя прамовы, што прамаўляліся ў царкве падчас набажэнства. Часта яны залучаліся ў склад таржэсценніка (трыёднага і мінейнага) – зборніка ўрачыстых святочных казанняў – і іншых зборнікаў¹⁰. Казанне ў Старажытнай Русі не мела стабільнай назвы і называлася ў залежнасці ад асаблівасцей зместу «словам», «пахвалою», «сказам», «павучаннем», «маленнем» і інш. Казанне на Русі атрымала параўнальна сціплае развіццё, паколькі, згодна з візантыйскай практыкай, праказваць у царкве маглі архірэі, а не звычайныя святары; з XV ст. у Масковіі казанне спыняецца наогул.

Казанні існавалі на Русі, як правіла, не асобна, а ў складзе літургічных кніг, а таксама зборнікаў, створаных і прызначаных галоўным чынам для чытання манахамі. Але, напрыклад, «Ізборнік» 1073 г., 1076 г. (змяшчаў творы Айцоў Царквы і іх казанні) быў выкананы для свецкай асобы – кн. Святаслава. Найбольш знакамітымі і ўлюбёнымі былі казанні Іаана Залатавуснага, якія змяшчаліся ў асобных зборніках «Залатаструй», «Залатавуст», «Маргарыт» (вядомыя ў спісах з XII ст.). Папулярнымі былі казанні Рыгора Багаслова, Яфрэма Сірына, Іаана Дамаскіна і інш. На Старажытнай Русі меліся і свае выдатныя казнадзеі, узорамі іх прамоў могуць служыць: «Слова аб законе і дабрадаці» (каля 1050 г., спіс XV ст.) Кіеўскага мітрапаліта Іларыёна,

¹⁰ Такія зборнікі мелі своеасаблівую структуру ў размяшчэнні казанняў. Так, «Залатавуст» змяшчаў казанні на нядзельнае апракаснае Евангелле. «Залатаструй» быў складзены пад кіраўніцтвам балгарскага цара Сімяона.

якому прыпісвалася шэраг іншых твораў; павучанні Лукі Жыдзяты († 1034 г.), епіскапа Наўгародскага; «Пасланне да прэсвітэра Фамы» (сярэдзіна XII ст.) Клімента Смаляціча; «словы» Кірылы (2-я палова XII ст.), епіскапа Тураўскага – яго творы захоўваліся галоўным чынам у складзе таржэсценнікаў (святочнікаў) – літургічных зборнікаў; ананімнае «Слова пра князёў» (1175 г., верагодна, пачатку XII ст.); 5 «слоў» (ці «павучанняў») Серапіёна († 1275 г.), епіскапа Уладзімірскага (спісы з XIV ст. і ў «Залатавусце»). У шэраг казальных твораў можна паставіць «Павучанне» (каля 1117 г.) кн. Уладзіміра Манамаха († 1125 г.) сваім дзецям; «Маленне» (у другой рэдакцыі – «Слова») Данііла Заточніка (канец XII – пачатак XIII ст.), якое існавала ў дзвюх досыць адрозных рэдакцыях і многіх спісах, але ранейшыя з іх – толькі XV і XVI стст.; «Аповесць аб спустошанні Разанскай зямлі» (сярэдзіна XIII ст.), спісы вядомы з XVI ст.; «Слова пра згубу зямлі Руськай» (XIII – пачатак XIV ст.), вядомае ў рукапісе XV ст.

б) Тлумачэнні Св. Пісьма выступалі ў выглядзе тлумачальных псалтыроў, евангелляў, іншых біблейных кніг (асабліва прароцкіх, змест і вобразнасць якіх былі складаныя). Усе яны былі перакладзены на Балканах з візантыйскіх арыгіналаў і ўжываліся пераважна ў манаскім асяроддзі. Тлумачэнні тычыліся асобных эпізодаў, выразаў ці слоў біблейнага тэксту і мелі пераважна экзэгетычны характар, гэта значыць давалі алегарычныя і містычныя інтэрпрэтацыі, але не абавязкова закраналі няясныя месцы. Наадварот, такія тлумачэнні часта тычыліся дастаткова зразумелых месцаў, якія былі важныя для рэлігійнай дагматыкі і маралі. Тлумачэнні выступалі звычайна ў выглядзе ўставак (так званых катэнаў) у біблейны тэкст і мелі выгляд гутарак, што вяліся ад імя Айцоў Царквы, ці пытанняў і адказаў. На падставе тлумачэнняў складаліся кампіляцыі, часта ў выглядзе пытанняў і адказаў.

в) Агіяграфія ў Старажытнай Русі была даволі багатая. Яна прадстаўлена жыццямі святых, пакутнікаў і божых угоднікаў, патэрыкамі (зборнікамі цудаў ці подзвігаў «айцоў» – святых і дабрачцівых манахаў), «пакутамі» (мартыралогамі). Жыцці звычайна выступалі ў некалькіх формах і варыянтах, якія залучаліся да канфесіянальнай ці паўканфесіянальнай (чытальнай) літаратуры.

Самыя раннія жыцці вядомыя паводле чэці-мінеі за травень (рукапіс пачатку XII ст.) і пролагу XII ст. Агіяграфія была прадстаўлена пераважна перакладнымі жыццямі: Міколы Цудатворца, Антона Вялі-

кага, Іаана Залатавуснага, Савы Асвятцонага, Васіля Новага, Андрэя Юродзівага, Аляксея – Чалавека Божага, Вячаслава Чэшскага, Яўстафа Плакіды і інш. Агіяграфія старажытнарускіх святых пачынаецца з жыціяў Барыса і Глеба († 1015 г.): ананімны «Аповед і пакута і пахвала св. пакутнікам Барысу і Глебу» (канец XI – пачатак XII ст.; спіс XII ст., вядома каля двух сотняў спісаў) і «Чытанне аб жыці і згубе блажэнных пакутнікаў Барыса і Глеба» (1080-я гг.; ранейшы спіс XIV ст.) напісаны Нестарам. Папулярнымі былі жыціі мясцовых святых: Фядоса Пячорскага (XI ст.), Аляксандра Неўскага (XIII ст.), Аўрама Смаленскага (XIII ст.), Варлаама Хутынскага (XIII ст.), кн. Міхала Чарнігаўскага, закатаванага ў Ардзе (XIII ст.). З перакладных патэрыкоў вядомы ў спісах XI–XII стст. «Сінайскі патэрык» (кампіляцыя «Луга духоўнага» візантыйца Іаана Мосха), «Егіпецкі патэрык» (кампіляцыя «Лаўсаіка» Паладыя Еленапальскага), «Ерусалімскі» і «Скіцкі патэрык», пазней стаў вядомы «Рымскі патэрык». Апапавяданні пра старцаў Кіева-Пячорскай лаўры былі абагулены ў «Кіеўска-Пячорскім патэрыку» (XIII–XIV стст.) – ранейшы спіс 1406 г. паходзіць з Цверы, кіеўскі спіс – з 1462 г.

Апакрыфічная і ерэтычная літаратура. Апакрыфамі называюцца творы розных жанраў, якія адхіляліся афіцыйнай царквой як некананічныя ці фальшывыя (вельмі рэдка яны сапраўды станавіліся літаратурай ерэтыкоў). Апакрыфы часта імітавалі сакральныя тэксты афіцыйнай царквы і нярэдка выходзілі за іх рамкі, працягваючы і пашыраючы кананічныя тэксты. Гэта забяспечыла апакрыфам папулярнасць у чытачоў і перапіску ў складзе розных зборнікаў неапакрыфічнага зместу, а таксама выклікала стварэнне жыціяў і казанняў на апакрыфічныя сюжэты. Апакрыфы залучалі апапавяданні пра біблейных персанажаў (вядомыя апакрыфічныя Евангеллі і Апосталы, апакрыфічныя лісты апосталаў), агіяграфічныя творы (жыціі лакальных святых ці асоб, афіцыйна не кананізаваных), прароцтвы, відзежы і інш. Паводле свайго статусу да апакрыфаў блізкія замовы, малітвы, гаданні (громнікі, каляднікі, маланнікі, трэпетнікі і інш.), што не прызнаваліся царквой і нават пераследаваліся ёю. Апакрыфы набліжаюцца да свецкай літаратуры паводле свайго зместу і паводле сваёй мовы; у іх часта адчуваюцца фальклорныя і фантастычныя матывы. Апакрыфічная літаратура мела значны ўплыў на містыцызм і паэтыку народнай рэлігійнасці ўсходніх славян, уплывала на тэматыку, вобразнасць і стылістыку ўсёй астатняй літаратуры.

Тэксты старажытнарускіх апокрыфаў чытаюцца збольшага ў спісах XVI ст., радзей XV і толькі зрэдку XIV ст. Але вядомы спіс XI ст. «Дзеяў апостала Паўла і Феклы» і спісы XII ст. «Узнясення Ісаі», «Блукання Багародзіцы па пакутах», «Пакутаў трох юнакоў і Данііла», «Параліпомен прарока Ісаі», апакрыфічных Евангелляў. Фрагменты апакрыфічных апавяданняў трапляюцца ў паляі (перш за ўсё аповеды пра цара Саламона) і візантыйскіх хроніках, у хранографрах, летапісах і нават пролагах ды кананічных зборніках (так, у спісе XIV ст. «Мерыла праведнага» выступае аповесць пра Генаха). Ерэтычныя творы на Старажытную Русь ішлі ў асноўным з Балгарыі, дзе ў народных нізах шырокае распаўсюджанне атрымала ерась багумілаў (кшталт маніхейства, з дуалістычным бачаннем свету); так, яе ўплывы адлюстраваны ў апокрыфе пра стварэнне Адама.

Афіцыйная царква пераследавала і забараняла толькі асобныя апокрыфы, тады як іншыя дапускала да ўжытку і нават раіла для чытання вернікам і манахам як павучальныя творы. Індэксы забароненых кніг вядомыя на Русі з самых ранніх часоў, аднак імі рэдка кіраваліся на практыцы. На працягу стагоддзяў склад і пералік забароненых кніг мяняўся.

Пытанні і заданні

1. З якой дзейнасцю звязана літургічная літаратура? Назавіце вядомыя вам літургічныя зборнікі і кнігі.
2. Якія біблейныя кнігі служылі матэрыялам для літургічных зборнікаў?
3. Якія творы былі звязаныя з царкоўным ці манастырскім дыкурсам?
4. Якое месца займалі апокрыфы ў старажытнарускай літаратуры? Як да іх ставілася царква і чаму?

Літаратура

1. Александров, А. Образный мир агиографической словесности / А.Александров. – Одесса, 1997.
2. Апокрифы Древней Руси / сост. М.В.Рождественская. – СПб., 2002.
3. Апокрифы Древней Руси: тексты и исследования / сост. В.В.Мильков. – М., 1997.
4. Будзько, І. З гісторыі ўсходнеславянскіх перакладаў Бібліі / І.Будзько // Роднае слова. – 2006. – № 8. – С. 4–12.
5. Давыдова, Н. Евангелие и древнерусская литература / Н.Давыдова. – М., 1992.
6. Мильков, В.В. Древнерусские апокрифы: Исследования. Древнерусские тексты. Переводы. Комментарии / В.В.Мильков. – СПб., 1999.

7. Мочульский, В. Следы народной Библии в славянской и древнерусской письменности / В.Мочульский. – Одесса, 1893.

8. Подскальский, Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237) / Г.Подскальский. – СПб., 1996.

1.5. Паўканфесіянальная літаратура

Паўканфесіянальная літаратура – даволі ўмоўная назва, якая ахоплівае розныя творы і жанры, што фактычна з’яўляюцца толькі дадаткам да канфесіянальнай літаратуры, пашыраюць яе гарызонты, але ў склад яе не ўваходзяць¹¹. Гэтая літаратура была прасякнута рэлігійнымі ідэямі, арыентавалася на канфесіянальную літаратуру, запазычваючы адтуль цытаты, вобразы і сюжэты, таму толькі ўмоўна ў ёй можна адшукаць «свецкія» тэмы. Да таго ж, яе аўтарамі, перапісчыкамі і асноўнымі спажывальцамі былі манахі і святары, якія чыталі падобныя творы ў час, вольны ад набажэнства і келлевых заняткаў. Але хаця паўканфесіянальная літаратура ў пэўнай частцы была інтэрпрэтацыяй канфесіянальных тэкстаў, яна мела высокую мастацкую ці пазнавальную вартасць.

Гістарычная літаратура прадстаўлена творами, прысвечанымі царкоўнай і/ці свецкай гісторыі: хронікамі візантыйскага паходжання, летапісамі (хронікамі мясцовага, усходнеславянскага паходжання), хранографамі (кампіляцыямі біблейнай гісторыі і візантыйскіх хронік), тлумачальнымі, хранаграфічнымі і гістарычнымі паляямі (пераказами фрагментаў біблейнай, пераважна старазапаветнай, і антычнай гісторыі), іменасловамі, радаводамі і інш. Гістарычныя звесткі ў іх шчыльна перапляталіся з прыдумкамі і байкамі, што набліжала такія творы да забаўляльнай літаратуры; але часам сустракаліся працяглыя багаслоўскія разважанні, а ўся гісторыя ў такіх творах звычайна разглядалася ў рэлігійным аспекце.

Найбольш папулярнымі з візантыйскіх хронік былі хроніка Георгія Амартала (IX–X стст.) і хроніка Іаана Малалы (VI ст.), якія залучалі

¹¹ Часта такую літаратуру называюць «перакладной», што недакладна, паколькі ў ёй сустракаецца нямала і арыгінальных твораў, а перакладны характар мела і канфесіянальная літаратура. У савецкі час яе часта называлі «свецкай», перабольшваючы ў ёй долю свецкіх тэм і твораў, хаця нават яны былі афарбаваныя рэлігійнымі матывамі.

таксама аповеды з грэка-рымскай гісторыі і нават міфалогіі. Хроніка Амартала (спісы XIII–XIV стст.) выкладала падзеі біблейнай і візантыйскай гісторыі і была перакладзена ў Балгарыі ў X ст., яе фрагменты ўваходзілі ў склад «Залатаструя», летапісаў і хранографіаў. В.Істрын меркаваў, што хроніку Амартала пераклалі на Русі, але А.Лаўроў і іншыя вучоныя яму прэрэчылі. На іх думку, калекцыя фактаў з візантыйскага прыдворнага і царкоўнага жыцця, што ўяўляла сабой гэтая хроніка, магла быць цікавай галоўным чынам у Балгарыі. Нашмат больш увагі антычнай гісторыі надавала хроніка Іаана Малалы (перакладзена толькі часткова, верагодна, у X ст.), дзе (не заўжды дакладна) пераказвалася шмат звестак з твораў старажытных грэчаскіх аўтараў, пры гэтым асобныя падзеі і персанажы хрысціянізаваліся. Апрацоўкай хронік Амартала і Малалы з’яўляўся «Елінскі і рымскі летапісец» (XII–XIII стст.), які часта ўваходзіў у склад старажытнарускіх летапісаў і стаў асновай для хранографіаў. Іншыя хронікі (хроніка Іаана Занары, хроніка Канстанціна Манасіі, фантастычная хроніка Георгія Сінкела) вядомы ў спісах з XV–XVI стст. Найбольш вядомай гісторыяй была «Гісторыя Іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія, верагодна, у XII ст. узнікла яе апрацоўка «Аповесць аб узяцці Іерусаліма» (спісы XV і XVI стст.). Вядома таксама ананімная «Аповесць аб захопе Царграда фрагамі» (пасля 1204 г.). Прыкладам вайсковых аповедаў, заснаваных на мясцовым матэрыяле, можа служыць «Аповесць пра спустошанне Разані Батыем» (канец XIII ст., спіс з XVI ст.).

«Светапоглядная» літаратура – умоўная назва, што тычыцца розных твораў навуковага ці агульнаадукацыйнага характару (у сярэднявечным сэнсе, гэта значыць на рэлігійных падмурках), гэтая літаратура прадстаўлена пераважна перакладамі, у масе сваёй даволі позняга часу (пераважна XIV–XV стст.):

а) паломніцкая літаратура ўключала апісанні хаджэнняў (пілігрымак), гэта значыць вандровак у Св. Зямлю і «за мора» (любых далёкіх падарожжаў) у спалучэнні з рэлігійна-дыдактычнымі заўвагамі: «Хаджэнне ў Св. Зямлю» ігумена Данілы (пасля 1106–08 гг., не пазней 1113 г.), вядомае ў больш за сотні спісаў, пачынаючы з XV ст.; «Хаджэнне ў Царгород» Дабрыні (1200–04 гг.), пазней архіепіскапа Наўгародскага; за выключэннем гэтых твораў паломніцкія творы звычайна не мелі аўтарскага характару, а ўяўлялі сабой ітэнэрарый (пералік пунктаў і прыкметных мясцін на шляху);

б) натуразнаўчая літаратура апавядала пра будову і лад навакольнага свету і звычайна мела выгляд выпісак з розных аўтараў; тут выступалі: касмагоніі (шастаднеў Іаана, экзарха

Балгарскага – спісы з канца XV ст., але вядомы яго сербскі спіс з 1263 г. – твор выступаў таксама ў складзе тлумачальнай палаяі) і рознага роду касмаграфіі, напрыклад, «Хрысціянская тапаграфія» візантыйца Казьмы Индаплава (спісы не раней за XV ст.); «Фізіялог» (візантыйскі бестыяры), які быў перакладзены, верагодна, у Балгарыі да XIII ст. (старажытна-рускія спісы з XV ст.); медычныя лячэбнікі і траўнікі, апісанні камянёў ці пачвар (у тым ліку міфічных: алканоста, фенікса, мурэны, адзінарога, грыфона, птушкі сірын); натуразнаўчыя творы часта залучаліся ў склад тлумачальнай палаяі;

в) філалагічная літаратура абмяркоўвала некаторыя асаблівасці маўлення і лексікі і мела выгляд слоўнічкаў (гласарыі, анамастыконы) і трактатаў (трактат «Сказанне аб пісьмёнах» чарнеца Храбра (X ст., спісы з XIV ст.), трактат «Аб вобразах» (пералік паэтычных тропай) візантыйца Рыгора Хіравоска (перакладзены, верагодна, у X ст. у Балгарыі; ранейшы спіс – у «Ізборніку» 1073 г.), граматычны трактат «Аб васьмі часцінах мовы» (спісы з канца XIV ст.) Іаана Дамаскіна ў перакладзе Іаана, экзарха Балгарскага, і інш.).

Апавядальна-забаўляльная літаратура: раманы, аповесці, «гісторыі» (гістарычныя аповесці), казкі; зборнікі прыпавесцяў, гістарычных анекдотаў, афарызмаў і біблейных цытат («Пчала», пераклад XII–XIII стст.; «Ізмарагд», «Мудраслоўі Менандра», пераклад XIV–XV стст.), нарэшце, эпічныя творы (ананімнае «Слова пра паход Ігаравы», канец XII ст.).

Найбольш буйнымі раманамі сярэднявечнай Русі былі «Александрыя» і «Дзеяўгенавы дзеі» – пераклады візантыйскіх твораў. «Александрыя» (біяграфія Александра Македонскага паводле легендарных крыніц) была вядома на Русі прыкладна з XII ст. і выступала толькі ў складзе хранографай (хронікі Малалы, «Іудзейскай вайны» Флавія); з XV ст. распаўсюджваецца сербская рэдакцыя «Александрыі», вядомая ў сотнях спісаў. «Дзеяўгенавы дзеі» (верагодна, з XIII ст., спіс XVI ст. не захаваўся, астатнія спісы з XVIII ст.) – гераічна-авантурны аповед, падобны да рыцарскага. Папулярнымі былі «Аповесць аб Варламе і Язафаце» (з XII ст., спісы з XIII–XIV стст.), авантурна-дыдактычны аповед, які ўзыходзіць да азіяцкіх крыніц (верагодна, уплыў легендаў пра Буду), «Аповесць аб Акіры Наймудрым» (спіс з XVI ст., не захаваўся) – займальна-павучальны аповед з нізкамі афарызмаў, які ўзыходзіць да асіра-вавілонскіх крыніц, «Аповед аб багатай Індыі» (ці «Індыйскай зямлі»; верагодна, з XIII ст., спісы з 1-й паловы XV ст.).

Найбольш цікавы і вядомы зараз твор старажытнарускай літаратуры – гэта «Слова пра паход Ігаравы», якое выклікае шмат ўвагі да сваіх мастацкіх вартасцей і некаторых цьмяных месцаў тэксту. Унікальнасць «Слова» ў сярэднявечнай славянскай літаратуры, ледзь не яго анамальнасць (бліжэйшы і адзіны прыклад – «Задоншчына», XV ст., якая, аднак, саступае «Слову» ў мастацкіх вартасцях), няпростая гісторыя знаходжання твора выклікалі працяглую і бурлівую палеміку пра аўтэнтычнасць гэтага твора.

Бытавая літаратура: прыватныя лісты (захаваліся з XV ст.), запісы, заўвагі (у тым ліку і на маргінэсе кніг), выклады замоў і закляццяў, творы па магіі і астралогіі, гаданні, соннікі і да т. п. Нягледзячы на свой паўлітаратурны характар, такія творы не былі пазбаўленыя некаторых мастацкіх вартасцей і часта змяшчалі легенды, паданні, апакрыфічныя гісторыі ці іх фрагменты.

Пытанні і заданні

1. Назавіце вядомыя вам творы старажытнарускай літаратуры гістарычнага зместу.
2. Якія творы адносяцца да «светапогляднай» літаратуры?
3. Якімі творамі прадстаўлена апавядальна-забаўляльная літаратура?

Літаратура

1. *Бегунов, Ю.* Козьма Пресвітер в славянских литературах / Ю.Бегунов. – София, 1973.
2. *Водолазкин, Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси / Е.Г.Водолазкин. – Мюнхен, 2000.
3. *Кузьмина, В.Д.* Девгениево деяние: (Деяние прежних времен храбрых человек) / В.Д.Кузьмина. – М., 1962.
4. *Мещерский, Н.А.* История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н.А.Мещерский. – М.; Л., 1958.
5. *Понырко, Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: исследование, тексты, переводы / Н.В.Понырко. – СПб., 1992.
6. *Сперанский, М.Н.* Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности / М.Н.Сперанский. – М., 1904.
7. *Творогов, О.В.* Древнерусские хронографы / О.В.Творогов. – Л., 1975.

1.6. Агляд старажытнарускіх летапісаў

Змест і характар летапісання. Летапісы – гэта буйныя гістарычныя творы з храналагічным (як правіла, пагадовым) выкладам эпізадычнага матэрыялу. Летапісы маюць значны аб’ём і спецыфічнае паходжанне: звычайна яны складаліся на працягу многіх гадоў і часта многімі летапісцамі, часам узніклі шляхам перапрацовак ранейшых летапісаў ці з выкарыстаннем іх матэрыялаў альбо шляхам стварэння цэлага зводу на падставе некалькіх летапісаў. Мэтай летапісання было асвятленне жыцця манаскай ці царкоўнай грамады і яе фундатараў (заснавальнікаў) ды патронаў (апекуноў) – князеў, пазней – заможных землеўладальнікаў (баяр, магнатаў, паноў), што яе матэрыяльна падтрымлівалі шляхам падарункаў і ахвяраванняў. З гэтай прычыны ў летапісах увага звярталася не толькі на падзеі ў царкоўным ці манастырскім жыцці, але і ў жыцці княства, у сям’і апекуноў-князеў ці магнатаў.

Летапісанне трэба адносіць да пэўнага віду царкоўнага пісьменства. Летапісанне вялося царкоўнікамі і прызначалася перш за ўсё для царкоўнікаў, але нярэдка замоўцамі летапісу (асабліва летапісных зводаў) выступалі свецкія ўладары – князі, баяры ці магнаты.

Старажытныя летапісы вяліся царкоўнікамі пры кафедральнай (ці нават любой парафіяльнай) царкве або ў манастыры. Аднак даволі часта чытанне такога летапісу нават манахам ці ніжэйшым царкоўнікам забаранялася і было дасяжнае толькі высокапастаўленым іерархам і свецкім уладарам. Летапісы ствараліся, як правіла, спецыяльна ўпаўнаважанымі на гэта асобамі: манахамі ці ігуменамі (у манастыры), святарамі ці дьяканамі або іншымі служкамі царквы (панамарамі, рэгентамі царкоўных хароў, бібліятэкарамі і інш.) – пры цэрквах. Зрэдку стваральнікамі летапісу выступалі епіскапы і мітрапаліты, нават князі і баяры (як правіла, у тым выпадку, калі апошнія прымалі манаства). Гэтым тлумачацца моцныя рэлігійныя акцэнты ў старажытным летапісанні і многія асаблівасці псіхалогіі летапісца (звартанні да Бога і святых, суаднясенне зямных падзей з біблейнай гісторыяй, дэманстрацыя ўласнай сціпласці і прыніжэння сваёй асобы і да т. п.). Толькі нашмат пазней (з XVI ст.) у якасці летапісцаў маглі выступаць і свецкія асобы (галоўным чынам з пашырэннем у грамадстве адукаванасці), але характар, змест і мэты летапісання ў такім выпадку істотна мяняюцца.

Амаль усе старажытныя (да XV ст.) летапісы, якія ствараліся царкоўнікамі, будаваліся паводле адной схемы. У пачатку летапісу змяшчаўся ўводны артыкул – гістарычная даведка пра парафію, манастыр ці епархію. Паводле звычаю візантыйскай царкоўнай адміністрацыі, пры ўтварэнні новай епархіі патрэбна было скласці допіс гістарычнага характару пра прычыны, акалічнасці і ўдзельнікаў гэтай падзеі для вышэйшых царкоўных улад¹². Падобныя допісы, відаць, суправаджалі стварэнне на Русі таксама новых цэркваў і манастыроў, а таму і клаліся ў падмурак іх летапісання. Для стварэння ўводнага артыкула маглі выкарыстоўвацца і іншыя крыніцы як пісьмовыя матэрыялы, у тым ліку дакументы і літаратурныя творы (жыцці, хронікі, іншыя летапісы), так (зрэдку) і ўласныя назіранні ці ўспаміны сведкаў даўніх падзей. Нярэдка за пункт адліку бралася стварэнне свету, і напачатку ўводнага артыкула змяшчаліся ўрыўкі з Бібліі (у храналагічнай паслядоўнасці).

Пасля ўводнага артыкула пачыналіся пагадовыя запісы, якія вяліся з рознай ступенню дэталеванасці, па жаданні летапісца. Такія запісы рабіліся або пагадова (прычым нават падаваліся так званыя пустыя гады, калі адзначалася, што ніякіх адметных падзей у той год не адбылося), або рэтраспектыўна (значна пазней пасля мінулых падзей, на падставе ўласных і/ці чужых успамінаў, паданняў і народнай пагалоскі (чутак) ці дакументаў), або ўяўлялі сабой кампіляцыю, калі падзеі выкладаліся на падставе выпісак з розных іншых летапісаў¹³. Запісы маглі рабіць некалькі пакаленняў летапісцаў, якія з рознай адказнасцю і здольнасцю падыходзілі да сваёй справы, таму ў летапісах нярэдка пропускі гадоў, памылкі ў датах, парушэнні храналогіі і да т.п.¹⁴ Нярэдка зводзі складаліся вельмі хутка на замову князя, царкоўнага іерарха ці феадальнай партыі дзеля гістарычнага абгрунтавання іх палітычных або генеалагічных прэтэнзій.

¹² *Приселков, М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. / М.Д.Приселков. – М., 1940; 2-е изд. – СПб., 1996. – С. 61.

¹³ *Алешковский, М.Х.* К типологии текстов «Повести временных лет» / М.Х.Алешковский // Источниковедение отечественной истории: сб. ст.: 1975. – М., 1976. – С. 133–138.

¹⁴ *Цыб, С.В.* Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет» / С.В.Цыб. – Барнаул, 1995.

У сваім складзе летапісы маюць тэксты рознага жанру і зместу: жыцці, павучанні, казанні, дамовы і граматы, вытрымкі ці кампіляцыі з візантыйскіх хронік, фрагменты біблейных (ці нават апакрыфічных) гісторый, пераказы легенд і паданняў і інш. Часта ўстаўка падобных тэкстаў, асабліва калі яны тэматычна адхіляліся ад астатняга апавядання, адбывалася на тыя гады, да якіх летапісцы не маглі падабраць адпаведнага матэрыялу. Апавяданне пра некаторыя тыповыя падзеі – жыццё і ўчынкі князя, епіскапа, манаха, вайсковыя паходы ці бітвы, звяртанні да кіраўнікоў і да т. п. – у летапісе нярэдка вялося ў стылі таго ці іншага жанру (жыцця, казання, вайсковай аповесці і інш.). Вобразы князёў і царкоўнікаў падаваліся даволі ўмоўна і схематычна, часта з дапамогай этыкетных формул. Каб аживіць аповед, летапісцы часам укладалі ў вусны сваіх персанажаў прамовы, маналогі ці дыялогі (нярэдка канкрэтныя, з мноствам дэталей, а таму, магчыма, не фіктыўныя). І.Яромін вылучыў тры тыпы летапіснага апаведу: пагадовы запіс (лаканічнае паведамленне), апавяданне (паслядоўны выклад некалькіх аб'яднаных паміж сабой эпізодаў) і аповесць (літаратурны твор (пераважна некралог) у стылі жыцця ці «пахвалы»)¹⁵.

Тэматыка летапісаў даволі разнастайная. Значнае месца ў іх займалі звесткі пра з'явы прыроды¹⁶, ураджай, пабудовы, пра войны, вайсковыя паходы і бітвы, паведамленні пра смерць уладароў і інш. Галоўнымі персанажамі летапісаў выступалі прадстаўнікі вышэйшых класаў: князі, дружыннікі ці баяры, епіскапы, манахі. Часам пільная ўвага летапісцаў да ўчынкаў асобных князёў ці падзей у пэўных княжацкіх радах ператварала аповед у сямейны летапіс. У склад летапісу ўваходзіў таксама той матэрыял, што тычыўся дадзенай царкоўнай адзінкі – манастыра ці царквы – і/або яе фундатараў ды патронаў. Так, звесткі пра надвор'е ўскосным чынам дазвалялі прадбачыць будучы ўраджай, ад чаго залежалі прыбыткі царкоўнікаў; звесткі пра ўраджай сведчылі пра ахвярнасць парафіян і таксама характарызувалі царкоўныя пры-

¹⁵ *Еремін, І.П.* Киевская летопись как памятник литературы / И.П.Еремін // ТОДРЛ. – 1949. – Т. 7. – С. 67–97; *Еремін, І.П.* Литература Древней Руси / И.П.Еремін. – М.; Л., 1966. – С. 98–131.

¹⁶ *Борисенков, Е.П.* Экстремальные явления в русских летописях XI–XVII вв. / Е.П.Борисенков, В.М.Пасецкий. – Л., 1983.

быткі; публікацыя ці цытацыя грамат і дамоў адлюстроўвала стан маёмасці манастыра альбо царквы; падрабязнае апісанне жыцця (ці ўсхваленне) княскай або баярскай сям'і (фундатораў ці патронаў) дазваляла царкоўнаму кіраўніцтву ў будучым лепш разбірацца ў адносінах паміж імі. Летапіс так ці інакш фіксаваў падзеі бягучага жыцця і ўяўляў сабой каштоўны дакумент аб мінулым, хаця і дастаткова тэндэнцыйны ды суб'ектыўны¹⁷. На думку А.Шахматава, практычна ўсе старажытнарускія летапісы мелі тэндэнцыйны характар.

Генезіс летапісання. Летапісы вяліся ў розных гарадах Русі; колькасць летапісаў дасягала некалькіх тысяч (дайшло больш за дзве сотні)¹⁸. Большасць летапісаў дайшла не ў арыгінальным выглядзе, а ў складзе вялікіх зводаў і кампіляцый пазнейшага паходжання, дзе часта спалучаліся розныя летапісы і іх фрагменты.

Пачатак летапісання цьмяны, упершыню яно ўзнікла ў Кіеве і Ноўгарадзе. Несумненна, што ў XI ст. рэгулярныя запісы ўжо вяліся. У пачатку XII ст. яны былі абагульнены ў Кіеве ў звод, вядомы як «Аповесць мінулых гадоў» (АМГ, паводле загаловка летапісу: *Се повести временныхъ летъ, откуда есть пошла Русская земля...*, інакш называецца яшчэ «Хроніка Нестара», або Пачатковы летапіс)¹⁹, які затым быў выкладзены ў сотнях пазнейшых летапісаў. Узорам для такога зводу служылі візантыйскія хронікі.

А.Шахматаў вывеў, што ў падмурку АМГ ляжаць больш старыя зводы Кіева (каля 1036 г., пасля ўтварэння мітраполіі) і Ноўгарада (каля 1036 г.), але першы агульнарускі звод узнік у Кіеве (каля 1073 г., у Кіева-Пячорскім манастыры, пры ігумене Нікане). На яго базе з дадаткам розных іншых матэрыялаў (хранографы, парымейніка, жыццяў, казанняў і інш.) ствараліся далейшыя зводы, вынікам якіх і стала АМГ, складзеная кіева-пячорскім манахам Нестарам. В.Істрын лічыў, што старажытнарускае летапісанне ўзнікла як скарачэнне ці перароб-

¹⁷ Лихачев, Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Д.С.Лихачев. – М., 1979. – С. 260–262.

¹⁸ Летапісы называюцца звычайна паводле месца іх знаходжання ці захавання: горада (Віленскі, Наўгародскі), манастыра (Лаўрэнцьевы, Іпатаўскі, Супрасльскі), царквы (Сафійскі) – або паводле імя іх апошніх уладальнікаў (Рачынскіх, Увараўскі) ці мяшаным спосабам (Радзівілаўскі, або Кёнігсбергскі).

¹⁹ Гл. публ.: *Повесть временных лет*. Ч. 1. Текст и перевод / подгот. Д.С.Лихачёв; под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М; Л., 1950; Ч. 2. Приложения / под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М; Л., 1950 (Литературные памятники).

ка хронікі Амартала і сваім узорам мела візантыйскія хранографы, ведучы свой аповед з таго моманту, як спыняліся візантыйскія аўтары. М.Нікольскі ўказаў, што шэраг звестак у АМГ мог быць узяты з фальклорных крыніц, а таксама мог прыйсці са славянскага Захаду; менавіта яны і ўтварылі ядро АМГ. Д.Ліхачоў звязваў узнікненне старажытнарускага летапісання з палітыкай кн. Яраслава Мудрага († 1054) і яго барацьбой супраць уплыву Візантыі. На яго загад першапачатковым нататкам аб распаўсюджанні хрысціянства на Русі ў часы ігумена Нікана († 1088) была нададзена форма пагадовых запісаў на ўзор пасхаліі. Б. Рыбакоў меркаваў, што пагадовыя кароткія запісы пачалі весціся першымі хрысціянскімі святарамі ў Кіеве яшчэ з 867 г., а затым пры кн. Уладзіміры, пасля хрышчэння Русі, былі аформлены ў летапіс. На яго погляд, наўгародскае летапісанне, створанае пры пасадніку Астраміру ў 1054–60 гг., мела свецкі характар.

АМГ ахоплівае падзеі ад «пачаткаў Русі» да 1118 г. Твор пачынаецца генеалогіяй славян ад легендарнага Яфета, пасля чаго падаецца аповед (без дат) пра раннюю гісторыю славян, іх рассяленне ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, затым ідуць паданні пра наведванне Русі апосталам Андрэем, заснаванне Кіева і першых кіеўскіх князёў (Аскольда і Дзіра), запрашэнне варагаў на кіраванне ў Ноўгарад. Далей у храналагічным парадку (ад 882 г. да ранніх гадоў кн. Яраслава – да 1040 г.) апавядаецца пра розныя гістарычныя падзеі, у асноўным – пра ўчынкi і вайсковыя паходы князёў, што спалучаецца з цікавымі паданнямі (напрыклад, пра смерць кн. Алега ад укусу змяі ці забойства кн. Ігара драўлянамі і помсту яго жонкі кн. Вольгі, пра яе хрышчэнне ў Канстанцінопалі, пра вайсковыя паходы кн. Святаслава, жыццё яго сына кн. Уладзіміра, яго спробы завесці паганскі пантэон у Кіеве, пра «выпрабаванне вер» і прыманне ім хрысціянства). Далейшая частка ад 1040 г. прасякнута рэлігійнымі і патрыятычнымі матывамі. Невядомы царкоўны аўтар (магчыма, Нестар) разглядае ўсе падзеі княжацкага жыцця таго часу як вынік боскага пакарання за бясконцыя міжусобіцы сыноў і ўнукаў кн. Яраслава. Асноўная ўвага пры гэтым нададзена кн. Святаполку Ізяславічу († 1113), які не меў папулярнасці ў народзе. Летапісец заклікае князёў забыць свае сваркі і скіраваць увагу на абарону меж ад стэпавых качэўнікаў. Асабліва ён шануе кн. Уладзіміра Манамаха († 1125), якога надзяляе рысамі ідэальнага ўладара. У гэтым апавяданні таксама маюцца пазнейшыя дадаткі і ўстаўкі, як, напрыклад, драматычны і падрабязны

аповед пра асляпленне ў 1097 г. (запіс змешчаны пад 1096 г.) пад Кіевам царабоўльскага кн. Васілька яго стрыечнымі братамі валынскім кн. Давыдам Ігаравічам і кіеўскім кн. Святаполкам Ізяславічам, а таксама пра наступныя падзеі 1098–99 гг. (аповед быў складзены папам Васілём, духоўнікам царабоўльскага князя).

Працягам АМГ служыць Кіеўскі летапіс, што ахоплівае перыяд 1119–1200 гг. і апавядае пра міжусобную барацьбу князёў. Верагодна, гэты летапіс быў складзены Маісеем, ігуменам Выдубецкага манастыра ў Кіеве. У цэнтры яго ўвагі апынуліся ў асноўным падзеі ў сем'ях кіеўскіх князёў Расціславічаў, пераяслаўскага кн. Уладзіміра Глебавіча і чарнігаўскіх князёў Святаславічаў. Асабліва вылучаецца падрабязны і ясны выклад падзей 1146–54 гг., галоўным героем якіх стаў кн. Ізяслаў II, унук Манамаха, што змагаўся за кіеўскі пасад.

Самыя старажытныя рукапісы летапісаў – канец XIII ст. (першая частка Сінадальнага спіса Першага Наўгародскага летапісу), наступныя – 1377 г. (Лаўрэнцьевы спіс з АМГ і Суздальскім летапісам, даведзеным да 1305 г.) і 1420-х гг. (Іпатаўскі спіс з АМГ, Кіеўскім і Галіцка-Валынскім летапісамі), астатнія – яшчэ пазнейшага паходжання. Старажытным з'яўляецца таксама багата ілюмінаваны мініяцюрамі Радзівілаўскі, або Кёнігсбергскі, летапіс – спіс канца XV ст. (у XVII ст. ён знаходзіўся ва ўласнасці кн. Радзівілаў)²⁰.

Буйнейшым цэнтрам летапісання быў Ноўгарад, адкуль паходзяць пяць найбольш старажытных летапісаў, але ў асноўным мясцовага зместу. Першы Наўгародскі летапіс вядомы ў рэдакцыі Сінадальнага спіса (даведзены да 1330-х гг.) і так званай 2-й рэдакцыі, прадстаўленай некалькімі спісамі: Камісійным (XIV ст.), Акадэмічным (2-я палова XV ст.), Талстоўскім (XVIII ст.) і інш. Другі Наўгародскі летапіс прадстаўлены адзіным спісам канца XV – пачатку XVI ст. Так званы Трэці Наўгародскі летапіс рэпрэзентаваны прыкладна дзясяткам рукапісаў канца XIV–XVI і наступных стагоддзяў. Таксама з Ноўгарада паходзяць два Сафійскія летапісы: Сафійскі першы летапіс, які выступае ў дзвюх рэдакцыях (першая прадстаўлена Карамзінаўскім спісам канца XV – пачатку XVI ст. і пазнейшым спісам Абаленскага, а

²⁰ Гл. публ. і даследаванне: *Радзівіловская, или Кенигсбергская, летопись.* – СПб., 1906. – Т. 1–2; *ПСРЛ.* Т. 38: *Радзівіловская летопись.* – Л., 1989; *Радзівіловская летопись: факсимильное воспроизведение рукописи. Текст. Исследование. Описание миниатюр.* – М., 1994. Пра помнік гл.: *Чернецов, А.В.* К изучению Радзівіловской летописи / А.В.Чернецов // *ТОДРЛ.* – 1981. – Т. 36. – С. 274–288; *Лурье, Я.С.* О происхождении Радзівіловской летописи / Я.С.Лурье // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Л., 1987. – Вып. 18. – С. 64–83.

другая – чатырма познімі спісамі), і Сафійскі другі летапіс, рэпрэзентаваны двума спісамі.

З прычыны засяроджанасці на ваенна-палітычных падзеях і свайго стылю асобкам сярод старажытнарускіх летапісаў стаіць Галіцка-Валынскі летапіс (даведзены да 1292 г.), што змешчаны ў Іпатаўскім спісе ўслед за Кіеўскім летапісам. Летапіс падзяляецца на дзве часткі: Галіцкі летапіс (1201–64 гг.) і Валынскі (далейшы працяг да 1292 г.) – і першапачаткова не меў рубрыкацыі па гадах. Галіцкая частка засяроджана на свецкіх падзеях і вызначаецца мастацкасцю апавядання. У ёй паказваецца палітычная і вайсковая гісторыя Галіцкай зямлі (у цэнтры ўвагі – кн. Даніла Галіцкі і яго барацьба з баярамі і манголамі). Валынская частка апавядае пераважна пра кн. Уладзіміра, сына кн. Васількі і пляменніка Данілы. У летапісе сустракаюцца таксама звесткі пра Навагрудчыну і Берасцейшчыну, што знаходзіліся ў сферы палітычнай дамінацыі галіцка-валынскіх князёў, пра раннюю гісторыю літоўскіх князёў (пра Міндоўга і Войшалка). Валынская частка насычана складанымі вобразамі і выразамі, нярэдка мудрагелістымі, цытатамі з візантыйскіх хронік і «Гісторыі Іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія і іншых твораў.

У XII–XIV стст. на змену агульнарускім зводам з’явіліся мясцовыя летапісы, якія абавязкова пачыналіся з АМГ. Далюгляд іх складальнікаў рэдка выходзіў за межы інтарэсаў свайго княства. Вядомы Кіеўскі, Галіцка-Валынскі, Чарнігаўскі, Растоўскі, Пераяслаўскі, Суздальскі, Цвярскі летапісы. У пачатку XIV ст. узніклі новыя агульнарускія зводы па ініцыятыве мітрапаліцкай кафедры, што пераехала з Кіева ва Уладзімір, хаця паралельна ім развівалася і мясцовае летапісанне.

Пытанне пра ранняе летапісанне Беларусі. Мяркуюць, што летапісанне ў часы Старажытнай Русі вялося на Беларусі ў яе царкоўных цэнтрах – Полацку, Тураве, Смаленску, а таксама ў іншых гарадах (Пінск, Навагрудак), аднак ніводнага летапісу (ці яго фрагментаў у складзе іншых летапісаў) не захавалася²¹. Праўда, спісы Полацкага летапісу быццам бачылі яшчэ В.Тацішчаў і М.Карамзін, аднак іх сведчанні не надзейныя і не заслугоўваюць даверу.

У АМГ гісторыя беларускіх земляў прадстаўлена даволі фрагментарна.

²¹ Пра праблематыку гл.: Пашуто, В. Образование Литовского государства / В.Пашуто. – М., 1959. – С. 21, 34–35, 37–43; Алексеев, Л.В. Полоцкая земля: очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII стст. / Л.В.Алексеев. – М., 1966. – С. 19–20, 269–274, 287; Улащик Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Улащик. – М., 1985. – С. 128–129.

З беларускіх земляў у АМГ асноўная ўвага надавалася Полацку, які фігуруе сярод самых старажытных гарадоў Русі, разам з Ноўгарадам і Кіевам. Пазней, з 970-х гг., АМГ пачынае і радавяд полцацкіх князёў – ад паўлегендарнага Рагвалода і яго дачкі Рагнеды, якую сілай узяў сабе ў жонкі кн. Уладзімір Святаславіч, што ў 975 г. захапіў Полацк. У летапісе прасочваецца гісторыя дынастыі полцацкіх князёў, што пайшла ад гэтага шлюбу: Ізяслава († 1001), Брачыслава († 1044), Усяслава Чарадзея († 1101), пад уладай якога княства дасягнула сваёй магутнасці. Полацкае княства ў X–XII стст. было найбольш незалежным у Кіеўскай Русі, таму з ім часта змагаліся кіеўскія князі. У АМГ падкрэслівалася адвечнае супрацьстаянне Рагвалодавых і Яраслававых «унукаў». Пасля Усяслава Полацкае княства пачало падрабняцца на ўдзелы (Мінск, Заслаўе, Барысаў, Друцк, Лагойск, Віцебск і інш.), якія паступова дамагаліся самастойнасці. Іншыя княжацкія цэнтры – Тураў і Смаленск – сталых дынастый не мелі, а таму траплялі ў цэнтр увагі летапісцаў АМГ нашмат радзей. Але з канца XII ст. з-за свайго падрабнення і аслаблення полцацкія, тураўскія і смаленскія землі амаль зусім губляюцца з поля зроку летапісцаў.

Найбольш старажытным з ацалелых традыцыйных старажытнарускіх летапісаў Беларусі з’яўляецца позні па часе летапіс Аўрамкі (названы паводле імя яго перапісчыка), створаны ў 1495 г. у Смаленску па загаду смаленскага епіскапа Іосіфа. Гэты твор належыць да іншай эпохі: у канцы яго змешчаны «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», узяты ўжо з беларускіх летапісаў.

Пытанні і заданні

1. Якой была мэта старажытнарускага летапісання? Хто вёў старажытнарускія летапісы?
2. З якіх дзвюх частак звычайна складаліся старажытнарускія летапісы?
3. Якія тэмы найчасцей адлюстроўваліся ў летапісах?
4. Дзе ўзнікла летапісанне? Назавіце найбольш даўнія старажытнарускія летапісы.
5. Ці вядомыя летапісы XI–XIV стст. з тэрыторыі Беларусі?

Літаратура

1. *Алешковский, М.Х.* К типологии текстов «Повести временных лет» / М.Х.Алешковский // *Источниковедение отечественной истории: сб. ст.* – М., 1976. – С. 144–167.
2. *Бережков, Н.Г.* Хронология русского летописания / Н.Г.Бережков. – М., 1963.

3. *Зиборов, В.К.* Русское летописание XI–XVIII веков / В.К.Зиборов. – СПб., 2002.
4. *Кузьмин, А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания / А.Г.Кузьмин. – М., 1977.
5. *Лихачев, Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С.Лихачев. – М.; Л., 1947.
6. *Лурье, Я.С.* Общерусские летописи XIV–XV вв. / Я.С.Лурье. – Л., 1976.
7. *Насонов, А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII века: очерки и исследования / А.Н.Насонов. – М., 1969.
8. *Приселков, М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. / М.Д.Приселков. – Л., 1940; СПб., 1996.
9. *Рыбаков, Б.А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи / Б.А.Рыбаков. – М.; Л., 1963.
10. *Рыбаков, Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А.Рыбаков. – М., 1982.
11. *Святский, Д.О.* Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения / Д.О.Святский. – Пг., 1915.
12. *Тихомиров, М.Н.* Русское летописание / М.Н.Тихомиров. – М., 1979.
13. *Чамярыцкі, В.* Рагнеда і Уладзімір / В.Чамярыцкі // Спадчына. – 1989. – № 1. – С. 35.
14. *Чамярыцкі, В.А.* Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі (XII–XIII стст.) / В.Чамярыцкі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1965. – № 3. – С. 90–98.

1.7. Помнікі Беларусі часоў Старажытнай Русі

Захавалася толькі нязначная частка былога кніжнага багацця Старажытнай Русі (як мяркуюць вучоныя, каля 4 %). У сваёй масе гэта даволі познія (XIII ст. і пазней) копіі. Але нават ацалелыя помнікі геаграфічна размяшчаюцца нераўнамерна.

Так, практычна адсутнічаюць помнікі з Разанскага, Растова-Суздальскага, Чарнігаўскага княстваў; да XIII ст. няма помнікаў з Волга-Окскага міжрэчча, Верхняга Падняпроўя. Шмат помнікаў, што звязаны з тэрыторыяй Беларусі, дайшлі толькі ў кіеўскіх копіях. Асноўная колькасць вядомых помнікаў – гэта тэксты кіеўскага і наўгародскага паходжання, радзей галіцка-валынскага, смаленскага, пскоўскага.

Арыгінальных помнікаў беларускага паходжання захавалася вельмі мала. Практычна не збераглося ні полацкае, ні тураўскае пісьменства, за выключэннем асобных помнікаў. Гэта некалькі жыццяў і казанняў – помнікаў царкоўнай літаратуры.

Імперсанальнасць жыццяў. Жыцце – гэта біяграфія святога (пакутніка, угодніка), складзеная ў мэтах яго праслаўлення і павучання чытачоў. Апавяданне ў жыцці заўжды вядзецца ад трэцяй асобы і мае, як правіла, гістарычна канкрэтны, паўдакументальны характар, паколькі мусіць засведчыць святасць для кананізацыі (царкоўны акт абвяшчэння асобы святой). Жыцце пісалася адукаваным і дабрачцівым царкоўнікам у выніку кананізацыі, ён часта камбінаваў розныя жанры і віды тэкстаў, што ўжо ўзніклі да гэтага акту: успаміны, аповеды сведкаў, некралогі, дакументы. Складаннем і вывучэннем жыцця займаецца асобная навука – агіяграфія.

Увага ў жыццях засяроджвалася на незвычайных учынках (подзвігах, цудах) святога, яго асобным сацыяльным статусе, а рэальная асоба абстрагавалася, на першы план выступалі яе святасць, набліжанасць да Бога. Таму жыцце не дала вобраз канкрэтнага чалавека, а малявала маральны ідэал хрысціянства, упрыгожаную абстракцыю (служыла свайго роду літаратурнай іконай). Нярэдка персанажы зводзіліся да пэўнага фізічнага тыпу і надзяляліся якасцямі адпаведна свайму сацыяльнаму становішчу. Аўтары жыццяў адмыслова пазбягалі канкрэтыкі і неістотных дэталей, якія маглі адцягнуць увагу ад хрысціянскай ідэалогіі. Таму жыццям часта бракавала адлюстравання быту, палітыкі, гаспадарчага жыцця, геаграфічных ці гістарычных звестак, якія маглі быць блытанымі або фантастычнымі. Затое жыццям былі ўласцівы займальны сюжэт, разнастайныя сітуацыі і персанажы, часам паэтычныя апісанні, лірычныя маналогі і сцэнічныя дыялогі. Важным сродкам раскрыцця ўнутранага свету святога служылі разважанні, прамовы (у тым ліку ўнутраныя – «у сэрцы сваім»), малітвы, плачы. Аўтары часта звярталіся да цытат са Св. Пісьма, шырока ўжывалі біблейныя выразы і вобразы, адзіна з дапамогай якіх лічылі мажлівым даць уяўленне пра святасць свайго героя. Не менш шырока яны ўжывалі розны сімвалізм – лікавы, слоўны, фарбавы. Правідэнцыяналізм вызначаў у жыццях паводзіны персанажаў і падзеі бягучага жыцця:

учынкамі станоўчых герояў кіраваў Бог, а адмоўных – д’ябал. Часам аўтары жыццяў праяўлялі і сваю індывідуальнасць, выказваючы сумненні ў тым, ці здолеюць яны адлюстраваць у сваім творы дабрадаць святога, скардзячыся на абмежаванасць і невыразнасць чалавечай мовы, слабай для перадачы святасці. Усё гэта рабіла жыцці ўлюбёным чытаннем простых вернікаў у эпоху Сярэднявечча.

Сюжэт жыцця разгортваўся ў біяграфічнай паслядоўнасці. Аповед звычайна адкрываўся рытарычным уступам і пачынаўся з дзяцінства святога, са звестак пра яго бацькоў (для кантрасту яны маглі быць недабрачцівыя), а часам і ад народзін святога і ці цяжарнасці яго маці. Выдатныя здольнасці святога амаль заўжды выяўляліся ўжо ў дзяцінстве. У юнацтве святы сустракаўся з першымі выпрабаваннямі (звычайна шлюбам ці сексуальнай спакусай), якія перамагаў (звычайна, адмаўляючыся ад шлюбу). Але часта дылема скончвалася ўцёкамі з дому, што вяло да пошуку прытулку ў свеце. Такім прытулкам станавіўся, як правіла, манастыр, дзе жыццё святога суправаджалі цуды, пасты і малітвы. Святы нярэдка дэманстраваў аскетызм, прагу да пакут, грэбаванне матэрыяльнымі дабротамі, уласныя подзвігі. Але і ў манастыры ён нярэдка сутыкаўся з новымі выпрабаваннямі (напрыклад, спакусамі з боку д’ябла), якія таксама перамагаў. Святы прадказваў час сваёй смерці, а пасля смерці яго цела захоўвалася нягнелым і прыемна пахла, вакол цела маглі адбывацца цуды. Калі паміраў святы, то ў тым месцы ці на месцы яго подзвігаў і цудаў засноўвалі манастыр, які шанаваў рэліквіі (мошчы, парэшткі цела) святога і падтрымліваў памяць пра яго.

Мэта жыцця – пераканаць чытача ў святасці галоўнага героя ўсімі магчымымі інтэлектуальнымі і эмацыянальнымі сродкамі. Учынкi святога пераўзыходзяць магчымасці звычайных людзей (таму яны называюцца подзвігамі). Кожны важны крок святога суправаджаюць вялікія і малыя цуды і знакі неба, якія сведчаць святасць асобы, падмацоўваюць яго аўтарытэт. Але гэта не перашкаджала развіццю ў жыццях апавядальніцкіх і нават лірычных тэндэнцый, закладзеных яшчэ антычнай біяграфіяй – жанрам, на базе якога і развілася хрысціянская агіяграфія.

Паводле візантыйскай традыцыі жыцці звычайна выступалі ў дзвюх формах: кароткай (звычайна на адну старонку), якая ўваходзіла да сінаксара (пролага, адкуль іх іншая назва – праложныя, ці пролагавыя) і ўжывалася ў набажэнстве, і падоў-

жанай, што прызначалася для дабрачцівага чытання (а таму займала шмат старонак), такая форма змяшчалася ў мінеях. Жыцці маглі перапісвацца асобна, у зборніках жыццяў, ці дадавацца да іншых твораў. Святым таксама маглі стварацца службы – песенныя малітвы, што гучалі ў час набажэнства.

«*Жыцце Ефрасінні Полацкай*» (верагодна, XIII ст., захавалася больш за 130 спісаў, ранейшы – XIV ст.) вядома ў чатырох рэдакцыях. Ефрасіння (магчымы таксама варыянт Еўфрасіння) Полацкая († 1173 г.), у свеце – Прадслава, унучка кн. Усяслава Чарадзея († 1101 г.), дачка кн. Святаслава (хрышч. Георгія), належала да ўладарных колаў Полаччыны. Вядома служба св. Ефрасінні (з XII ст. і пазнейшага часу), а таксама малітва, павучанне і казанне, што прыпісваюцца самой Ефрасінні.

Паводле жыцця, Прадслава была прыгожай і здольнай дзяўчынкай, мела ахвоту да вучэння, цікавасць да кніг. Пасля 12 гадоў бацькі хацелі выдаць яе замуж, але нягледзячы на ўгаворы бацькоў, яна патаемна пайшла ў манастыр, дзе ігуменняй была яе цётка, удава кн. Рамана Усяславіча, прыняўшы манаскае імя. Пасля пастрыгу Ефрасіння перабралася жыць у мураваную келлю пры саборы Св. Сафіі (так калісьці жылі некаторыя хрысціянскія манашкі ў Іерусаліме). Яна перапісвала кнігі і прадавала іх, ахвяруючы ўсе грошы бедным. У вёсцы пад Полацкам яна заснавала жаночы манастыр (каля 1128 г.), а пазней (каля 1155 г.) – мужчынскі, склаўшы для іх статуты. Пры манастырах яна завяла скрыпторыі, дзе перапісваліся кнігі, стварала бібліятэкі, школы для дзяцей, іканапісную і ювелірную майстэрні. На яе замову былі пабудаваны дзве каменныя царквы: Усятрымцы (у жаночым Спасавым манастыры) і Багародзіцы (у мужчынскім). Для манастыроў яна замовіла зрабіць вядомы каштоўны крыж і набыла ў Візантыі цудатворную ікону. Сама Ефрасіння перапісвала малітвы і казанні, выступала судзёй у розных спрэчках сярод князёў і гараджан. У 1167 г. у суправаджэнні пляменніцы і брата Ефрасіння выправілася ў пілігрымку ў Св. Зямлю. У дарозе яна наведла візантыйскага імператара, прыбыла ў Палесціну, дзе памерла ў адным з іерусалімскіх манастыроў. Аднак традыцыйных аповедаў аб пасмяротных цудах у жыцці няма.

У 1187 г. мошчы Ефрасінні былі перанесены ў Кіева-Пячорскі манастыр, адкуль у 1910 г. іх урачыста перанеслі ў Полацк. У ВКЛ яна заставалася мясцовашанаванай святой (гэта значыць яе культ быў усталяваны епіскапам), аднак у XVII ст. уніяцкая царква значна пашырыла яе культ. Кананізавана Маскоўскай царквой у 1547 г., што афіцыйна было зацверджана ў 1893 г. Вядома таксама праложнае (кароткае) жыцце Ефрасінні.

За кананічнай схемай цяжка разгледзець рысы рэальнага жыцця беларускай асветніцы. Аднак некаторыя дэталі твора ўказваюць на існаванне канфлікту паміж ёю і полацкім епіскапам, што, зразумела, не магло знайсці непасрэднага адбітку ў агіяграфічным творы і прасочваецца толькі паводле ўскосных дэталей.

Праз некалькі гадоў пасля пастрыгу Ефрасіння перабіраецца з манастыра ў «галубку» (мураваную келлю) пры саборнай царкве Полацка. Каб выдаліць Ефрасінню адтуль, паводле жыцця, «спатрэбіўся» цэлы шэраг учынкаў: 1) з'яўленне ёй тройчы анёлаў; 2) начны візіт полацкага епіскапа Ільі, які намаўляў яе пакінуць Полацк (хаця раней ён сам дазволіў жыць каля сабора Св. Сафіі); 3) нарада свецкіх уладароў Полацка (кн. Барыс, яе стрыечны дзядзька, кн. Георгій, яе бацька, «балары» і «мужы»), якія пераконвалі яе слухацца епіскапа. Нарэшце, Ефрасіння згаджаецца і ўначы з кіем у руцэ і кнігамі разам з адной манашкай выпраўляецца ў Сяльцо з царквой Св. Спаса, падараванае ёй епіскапам. Некаторыя вучоныя (С.Гаранін) мяркуюць, што Ефрасінню прымусілі да выгнання, каб выдаліць ад спраў епіскапскай катэдры.

Іншыя дэталі твора паказваюць Ефрасінню як свавольную і ўладарную асобу, якая ўменшваецца ў справы епархіі²². Са свайго Сяльца яна аддае загады полацкаму епіскапу Дыянісу (наступніку Ільі), змяняе парадак набажэнства ў горадзе, ігнаруе іерархію ў Кіеве і ўсталёўвае непасрэдныя зносіны з Візантыяй. Ігумення жаночага манастыра Ефрасіння мае «служу» мужчыну Міхаіла, якога ў 1156–60 гг. пасылала з каштоўнымі дарункамі да візантыйскага імператара (дыпламатычная місія?), яна распараджаецца ў мужчынскім манастыры. Да таго ж ёй уласцівы рэлігійны фанатызм. Так, яна без ваганняў загадала пастрыгчы сваю малодшую сястру Градзіславу, заманіўшы яе да сябе ў манастыр быццам на вучэнне грамаце, а пазней, перад ад'ездам у Іерусалім, пастрыгла і сваіх пляменніц Кірыяну і Вольгу, нягледзячы на лямант і гора іх бацькоў.

«Жыцце Аўрама Смаленскага» (напісана каля 1240 г. Яфрэмам, вучнем Аўрама, сотні спісаў, самы ранні – XVI ст.) вядома ў трох рэдакцыях. Аўрам Смаленскі (Працалюбівы,

²² *Гаранін, С.* Дзейнасць Ефрасінні Полацкай і ўзаемаадносіны асветніцы з царкоўнымі ўладамі: рэальнасць і спосабы адлюстравання ў жыцці / С.Гаранін // 480 год беларускага кнігадрукавання: матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў. – Мн., 1998. – С. 157–162.

† каля 1219 г.) паходзіў з заможнага асяроддзя, але звязаў сваё жыццё з манаствам. Вядомыя службы св. Аўраму Смаленскаму (каля 1237 г. і пазнейшага часу).

Аўрам паходзіў з багатай і набожнай сям’і баярына, што служыў смаленскаму князю. Пасля смерці бацькоў Аўрам раздаў іх маёмасць і пайшоў у манастыр у в. Селішчы, пад Смаленскам, дзе ўзначальваў манастырскі скрыпторый. Праз 30 гадоў пражывання ў манастыры ён прыняў святарскі сан. Тады ж ён здабыў славу сярод смальян як выдатны казнадзей, паслухаць якога збіралася шмат народу. Гэта выклікала зайздасць з боку царкоўнікаў, і Аўрам быў вымушаны перайсці ў іншы манастыр, у Смаленск, дзе займаўся чытаннем і перапіскай кніг, а таксама маляваннем ікон. Тут яго напаткалі абвінавачанні ў распусце, вядзьмарстве і ерасі. Адбыўся несправядлівы суд у князя і епіскапа, на які сабралася шмат людзей. Хаця свецкімі ўладамі Аўрам быў апраўданы, але царкоўнікі забаранілі яму святарства і выслалі з горада ў Селішча, дзе ў манастыры фактычна пасадзілі пад арышт. За гэта смальяне былі пакараныя засухай. Толькі па малітве святога (у жыцці падаецца яе тэкст) пайшоў дождж, і Аўрам быў апраўданы, а епіскап паставіў яго ігуменам у заснаваны манастыр (пазней вядомы як Аўрамавы).

Жыццё, складзенае Яфрэмам, мае шмат лірычных адхіленняў ад асноўнага сюжэта, тэалагічных разважанняў аўтара і цытат з твораў Айцоў Царквы і вучоных манахаў, што сведчыць як пра начытанасць вучня Аўрама, так і пра яго пэўную літаратурную неарыгінальнасць ды нязграбнасць.

Кампіляцыйнасць казанняў. Казанне – публічная (і ўрачыстая) прамова святара ў царкве ў час набажэнства з мэтай патлумачыць вернікам сэнс і актуальнасць набажэнства (гэта значыць яго сувязь з тагачаснымі падзеямі ці святам). Казанне было часткай набажэнства і абавязкам святароў.

Казанне падзяляецца на два віды: а) эпідэяктычнае (урачыстае), ці панегірычнае, якое на Русі называлася «словам» ці «пахвалою» і прамаўлялася звычайна на царкоўных святах ў гонар таго ці іншага святога (мэтай прамовы было праслаўленне свята ці святога), і б) дыдактычнае, ці павучальнае, якое называлася «павучаннем» ці «настаўленнем» і прамаўлялася ў звычайныя дні. Паколькі тэматыка казання ў апошнім выпадку была больш разнастайная, то існавалі некалькі відаў дыдактычнага казання: вучыцельнае – настаўленне вернікаў у добрых паводзінах (часта ў прыклад ставі-

ліся паводзіны святога ці Божага ўгодніка), выкрывальнае – крытыка кепскіх паводзін і выкрыццё чалавечых заган, аске- тычнае – заклік да ўцёкаў ад спакусаў свету і прымання мана- скага жыцця, катахізічнае – настаўленне ў веры і тлумачэнне яе дагматаў. Але падзел казанняў на розныя тыпы і віды до- сьць умоўны, паколькі і ў «слове» маглі прысутнічаць эле- менты палемікі ці дыдактычнасці, а «павучанне» магло залу- чаць і праслаўленне.

Складаннем казання займаецца асобная навука – гаміле- тыка. Аднак надрукаваны ці напісаны тэкст казання ні ў якім разе не можа ідэнтыфікавацца з праказанай у царкве прамо- вай, якая заўжды адрознівалася ад пісанага тэксту. Некаторыя казанні адразу ствараліся як пісьмовыя тэксты, каб служыць узорамі для іншых казнадзеяў.

Нават арыгінальныя старажытнарускія казанні ўяўлялі са- бой кампіляцыі ранейшых твораў (перш за ўсё Св. Пісьма, Айцоў Царквы, выдатных візантыйскіх казнадзеяў), былі складзены з выказаў, цытат, вобразаў і ідэй гэтых твораў. Ме- тафары, гіпербалы, эпітэты, сімволіка былі заснаваныя не на ўласных назіраннях аўтара, не на выразнасці і трапнасці яго мовы, а на ўзорах старажытнай біблейнай ці гамілетычнай літаратуры.

Напрыклад, у Кірылы Тураўскага малітва выступала як *пречистая* ці *пресветлая*, яе не прамаўлялі або шапталі, але *возносили* ці *приносили*, Бога прасілі *улышати* малітву, *вняти* ёй і да т.п. На прык- ладзе твораў Кірылы Тураўскага можна ўбачыць, што вобразнасць старажытнаруускай літаратуры была традыцыйная. Метафары: *роса благодати, струны сердца*; як «пчала добраразумная», як «галубіца цнатлівая», як «сякера смяротная»; гіпербалы: *мои бесчисленные и неисповедимые беззакония, несть числа моим неправдам*; сімволіка: «Пасха» называлася «царыцай года» ці «паразай д’ябла»; эпітэты: крыж традыцыйна характарызаваўся як *честный*, агонь – *неугасимый*, вера – *правая* або *худая* ці *малая*, шчодрасць – *многая* і г. д. Такім чынам, вобраз ствараўся аўтаматычна, на падставе традыцыйных узораў: у грэшніка вусны брыдотныя, сэрца нячыстае ці злое, душа смуродная і да т. п., у святога – вусны мядовыя, сэрца чыстае ці *кроткое*, душа светлая і да т. п.

Задача казнадзея палягала ў архітэктоніцы (размяшчэн- ні) матэрыялу: трэба было выбраць і скамбінаваць яго павод- ле прадвызначанай кампазіцыі, злучыць і скампанаваць. Та-

кая праца – не механічны плагіят, а творчы акт, падобны да імправізацыі.

Адбор і спалучэнне вобразных сродкаў адбываліся пры дапамозе пэўных прыёмаў: паралелізму ці паўтораў, антытэзы ці кантрасту, рытарычных пытанняў і воклічаў і інш. Гэткім чынам дасягалася ўсхваляванне слухача, зачараванне яго прыгожым красамоўствам. Узбуджаны слухач станавіўся асабліва чулым да прамоўцы, эмацыянальна адгукваўся на яго заклікі. У такім стане казнадзей на прыкладах ці інтэлектуальнымі довадамі з лёгкасцю пераконваў слухача, скіроўваў яго да добрых учынкаў і паводзін. Такім чынам, мэтай казання было выхаванне хрысціянскай маралі ў вернікаў. Казанне, як сцвярджае адзін сярэднявечны святар, ёсць публічнае, адкрытае навучанне ў веры і ў маралі або добрых паводзінах. Паводле яго, мэтай казання – стварэнне (ці выпраўленне) чалавецтва.

Творы св. Кірылы Тураўскага («словы», малітвы, канон) – значнае дасягненне царкоўнай літаратуры Старажытнай Русі.

Пра жыццё і дзейнасць св. Кірылы Тураўскага († каля 1182, 1188 г. ці ў пачатку 1190-х гг.) амаль нічога невядома (нават імя яго – хутчэй за ўсё манаскае, прынятае напрыканцы жыцця). Захавалася толькі адзінае праложнае (кароткае) жыццё яго (канец XII – пачатак XIII ст., спісы з XIV–XV стст.). З яго вынікае, што свяціцель нарадзіўся ў Тураве ў багатых бацькоў. Але ён не любіў ні багацця, ні славы свету, а толькі кнігі і «Святыя Пісанні». З цягам часу ён пайшоў у манастыр, дзе затым стаў ігуменам і вызначыўся сваім подзвігам – стоўпніцтвам (унікальным для Русі). У 1114 г. ён быў пастаўлены епіскапам Турава. Яшчэ пры жыцці свяціцель праславіўся сваімі пасланнямі і малітвамі, а перад смерцю ён прыняў манаскі стан. Творы яго на Русі залучаліся ў склад розных зборнікаў побач з самымі шанаванымі ўзорамі хрысціянскага казання. Жыццё называе яго «залатавустам, найбольш усіх зазьяўшым нам на Русі». Аднак шанаванне свяціцеля (відаць, з XIII ст.) заўжды заставалася толькі мясцовым і абмяжоўвалася тураўскай епархіяй.

Самому свяціцелю прыпісваецца каля 60 розных твораў; яго аўтарства даказана толькі для 8 «слоў», 22 малітваў і 1 пакаяльнага канона (пераважна спеўнага твора). Ён мог быць не толькі аўтарам, але і рэдактарам некаторых твораў (казанні, пасланні, каноны, прыпавесці і інш.). Творы яго дайшлі ў сотнях спісаў (найранейшыя – 2-й паловы XIII ст.) і друка-

валіся ў XVI–XVIII стст. Урачыстыя казанні («словы») Кірылы складалі цыкл, прысвечаны буйным царкоўным святам (на Хрышчэнне, Вербную нядзелю, Вялікдзень, нядзелю пасля Вялікадня, Узнясенне, Пяцідзясятніцу і інш.). Верагодна, што існавалі яго казанні і на іншыя царкоўныя святы. Дыдактычныя казанні (павучанні) Кірылы апавядаюць пра карысць і даброты манаства. Яму таксама належыць пакаяльны канон (а магчыма і некалькі). З жыцця вядома пра палемічныя пасланні (не захаваліся) Кірылы да набожнага і адукаванага кн. Андрэя Багалюбскага, які спрабаваў заснаваць асобную мітраполію ў сваіх землях.

Змест казанняў св. Кірылы Тураўскага ў цэлым вызначаецца характарам царкоўнага свята, якому яны прысвячаліся, і быў традыцыйны для царкоўнай гамілетыкі. Казанне Кірылы складаецца з трох частак (уступ, асноўная частка і заключэнне) і змяшчае пахвалу святу, тлумачэнне яго рэлігійнага значэння і апісанне (у якасці асноўнай часткі) той падзеі, дзеля якой свята было ўсталявана, у заключэнні прамойца звяртаецца да вернікаў ці да герояў свайго апавядання. Творы свяціцеля вызначаюцца высокім узроўнем тэалагічнай думкі, у іх закранаюцца пытанні жыцця і смерці, прыроды чалавека, этыкі, эсхаталогіі, граху і інш. Асаблівасцю стылю Кірылы, невядомай візантыйскай гамілетыцы, было выкарыстанне аб'ектаў прыроды (сонца, месяца, зор, раслін, жывёл, ландшафту і інш.) у якасці мастацкіх вобразаў. Асноўная ўвага аўтара сканцэнтравана на мастацкіх задачах, так што ў яго казаннях часам фактычна адсутнічае павучанне. Падбор выяўленчых сродкаў накіраваны на стварэнне святочнай урачыстасці, а ампліфікацыя (развіццё пэўнай тэмы праз дэталі і сінанімію), асноўны мастацкі прыём Кірылы, разгортвае і вычэрпвае тую ці іншую тэму ва ўсіх аспектах. Аўтар часта ўжывае сэнсавыя і сінтаксічныя паралелізмы і паўторы, градацыі ці супрацьпастаўленні, параўнанні і анафары. Яго творы насычаныя складанай вобразнасцю і сімвалізмам, прасякнутыя вытанчаным красамоўствам і мілагучнасцю. Ім уласцівы шмат эпітэтаў, метафар, алегорый, параўнанняў, рытарычных пытанняў, звароткаў, цытат і алюзій з біблейных і патрыстычных твораў. Усе гэтыя якасці робяць творы свяціцеля практычна недасяжнымі для звычайных вернікаў Турава (сам аўтар у адным са сваіх «слоў» заўважаў, што тураўляне яго не хацелі слухаць). Наўрад ці гэтыя творы

рэальна прамаўляліся ў царкве, хутчэй за ўсё яны ўзніклі як кніжныя, літаратурныя тэксты, адрасаваныя, магчыма, іншым святарам у якасці ўзораў.

«Слова» (ці інакш «Пасланне») Клімента Смаляціча – цікавы твор у крыху іншым жанры: фактычна гэта казанне ў выглядзе ліста²³.

Пра жыццё і дзейнасць Клімента Смаляціча (сярэзіна XII ст.) звестак няшмат. Вядома, што ён быў смаленскага паходжання і манахам Зарубскага манастыра (манастыр з такой назвай існаваў і ў Смаленску, і ў Кіеве). Клімент па жаданні кіеўскага кн. Ізяслава Мсціславіча быў пастаўлены ў 1147 г. епіскапскім саборам у мітрапаліты, аднак без санкцыі канстанцінопальскага патрыярхата, які прызначыў свайго мітрапаліта, грэка Канстанціна († 1159). Таму неўзабаве пасля смерці князя Клімент у 1155 г. уцёк ці быў сасланы новым кіеўскім князем ва Уладзімір-Валынскі. Але праз тры гады наступны кіеўскі кн. Мсціслаў вярнуў Клімента на пасаду; толькі ў 1161 г. Клімент быў адхілены са сваёй пасады, а Канстанцінопаль прыслаў новага мітрапаліта, грэка Феадора. Апрача «Слова» Кліменту прыпісваецца яшчэ некалькі твораў.

«Слова» Клімента Смаляціча адрасавана смаленскаму святару Фаме. Пасля прызначэння Клімента на мітрапаліцкую пасаду смаленскі кн. Расціслаў не жадаў прызнаць яго, таму мітрапаліт накіраваў князю рэзкі ліст, дзе закрануў і Фаму, на якога спасылаўся Расціслаў. У адказ Фама напісаў Кліменту ліст, у якім абвінаваціў таго ў гардыні і, у прыватнасці, у імкненні выславіцца «філосафам» (гэта значыць прыхільнікам аблуднага мудрэння), пісаць не паводле «шанаваных пісанняў», а паводле «Аміра, Арыстоцеля і Платона». Вядомае «Слова» – гэта якраз адказ Клімента, які шматслоўна апраўдваўся ў знаёмстве з антычнымі аўтарамі і цураўся ўсялякага ведання «елінскай» спакусы. На яго думку, кніжная эрудыцыя патрэбная для алегарычнага тлумачэння твораў Св. Пісьма («іншасказальна і духоўна»), паколькі прамое тлумачэнне не заўсёды плённае. Веданне алегарычнага спосабу тлумачэння было абавязкам царкоўніка-казнадзея.

«Слова» складаецца з дзвюх частак: першая змяшчае аб-

²³ Гл. публ.: Лопарев, Хр. Послание митрополита Климента к смоленскому пресвитеру Фоме: неизданный памятник литературы XII в. / Хр.Лопарев. – СПб., 1892 (Памятники древнерусской письменности и искусства, № 90); Послание Климента Смолятича / подг. текста, пер. и ком. В.В.Колесова // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М., 1980. – С. 282–289, 658–660.

вяржэнне ўсіх абвінавачванняў, другая падае прыклады алегарычнага тлумачэння Св. Пісьма ў форме рытарычных пытанняў і адказаў.

У якасці прыкладу Клімент бярэ фразу з Наймудр. 9:1: «Наймудрасць стварыла сабе храм і ўсталявала сем слупоў» – і тлумачыць так: «Наймудрасць – гэта Боскасць, а храм – чалавецтва, якое пасялілася ў плоць як у храм... А “ўсталявала сем слупоў” – гэта сем сабораў святых і баганосных нашых Айцоў». Такім чынам, Клімент разглядае словы не ў прамым значэнні, а як алегорыі, сімвалы духоўнай сутнасці. Наконт іншага месца (Пс.101:15), дзе гаворыцца пра тое, што рабы Божыя закахаліся ў камень Сіёна і размілаваліся «персцю» яго, Клімент ускліквае: «Дык ці аб камянях Бог Айцец ці аб “персці” гаворыць?.. Гэта Бог Айцец аб апосталах гаворыць!» У Св. Пісьме ён ва ўсім бачыць толькі суцэльныя алегорыі, нават у цалкам ясных і зразумелых месцах. Так, у Лк.10:30 гаворыцца: «Чалавек ішоў з Іерусаліма ў Іерыхон і нарваўся на разбойнікаў, і яны вопратку сарвалі з яго і да ранаў збілі яго». Клімент гэта тлумачыць так: «Іерусалімам называецца Эдэм, Іерыхонам – зямны свет, а чалавек, што ідзе – Адам, разбойнікі – бесы, спакусай якіх зрываецца багатканая вопратка, а ранами называюцца грахі». Такое тлумачэнне – надуманае і скажонае, нават сам Хрыстос не тлумачыў гэтак сваю прыпавесць. Так што «філасофія» Клімента (у разуменні Фамы, гэта значыць беспадстаўнае мудрэнне) тут відавочная.

Такое тлумачэнне тэкстаў Св. Пісьма, якое спрабуе шляхам інтэрпрэтацыі высветліць яго сапраўдны сэнс, прыхаваны ўнутры слоў (як ясных, так і няўцямных), называецца экзэгегай. Экзэгега была адной з задач царкоўнай літаратуры, на Русь яна прыйшла з Візантыі. Але экзэгега Клімента нярэдка паказная (у мэтах выхваліцца сваёй здольнасцю і паіранізаваць над сваімі сучаснікамі кшталту Фамы, якія на такую экзэגעзу не здольныя). Нават у самых відавочных месцах Клімент шукае і, зразумела, знаходзіць алегарычны сэнс.

«Наказ» св. Сімяона († 1289), епіскапа полацкага (з 1260 г.), уяўляе сабой кароткае павучанне, якое ён даў полацкаму кн. Канстанціну, свайму пляменніку. Тэкст павучання захаваны ў складзе кормчых кніг (спісы з XIV ст.)²⁴. У гэтым творы епіскап даракаў свецкія ўлады за спрыянне багатым і заклікаў

²⁴ Гл. публ.: *Наставление* тверского епископа Семена / подг. текста, пер. и ком. Д.С.Лихачева // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. – М., 1981. – С. 464–465.

уладароў абараняць бедных ад уціску з боку заможных. Паміж 1265 і 1271 гг. Сімяон пакінуў Полацк, дзе разгарэлася міжусобіца, і на запрашэнне ўладзімірскага кн. Яраслава Яраславіча, які перанёс свой пасады у Цвер, стаў першым цвярскім епіскапам (магчыма, нейкі час займаў абедзве кафедры). Паводле Ніканаўскага летапісу (XVI ст.), свяціцель вызначаўся «разумнасцю ў кнігах Св. Пісьма» і міласэрнасцю.

Пытанні і заданні

1. Што такое жыццё? Каго праслаўляла жыццё? Дзе яно выкарыстоўвалася?
2. Як тлумачыцца ў жыцці св. Ефрасінні Полацкай шлях Прадславы да манаства?
3. Што такое казанне? Хто мовіў казанне? Дзе яно гучала? Каму адрасавалася?
4. Якім падзеям прысвечаныя «словы» св. Кірылы Тураўскага? Што з'яўляецца іх асаблівасцю?

Літаратура

1. Арлоў, У. Асветніца з роду Усяслава, Ефрасіння Полацкая / У. Арлоў. – Мн., 1989.
2. Гарошка, Л. Сьв. Эўфрасіння-Прадслава, ігуменьня манастыра Сьв. Спаса ў Полацку, патронка Беларусі / Л. Гарошка. – Парыж, 1949. – Мн., 1996.
3. Гранстрем, Е.Э. Почему митрополита Климента Смолятича называли «философом»? / Е.Э. Гранстрем // ТОДРЛ. – 1970. – Т. 25. – С. 20–28.
4. Еремін, И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского / И.П. Еремін // ТОДРЛ. – М.; Л., 1955. – Т. 11. – С. 342–367; 1956. – Т. 12. – С. 340–361; 1957. – Т. 13. – С. 409–426; 1958. – Т. 15. – С. 331–348.
5. Еремін, И.П. Ораторское искусство Кирилла Туровского / И.П. Еремін // ТОДРЛ. – М.; Л., 1962. – Т. 18. – С. 50–58.
6. Колесов, В.В. К характеристике поэтического стиля Кирилла Туровского / В.В. Колесов // ТОДРЛ. – Л., 1981. – Т. 36. – С. 37–49.
7. Кучкин, В.А. Особая редакция «Наказания» Симеона Тверского / В.А. Кучкин // Изучение русского языка и источниковедение. – М., 1969. – С. 243–251.
8. Лавровский, Л.Я. Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме, пресвитору Смоленскому, как историко-литературный памятник XII в. / Л.Я. Лавровский. – Смоленск, 1893.
9. Мельников, А. Путь непечален: исторические свидетельства о святости Белой Руси / А. Мельников. – Мн., 1992. – С. 59–68, 91–101.
10. Мельнікаў, А. «Жыццё» і жыццё Еўфрасінні, ігуменні Полацкай / А. Мельнікаў // Адраджэнне: гістарычны альманах. – Мн., 1995. – Вып. 1. – С. 9–22.

11. Мельнікаў, А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А.Мельнікаў. – Мн., 1997, 2000.

12. Мельнікаў, А. Еўфрасіння Полацкая / А.Мельнікаў // 3 неапублікаванай спадчыны / А.А.Мельнікаў. – Мн., 2005. – С. 14–319.

13. Мельнікаў, А. Жыццё і жыццё свяціцеля Кірыла, епіскапа Тураўскага / А.Мельнікаў // 3 неапублікаванай спадчыны / А.А.Мельнікаў. – Мн., 2005. – С. 320–380.

14. Надсан, А. Кірыл і яго век: (Кірыл Тураўскі) / А.Надсан // Крыніца. – 1994. – № 1. – С. 8–13.

15. Надсан, А. Сьвяты Кірыла Тураўскі / А.Надсан // Спадчына. – 1996. – № 1. – С. 260–287; № 2. – С. 266–287.

16. Рогачевская, Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: тексты и исследования / Е.Б.Рогачевская. – М., 1999.

1.8. «Слова пра паход Ігаравы»

Пытанне сапраўднасці твора. Гісторыя знаходжання і захавання рукапісу са «Словам пра паход Ігаравы» досыць цьмяная.

У канцы 1780-х ці пачатку 1790-х гг. збіральнік-аматар старажытнарускай даўніны (антыкварыяту) граф А.Мусін-Пушкін набыў у Іаіля, архімандрыта закрытага манастыра пад Яраслаўлем, зборнік XVI–XVII стст. розных рукапісных твораў, у склад якога ўваходзіла «Слова пра паход Ігаравы»²⁵. У 1794–95 гг. была зроблена копія гэтага твора для Кацярыны II, а ў 1800 г. твор быў апублікаваны з перакладам і заўвагамі²⁶. Але ў выніку пажару Масквы 1812 г. у час напалеонаўскай акупацыі зборнік з рукапісным арыгіналам «Слова» згарэў. Пакуль іншых спісаў помніка не знойдзена.

Адразу пасля з’яўлення тэксту «Слова» яго сапраўднасць была аспрэчана, хаця шмат вучоных (а таксама энтузіястаў і пісьменнікаў) выступілі ў яго падтрымку.

У сапраўднасці твора сумняваліся некаторыя расійскія вучоныя (М.Качаноўскі, М.Надзеждзін), у канцы XIX ст. французскі славіст Л.Лежэ выказаў ідэю, што «Слова» створана пад уплывам «Задоншчыны», твора XV ст. У 1938–40 гг. з’явілася праца французскага

²⁵ Моисеева, Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве» / Г.Н.Моисеева. – 2-е изд. – Л., 1984.

²⁶ Дмитриев, Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве»: материалы и исследования / Л.А.Дмитриев. – М.; Л., 1960.

славіста А.Мазона, які прыйшоў да высновы, што «Слова» – позняя падробка канца XVIII ст., выкананая для Кацярыны II на падставе «Задоншчыны», прац В.Тацішчава і на ўзор заходнееўрапейскіх балад і паэм, у прыватнасці, твораў пра Асіяна і Фінгала, напісаных шатландскім паэтам Макферсанам у канцы XVIII ст. і выдаваных ім за старажытны эпас. На мяжы XVIII–XIX стст. такія паэмы былі надзвычай папулярнымі ў еўрапейскіх літаратурах, і Мазон знайшоў шмат супадзенняў з імі ў вобразах, пафасе і паэтыцы «Слова», як і з вобразамі ды метафарамі сентыменталісцкай і перадрамантычнай паэзіі таго часу. Шмат выразаў твора Мазон прызнаў украінізмамі, паланізмамі ці галіцызмамі, а ўвесь твор палічыў «паэтычным дадаткам» да палітычных трактатаў расійскай экспансіянісцкай палітыкі. Сапраўды, вобразнасць, кампазіцыя і стыль «Слова» амаль не знаходзіць сабе адпаведнікаў у тагачасным славянскім пісьменстве, як і мастацкія вартасці помніка. Некаторыя даследчыкі прызнавалі сапраўднасць «Слова», але адмаўлялі яму ў арыгінальнасці, лічачы яго прадумкай на антычны ўзор.

У СССР з 1940-х гг. сапраўднасць «Слова» не бралася пад сумненне. Усе параўнанні твора з помнікамі XII ст., «Задоншчынай» і іншымі помнікамі Кулікоўскага цыкла (XV ст.) мелі мэту даказаць яго сапраўднасць, хаця асобныя навукоўцы наважваліся пярэчыць гэтаму (А.Зімін). «Слова» ператварылася ў нацыянальны эпас, які афіцыйна папулярываўся ў савецкім грамадстве і ганарываўся рознымі афіцыйнымі святкаваннямі. Дыскусіі наконт сапраўднасці помніка ў савецкія часы былі немагчымыя.

На думку некаторых вучоных, «Слова» з’яўляецца падробкай XVIII ст. Стварэнне такой падробкі яны прыпісваюць архімандрыту яраслаўскага манастыра Іаілю (Быкоўскаму), ці самому А.Мусіну-Пушкіну, ці яго супрацоўнікам, вопытным архівістам М.Бантыш-Каменскаму або А.Маліноўскаму, ці нават расійскаму гісторыку і пісьменніку М.Карамзіну або чэшскаму славісту Ё.Добраўскаму, які ў 1792 г. наведаў Расію і некалькі месяцаў знаходзіўся ў С.-Пецяярбургу, дзе пазнаёміўся з Мусіным-Пушкіным і атрымаў досяг да яго калекцыі (так даводзіць амерыканскі славіст Э.Кінан).

Гістарычныя падставы. Падзеі, якім прысвечана «Слова», даволі падрабязна, хаця і па-рознаму, апісаны ў Іпатэўскім (у дэталях) і Лаўрэнцьевым (сцісла) летапісах. Увесну 1185 г. ноўгарад-северскі кн. Ігар Святаславіч, унук кн. Алега Святаславіча (які ў «Слове» названы «Гараславічам»), разам са сваімі роднымі (братам Усеваладам з Курска, сынам Уладзімірам з Пуціўля, пляменнікам Святаславам з Рыльска)

рушыў у паход супраць стэпавых качэўнікаў-полаўцаў. Аднак у бітве на р. Каяле (яе месцазнаходжанне не адшукана) ён і яго вайска былі разбіты, а сам князь разам са сваімі роднымі трапіў у палон, адкуль хутка ўцёк, а праз 3 гады адтуль былі выкуплены і яго сын з жонкай і ўнукам. «Слова», відаць, напісана неўзабаве пасля гэтых падзей, каля 1187 г. (аўтар вядзе апавед «да ныняшняга Ігара», які памёр у 1202 г., і згадвае як жывога галіцкага кн. Яраслава Васьмамысла, што памёр у 1187 г.).

Л.Гумілёў лічыў, што ў XII ст. палавецкая небяспека для Кіеўскай Русі не існавала, а «Слова» – помнік XIII ст., скіраваны супраць нестарыян і манголаў. Іншыя даследчыкі, наадварот, бачаць добрае знаёмства аўтара твора з абставінамі таго часу (прыхаванае ў розных намёках) і мяркуюць, што «Слова» пісалася неўзабаве пасля саміх падзей. На думку А.Прыцака, у творы дакладна адлюстравана дынастычная палітыка Кіеўскай Русі. Галоўнымі героямі твора сталі друга-ступенныя князі Ігар і Святаслаў, якія адметных учынкаў у гісторыі не пакінулі. Святаслаў у творы паказаны як ідэальны ўладар, ваяр і пераможца, якому спяваюць славу немцы і венецыянцы, грэкі і маравы, як мудры кіраўнік, старэйшы князь, «бацька» іншых князёў Кіеўскай Русі. Але сапраўды вядомыя ў той час князі, такія, як Уладзімір Манамах ці Мсціслаў Вялікі (дарэчы абодва – пераможныя змагары з полаўцамі), у творы нават не згаданы.

Ва ўсім старажытным пісьменстве да XIV ст. не знойдзена ніводнай згадкі пра «Слова» ці цытаты з яго або алузіі. Толькі адна фраза твора мае сабе блізкі адпаведнік у прыпісцы (адкрытай у 1813 г.) да пскоўскага Апостала 1307 г., што тлумачыцца звычайна як знаёмства аўтара прыпіскі са «Словам», але дапускае і адваротнае тлумачэнне.

Кампазіцыя, змест і жанр твора. Уступ пачынаецца згадкай пра спевака «старых часоў» Баяна. Адразу заяўляецца і мэта паходу – пастаяць «за зямлю Руськую». Дынамізм апавядання падкрэслівае адсутнасць звестак, калі, адкуль і як выступіла войска. Паход вайска падаецца больш праз краявіды, якія яно мінала на сваім шляху, пры гэтым настрой прыроды служыць сімвалам перамогі (сутычка напярэдадні бітвы) ці паразы (напрыклад: «чорныя хмары ідуць з мора..., а ў іх трапечуць сінія маланкі»). Апісанне бітвы падаецца

вельмі агульна, без ваенных дэталёў, праз асобу «буй-тура» Усевалада. Пасля паразы дзеянне адразу пераносіцца ў Кіеў, дзе Святаслаў бачыць «смутны сон», які яму тлумачаць баяры, паведамляючы пра няўдачу Ігара. Святаслаў прамаўляе сваё «залатое слова», у якім заклікае «адпомсціць за зямлю Руськую, за раны Ігаравыя» (вобраз мудрага кіраўніка), якое пераходзіць у прамы зварот аўтара «стаць за зямлю Руськую». Новая змена сюжэта: падзеі пераносяцца ў Пуціўль, дзе галосіць жонка Ігара, Яраслаўна, і звяртаецца да стыхій: сонца, ветра, Дняпра. Гэта папярэднічае вяртанню з палону Ігара; ва ўцёках яму дапамагае прырода. У заканчэнні прамаўляецца «слава» ў гонар Ігара, яго родных і дружыны. Асноўным зместам твора з'яўляецца фактычна няўдалы паход кн. Ігара²⁷, які служыць падставай ананімнага аўтара для роздуму пра лёсы роднай зямлі. Але кампазіцыя твора нагадвае калаж: змены сцэн, пераход ад аднаго эпізода да другога (што ўласціва вусным формам калектыўнай творчасці), лірычныя адхіленні, апісанні прыроды, змяшчэнне храналагічных планаў (звяртанні да мінулага, каб патлумачыць сучаснасць).

Праблемным застаецца вызначэнне жанру «Слова» (цяперашняя назва твора – паводле першага радка тэксту, які лічыцца загалоўкам, але можа з'яўляцца прыпіскай пазнейшага перапісчыка). Аўтар называе свой твор то «словам» (гэта значыць урачыстым казаннем), то «апавесцю» (гэта значыць вайсковым аповедам), то «песняй» (гэта значыць эпічным спевам). Пачаткова твор лічылі гераічнай песняй. З песняй твор яднаюць эмацыянальнасць аповеду (стыль), паэтызмы, гіпербалы, алегорыі, маляўнічыя эпітэты, алітэрацыі. Але дагэтуль так і не ясная рытмічная прырода «Слова» (ці хаця б яго асобных частак). Перш твор, цалкам ці фрагментарна, лічылі ўзорам народнага рускага верша ці ўкраінскіх народных дум, аднак памер так і не быў вызначаны. Пазней былі спробы адшукаць у ім алітэрацыйны верш скандынаўскіх скальдаў ці вывесці з візантыйскіх царкоўных хваласпеваў, аднак прызнання яны не набылі. Затым, у 2-й палове XIX ст. і пачатку XX ст., многія даследчыкі (М.Ціханраваў, У.Мілер,

²⁷ Старажытнаруускае слова *плъкъ* мае шэраг значэнняў: войска, паход, бітва, вайна, але не вайсковае падраздзяленне, таму правільна перакладаць назву твора на сучасную беларускую мову як «Слова пра паход Ігаравы».

Я.Барсаў і інш.) сталі адносіць твор да вайсковай аповесці. З ёю «Слова» набліжае тэматыка (апісанне вайны – «паходу» і бітваў), заснаваная на гістарычных падзеях, а таксама дынаміка аповеду. Аднак сюжэт твора застаецца не развітым, ён часта перабіваецца лірычнымі адхіленнямі, апісаннямі прыроды, звяртаннімі аўтара, часта парушаецца храналогія, існуе праблема героя (што гераічнага зрабіў Ігар?). На думку І.Яроміна, шмат асаблівасцей яднаюць твор з царкоўнай прамовай²⁸: 1) кампазіцыя, у якой вылучаюцца кампаненты, суадносныя з казальнай традыцыяй: прамова («слова» – prologus), песня (proemium – уступ, зачын), аповесць (асноўная частка – diagnosis) і заключэнне («слава» – epilogos); цікава, што ўнутры твора сваё «слова» мовіць і Святаслаў; 2) некаторыя стылістычныя сродкі, уласцівыя вуснай прамове (арацыі): а) звяртанне да чытача (які ўяўляецца чытацкай аўдыторыяй: *брація, дружыно*) і да трэціх асоб (князёў і нават да *Руськай зямлі*), заклікі да князёў; б) рытарычныя пытанні і выклічнікі (*О руская земле, уже за шеломянем еси*); 3) тэма: праслаўленне асоб, павучанне чытачоў ці выкрыццё нягодных учынкаў уладароў. Аднак гэтая думка І.Яроміна сустрэла крытыку (А.Назарэўскага). Магчыма, твор мае сінкрэтычную прыроду і спалучае рысы прамовы, аповесці і песні.

Асаблівасці паэтыкі твора. Паэтыка «Слова» мае шэраг яркавых асаблівасцей, не тыповых для сярэднявечнай хрысціянскай літаратуры, тым больш старажытнарускай. Некаторыя з іх (спецыфічная «эліптычная» кампазіцыя, невядомая літаратуры Старажытнай Русі, няясны жанр твора) былі адзначаны вышэй.

1. Кніжнасць твора ў выглядзе зашыфраваных біблейных цытат і рэмінісцэнцый і алюзій да класічных твораў, нетыповыя для старажытнарускай літаратуры вобразы (выкраданне палавецкіх дзеў, бітва на Каяле доўжыцца тры дні, бітва параўноўваецца з жатвай ці з пірам, на якім ваяры ап’яnelі крывёю, як віном, звяртанні да Баяна, да «Руськай зямлі»), стылістыка (фразы кшталту *древо с тугою к земли преклони-*

²⁸ *Еремін, И.П.* «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси / И.П.Еремін // Слово о полку Игореве: сб. исслед. и ст. / под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.: Л., 1950. – С. 93–129; *Еремін, И.П.* Жанровая природа «Слова о полку Игореве» / И.П.Еремін // Литература Древней Руси / И.П.Еремін. – М.: Л., 1966. – С. 144–163.

ло(сь), мутен сон, моей сребреней седине, непобедными жребии, мыслию поля мерит, соловии веселыми песньми свет поведают) і лексіка твора²⁹.

2. Ужыванне паганскай тэанімікі: часта згадваюцца паганскія багі і персанажы (Дзіў, Даждзьбог, Стрыбог, Хорс, Вялес і інш.), прычым без адмоўнай ацэнкі; «русь» (русічы) называецца ўнукамі Даждзьбога, вятры – унукамі Стрыбога; згадваецца Вялесавы ўнук (напэўна, Баян); Усяслаў Чарадзеі на бягу абмінае Хорса, рака Данец вядзе размовы з Ігарам; да стыхій (сонца, вецер, Дняпро) звяртаецца Яраслаўна. З хрысціянскага гледжання – гэта блюзнерства, неверагоднае для хрысціянскага аўтара эпохі Сярэднявечча. Розныя даследчыкі спрабуюць скасаваць гэты момант, указваючы на тое, што паганскія тэанімы і вобразы выступаюць толькі як мастацкія, стылістычныя сродкі ці як патронімы (назвы не паганскіх багоў, а родапачынальнікаў) або што супрацьстаянне з паганствам напрыканцы XII ст. страціла сваю актуальнасць³⁰. Ігар прадстае перад чытачом не як хрысціянскі князь, а як паганскі ваяр, што клапаціцца толькі пра славу («папіць шаломам (з) Дону», «сабе славы шукаць»).

3. Адсутнасць хрысціянскай сімволікі (не згаданы Хрыстос, царкоўнікі, кнігі Бібліі, няма прамых цытат з яе), хрысціянскага правідэнцыяналізму і хрысціянскай маралі. Калі ў летапісе параза на Каяле разглядаецца як Божая кара Ігара за рабаванне горада Глебава, аднятага ў пераяслаўскага кн. Уладзіміра Глебавіча, і за катаванне яго жыхароў (летапісцам прыдуманая сцэна горкага пакаяння Ігара ў палавецкім палоне), то ў «Слове» – як пакаранне за самавольны выхад князя ў паход (кіеўскі кн. Святаслаў годам раней паспяхова хадзіў у такі паход і збіраўся рушыць зноў) і наогул як расплата за сваркі паміж князямі. У Іпатаўскім летапісе апісаныя душэўныя пакуты князя ў час палону, а яго сорам за свае ранейшыя жорсткія ўчынкі падаецца як прысуд, што выносіць сам сабе князь: «ня варты я жыць пасля гэтага».

²⁹ Так, у творы прысутнічаюць некаторыя формы і словы, што здаюцца немагчымымі для той эпохі: *русичи* / *русици* (паводле Б.Унбегаўна такая форма з'явілася толькі ў XVII ст., да таго існавала толькі форма *русь*), назва народа *оварьскый*, паколькі авары прайшлі праз прычарнаморскія стэпы ў X ст. (у старажытнарускіх летапісах яны былі вядомыя толькі пад імем обраў), згадваецца вогненная зброя – *шерешеры* (стрэлы?).

³⁰ Лихачев, Д.С. Слово о полку Игореве / Д.С.Лихачев. – Л., 1967.

Замест хрысціянскага ў «Слове» прысутнічае «княжацкі», свецкі погляд на ўчынкі Ігара: ён стрымана асуджаецца за прагу асабістай славы, за шкоду, якую нанеслі яго дзеянні кааліцыі князёў («рана пачалі мячы палавецкую зямлю слабіць»).

4. Дзяржаўна-нацыянальны погляд на сутнасць падзей: параза Ігара выклікае ў аўтара роздум пра лёсы роднай зямлі, параўнанне сучаснасці з мінуўшчынай (дарэчы, унікальнае апісанне бітвы на Нямізе, што адбылася ў 1067 г., больш за стагоддзе да бітвы на Каяле), заклік да князёў стварыць хаўрус супраць Стэпу, каб аб'яднацца перад стэпавай навалай, што нагадвае заклік да нацыянальнай кансалідацыі. У поглядах аўтара адсутнічае рэгіяналізм, няма абароны інтарэсаў пэўнага княжацкага роду ці князя, што было ўласціва старажытнарускім летапісам. Для яго ўсё яшчэ існуе адзіная і непадзельная магутная «Руськая зямля» (згадана ў творы 20 разоў), якой кіруе вялікі кіеўскі князь (Святаслаў), а ўладары ўдзельных княстваў – гэта толькі яго «сыны». Іх дзейнасць ацэньваецца ў аспекце карысці ці шкоды для Русі. Аўтар «Слова» дае палітычную ацэнку становішча Русі і выступае ў абарону інтарэсаў дзяржавы, якой як адзінага арганізма даўно няма, – Кіеўскай Русі. З гэтым спалучаецца і «імперскае» ўяўленне пра яе межы: Карпаты, Дзвіна, Волга і Дон, Перамышль, Ноўгарад, Полацк, Няміга і нават Дудуткі (!), яе часткамі выступаюць таксама Цьмутаракань (славянская назва грэчаскай калоніі Тэматырха на Таманскім паўвостраве) і Дунай; аўтар шкадуе, што Кіеў не з'яўляецца больш адзіным цэнтрам Русі. Яшчэ больш уражвае этнагеаграфічная кампетэнцыя аўтара: у яго фігуруюць *шеломы оварскыя, угорскімі иноходьцы, немцы и венецици, греци и морава, подаста хинови, хиновскыя стрелкы, сама краіна хинова, готскыя красныя девы, горы угорскыи, литва, ятвязи, деремела, сулицы* (кароткія коп'і) *ляцкыи, шеломы литовскыя, литовскымі мечи* і інш.

5. Вобраз аўтара-апавядальніка³¹, які нябачна прысутнічае і прыцягвае ўвагу чытача рытарычнымі пытаннямі, прыхава-

³¹ Нашчадкі чарнігаўскага кн. Алега Святаславіча (у тым ліку і сам кн. Ігар) згаданы ў творы з сімпатыяй, таму шмат даследчыкаў лічаць аўтара чарнігаўцам, дружыннікам Ігара. Але аўтар праслаўляе і ідэалізуе кіеўскага кн. Святаслава, таму некаторыя даследчыкі лічаць аўтара кіеўлянінам.

нымі намёкамі-алюзіямі і каментарыямі, адхіленнямі ад га-лоўнай сюжэтнай лініі. Расійскім вучоным У. Мілерам у XIX ст. было падкрэслена, што «Слова» – акт творчасці аднаго аўта-ра, хаця і чулага да народнай паэзіі. У «Слове» рассыпаны дзясяткі княжацкіх імён, чаго няма ў ніводным з тагачасных твораў (апрача былін).

6. Трактоўка вобраза жанчыны як раўнапраўнай з мужчы-нам (Яраслаўна, дачка галіцкага кн. Яраслава Васьмамысла, – сяброўка свайму мужу), што нетыпова для тагачаснай хрысціянскай літаратуры; апрача таго, Яраслаўна плача па фактычна жывым мужу як па памерлым чалавеку (яшчэ не ведала, што ён трапіў у палон?).

7. Высокамастацкія замалёўкі прыроды і яе паэтычнае аду-хаўленне (пазбаўленае, аднак, канкрэтнасці з-за фальклорнай вобразнасці); розныя з’явы прыроды прадказваюць будучае (адухаўленне, анімізм, што прычыць хрысціянству).

«Тады князь Ігар уступіў у залатое стрэмя і паехаў у чыстым полі, і заступіла шлях яму сонца сляпое, ноч разбудзіла птушак стогнамі навальніцы, свіст звярыны прачнуўся, дзіў паспеў прахапіцца». Пры-рода прадказвае паразу Ігару. Выкарыстоўваецца гульня колерамі (святло – цемра): перад выходам на полаўцаў Ігар глядзіць на светлае сонца і бачыць «усіх сваіх вояў, цёмною прыкрытых». Паход пачынаец-ца, і «сонца цемрай шлях яму заступае». На наступны дзень «чорныя хмары ідуць, хочучь прыкрыць сонца». А на трэці дзень наогул «сонца памерклася, цемрай завалаклося». Але Ігар ігнаруе ўсе гэтыя знакі і насуперак ім працягвае паход. Прырода прадчувае яго няўдачу («арлы клёкатам на косці звяроў завуць»). Пасля паразы Ігара прырода смуткуе: «прасякнута трава жалем, а дрэва з тугою да зямлі пры-хілілася». Калі Ігар уцякае з палону, то прырода яму дапамагае, а калі ён з’яўляецца ў «Руськай зямлі», то святкуе разам з ім.

8. Моцныя фальклорныя элементы, якіх у такой канцэнтра-цыі нельга сустрэць у ніводным з тагачасных твораў не толь-кі Старажытнай Русі, але і ўсяго славянства.

Фальклорную вобразнасць ствараюць: а) традыцыйныя эпітэты, якія сустракаюцца ў вялікай колькасці: «шэры воўк», «шызы арол», «светлае сонца», «чыстае поле», «чорная хмара», «сіняе мора», «зялё-ная трава», «красна дзевіца», «чорны воран» і інш.; б) сімвалізацыя чалавечых пачуццяў праз жывёлу: воран, сарока – сімвалы гора, смерці, зегзіца (зязюля ці кнігаўка, гэта значыць балотная чайка) –

сімвал самотнай жанчыны, лебедзь – сімвал прыгожай жанчыны, сокал – сімвал смелага малайца; крыўда прыпадабняецца птушцы: «ўстала крыўда, успляскала лебедзевымі крыламі»; в) параўнанні асоб з жывёламі ці светачамі: Гзак бяжыць серым воўкам, Усяслаў воўкам рыскае, Ігар сокалам паляціць, Улур воўкам пабяжыць, Ігар-князь паскача гарнастаем, Яраслаўна плача ці ляціць зегзіцай; ваяры скачуць, як шэрыя ваўкі ў полі, князь «высока плавае, як сокал на вятрах шныркае», «сонца свеціць у небе – князь Ігар у Руськай зямлі»; «два сокалы зляцелі, два сонцы патухлі» (пра Ігара і Усевалада), што патыхае паганскімі ўяўленнямі.

Пад фальклорным уплывам знаходзяцца і некаторыя месцы твора, як, напрыклад, плач Яраслаўны, што нагадвае народныя плачы і прычытанні.

Паводле гэтых асаблівасцей паэтыка «Слова» не мае сабе аналагаў у славянскіх (тым больш усходнеславянскіх) літаратурах таго часу і зусім не ўпісваецца ў сістэму жанраў царкоўнай літаратуры Старажытнай Русі. Але паэтыка твора не знаходзіць сабе аналагаў і ў фальклору (у сваёй цэльнасці, хаця аналагаў асобным яе элементам знойдзена нямала). На думку некаторых вучоных, яна найбольш адпавядае рамантычнай паэтыцы часоў паэм Макферсана пра Асіяна канца XVIII ст., тады як іншыя лічаць яе ўласцівай даўняй эпічнай паэзіі, што існавала на Русі да XII ст.

Апрача таго, у помніку шмат няясных па сэнсе ці ў кантэксце месцаў, рэдкаўжывальных слоў і нечаканых для старажытнарускай мовы значэнняў, часам сустракаюцца і парушэнні граматыкі. Цьмяныя месцы твора зрабіліся аб'ектам здагадак, гіпотэз і інтэрпрэтацый як навукоўцаў³², так і дылетантаў. Шырокаабдымныя інтэрпрэтацыі і асацыяцыі, зробленыя аматарамі, на самой справе легкадумныя і некарысныя для навукі³³.

Эпічныя падмуркі твора. «Слова» цалкам выбіваецца з таго, што было вядома пра старажытнарускую літаратуру. Адзінай яго крыніцай мог паслужыць толькі народны эпас – аповед пра даўнія (як правіла, гістарычныя) падзеі (звычайна гераічнага зместу), якія паэтызуюцца (набываюць паэтыч-

³² Нават у апошнім дэталёвым даследаванні мовы помніка канстатуецца немагчымасць вытлумачыць усе яго цёмныя месцы, гл.: Зализняк, А.А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста / А.А.Зализняк. – М., 2004. – С. 123.

³³ Лихачев, Д.С. Против дилетантизма в изучении «Слова о полку Игореве» / Д.С.Лихачев // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 183–196.

ную, спеўную форму) і міфалагізуюцца (атрымліваюць элементы міфа, казкі). Праўда, народны эпас заўжды рытмізаваны, і ў ім ніколі не сустракаецца такой вялікай колькасці імён гістарычных дзеячаў. Вобразы «Слова» (кожны паасобку) знаходзяць аналогіі ва ўкраінскай і паўднёварасійскай песеннай паэзіі.

Эпічныя народныя песні, гістарычныя ці лірычныя, належаць калектыўнаму досведу і існуюць у вуснай форме. Іх ведаюць усе, з іх нельга выкінуць словы ці змяніць сюжэт. Іх паўтараюць, не заўжды разумеючы выразы, часам скажаючы іх, і такія змяненні не лічацца асабістай заслугай ці хібам. У эпасе ўжо адчуваецца ўзмацненне асабістасці (складаная кампазіцыя, наяўнасць некалькіх сюжэтаў, агульная задума, асаблівасці ў стылі і мове), але асоба спевака яшчэ адсутнічае. Ён пакуль не індывідуальны творца, а прадстаўнік калектыву (роду, племя), які кампануе і кампілюе ўжо вядомыя тэмы, сюжэты, вобразы, тропы (выяўленчыя сродкі). Сваю творчасць спявак усведамляў як дарунак багоў, дар спеву быў па-за асобай і набліжаўся да магії. Да гэтага дару можна было далучыцца, прыклікаць, натхніцца (таму ў эпасе маглі фігураваць напоі, мроі, натхненні як крыніцы творчасці).

Праслаўленне князёў, гіпербалізацыя іх сілы, гонар мужнасцю і ваяўнічасцю, апісанне бітвы робіць «Слова» творам дружыннага эпасу, блізкім да заходнееўрапейскай вайсковай эпікі (паэзія скальдаў, «Песня пра Раланда», «Песня пра Сіда» і інш.). Таму многія даследчыкі лічаць, што аўтар «Слова» паходзіў з княжацкай дружны ці быў з ёю звязаны, або, магчыма, быў вандроўным спеваком. Такі старажытны спявак названы ў «Слове» вешчым «баянам» (вучоныя спрачаюцца, ці гэта агульная назва такіх спевакоў, ці ўласнае імя). І.Франко лічыў «Слова» дружыннай песняй, што была складзена з песень розных спевакоў, створаных у розны час.

Несумненна, што да прыняцця хрысціянства на Русі мусіла існаваць нейкая літаратурная традыцыя, вусная ў сваёй форме. Яна праўлялася ў спеўнай эпічнай паэзіі, дружыннай ці культавай. Дружына-баявая эпіка нараджалася ў асяроддзі ваяўнічай касты, набліжанай да князя, якая прагла вайсковай здабычы і наталення сваёй агрэсіі. Такая эпіка мусіла гучаць на княжацкіх пірах. Яе выконвалі спевакі, што нагадвалі пра мінулыя подзвігі і натхнялі на новыя. Спявак карыстаўся пашанай, быў блізкі да ўладара. Культавая эпіка была звязана з магічным рытуалам і сугестыяй. Пры вешчунах, шаманах спя-

вак быў носьбітам рэлігійна-культавых паданняў. Такім чынам, гэтая вусная спеўная паэзія функцыянавала сярод пляменнай арыстакратыі і паганскага жрэчства, пераважна тых, што знаходзіліся ў Кіеве як палітычным цэнтрам дзяржавы. Пазней узнікае феадальная эпіка, што існавала дзеля ўцехі і забавы феадальнага двара, дзе культывавалася прага да незвычайнага і захапляльнага. Прафесійны (часам вандроўны) спявак быў наймітам і ўслаўляў сваіх заказчыкаў.

Менавіта гераічнае было аб'ектам эпасу, асабліва вайсковага. Але кн. Ігар нічога гераічнага не зрабіў, ён пагубіў сваё войска і трапіў у палон (адкуль уцёк, кінуўшы там свайго сына) – учынкі даволі бясслаўныя; у дадатак паход Ігара адкрыў шлях стэпавым качэўнікам у «Руськую зямлю»³⁴. Сам Ігар быў другаступенны ўладар, які не адыгрываў істотнай ролі ў палітыцы старажытнарускіх княстваў. Таму лічаць, што «Слова» адлюстроўвае этап раскладання гераічнага эпасу. Аднак рыцарскія вартасці (вернасць сюзерэну, рыцарскі гонар) не згадваюцца ў творы. Ігар, распачынаючы паход на суперак волі свайго сюзерэна (кн. Святаслава), фактычна парушае рыцарскую этыку. Таму «Слова» прызнаюць маральна-дыдактычным творам пра гардыню і яе пакаранне.

З'яўленне такога твора, як «Слова», хаця і мажлівае, аднак не зусім упісваецца ў ідэалогію і ўмовы грамадства Старажытнай Русі таго часу.

Паралелі з «Задоншчынай». Пры ўсёй сваёй вартасці «Слова» амаль не пакінула слядоў у літаратуры Старажытнай Русі. Бліжэйшы і адзіны аналаг «Слова» ў старажытнай літаратуры – «Задоншчына», апавед пра Кулікоўскую бітву, складзены ў пачатку XV ст. разанскім святаром Сафоніем і адкрыты ў 1818 г., але ўпершыню апублікаваны толькі ў 1852 г. У творы, які дайшоў у дзвюх рэдакцыях, шасці моцна дэфектных спісах (найстарэйшы – 1470-я гг.)³⁵, праслаўляецца маскоўскі князь Дзмітрый Данскі і яго перамога над татарамі. Вядомы спіс гэтага твора пад назвай «Сказанне Сафона разанца» ў беларускім зборніку XVII ст. (Сінадальны збор, № 790) з беларусізмамі ў мове.

³⁴ Рыбаков, Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники / Б.А.Рыбаков. – М., 1971. – С. 278.

³⁵ Гл. публ.: Адрианова-Перетц, В.П. Задонщина: текст и примечания / В.П.Адрианова-Перетц // ТОДРЛ. – 1947. – Т. 5. – С. 194–224; 1948. – Т. 6. – С. 223–255.

Уступ «Задоншчыны» асабліва блізкі «Слову»: Сафоній імкнецца пахваліць «Руськую зямлю» і ў прыватнасці маскоўскага князя і яго родзічаў, якіх ён называе праўнукамі вялікіх князёў кіеўскіх – Ігара, Уладзіміра, Яраслава. Маецца і пахвала Баяна, *гораздого гудца в Кіеве*. Збор маскоўскіх войскаў апісваецца тымі ж словамі, што і ў «Слове»: «...коні ржуць на Маскве, звiнiць слава па ўсёй зямлі Руськай, трубы трубяць у Каломне, у бубны б'юць у Серпухове, стаяць сцягі ў Дану» (параўн.: «Камоні ржуць за Сулаю, звiнiць слава ў Кіеве, трубы трубяць у Новеградзе, стаяць сцягі ў Пуціўлі»). У «Задоншчыне» воiны саюзнікаў маскоўскага князя – кн. полацкага Андрэя і кн. бранскага Дзмітрыя, двух братаў Альгердавічаў, – характарызуюцца тымі ж словамі, што і ў «Слове»: «пад трубамаі павiтiя і пад шаломаі ўзлілеяны, канцом кап'я ўскормлены ў Літоўскай зямлі» (параўн.: ваяры Усевалада «пад трубамаі павiтiя, пад шаломаі ўзлілеяныя, канцом кап'я ўскормленыя»). Як і ў «Слове», сілы прыроды ў «Задоншчыне» на баку войскаў і прадказваюць ім перамогу; плачу Яраслаўны адпавядае плач рускіх удоў («заплакалі ўсе княгiнi, і баярынi, і ўсе ваяводскiя жоны») па забiтых, жонкi звяртаюцца да ракі Дон. Маецца таксама некалькі дзясяткаў фраз і выразаў, агульных памiж «Задоншчынай» і «Словам», а таксама згадка р. Каялы (апрача «Слова» і «Задоншчыны» адзначана толькі аднойчы ў Іпатаўскім спісе).

Блізкасць помнікаў тлумачаць тым, што Сафоній меў спіс «Слова» і пераймаў яго, але не вельмі таленавіта і з некаторымі памылкамі. У адрозненне ад «Слова» ў «Задоншчыне» ўзмоцнены хрысціянскі акцэнт і значна слабей праяўляецца мастацкі, паэтычны момант. Але скептыкі лічаць, што менавіта твор Сафонія паслужыў фальсіфікатарам XVIII ст. асноўнай крыніцай матэрыялу.

Беларускія матывы ў «Слове». Аўтар твора выяўляе добрае знаёмства з гісторыяй Полацкай зямлі – полацкай тэме прысвечана прыкладна 1/10 частка твора. У прыватнасці, апісваюцца канфлікты полацкіх князёў з кіеўскімі – нашчадкаў кн. Усяслава і кн. Яраслава³⁶. З усіх князёў Русі таго часу асаблівую ўвагу аўтар «Слова» надаў полацкаму кн. Усяславу Чарадзею, які жыў за стагоддзе да паходу Ігара (але аповеды пра прыгоды Усяслава Полацкага добра вядомыя ў рускім эпасе). Князь, названы ў народзе Чарадзеем, чвэрць стагоддзя правёў у паходах і авантурах: «хітрыкамі дамогся прастола

³⁶ Аўтар «Слова» падзяляе ўсіх князёў Старажытнай Русі на дзве галіны – «яраслававых унукаў» (да якіх належаць кн. Ігар і Святаслаў) і «ўсяслававых унукаў», нашчадкаў полацкага кн. Усяслава Брачыславіча (Чарадзея).

кіеўскага», але праз некалькі тыдняў мусіў «скакаць лютым зверам у поўначы». Аўтар «Слова» спачувае энергічнаму і таленавітаму палітыку і ваяводзе, які да таго ж, здаецца, схільны да чарадзейства: «уночы ваўком рыскаў, з Кіева паспяваў да пеўняў у Цьмутаракань, яму ў Полацку перазвоняць ютрань рана ў званы ў Святой Сафіі, а ён той звон чуе ў Кіеве». У іншым месцы князь пакрывае нашмат больш сціплыя прасторы: ён воўкам скакаў да Нямігі з Дудутак (на р. Пціч). У творы таксама названыя ўнукі Усяслава, дзеці яго сына Васількі: Ізяслаў, які «празвінеў сваімі вострымі мячамі аб шоламы літоўскія» і загінуў, паранены літоўскімі мячамі, Брачыслаў і Усевалад – пра іх звестак у летапісах няма. У творы таксама згаданы «трубы гарадзенскія», што плачуць па забітым Усеваладзе. Апавяданне пра паход Ігара перапыняецца малюнкам бітвы 1067 г. на Нямізе паміж Усяславам і Яраславічамі – падзеі, што адбылася за стагоддзе да паходу Ігара, але каларытна была намалявана ў «Слове»: «На Нямізе галовы сцелюць снапамі, харалужнымі малоцяць цапамі, жыщцё кладуць на таку злюцела, веюць душу ад цела. Нямігі крывавыя берагі не збожжам былі засеяны зноў – засеяны касцямі руськіх сыноў» (пераклад Р.Барадуліна).

«Слова» з XIX ст. перакладалі на розныя славянскія мовы (існуе каля 100 перакладаў толькі на рускую мову). Першы пераклад на беларускую мову стварыў М.Багдановіч (урывак пра Ізяслава Полацкага, 1910 г.). Поўны пераклад «Слова» быў выкананы Я.Купалам (празаічны, 1919 г., вершаваны, 1921 г.) і М.Гарэцкім (празаічны, 1922 г.). Пераклад Купалы вызначаецца значнай свабодай, часам дадаткам уласных дэталей і фальклорнай стылізацыяй. У сучаснасці вядомы пераклады Р.Барадуліна (1984–85), В.Дарашкевіча (1989), І.Чыгрынава, Я.Крупенькі, Н.Шкляравай, У.Каялы.

Пытанні і заданні

1. Калі быў знойдзены спіс «Слова»? Калі і кім былі зроблены яго першыя пераклады на беларускую мову?
2. У якіх гістарычных крыніцах, апроча «Слова», выкладаюцца звесткі пра паход кн. Ігара?
3. Назавіце храналагічныя межы падзей, адлюстраваных у «Слове».
4. Якім княствам кіраваў кн. Ігар? Дзе змяшчалася гэтае княства? Пакажыце на карце яго прыкладнае размяшчэнне і прасачыце верагодны маршрут кн. Ігара (на раку Данец).

5. Параўнайце тэкст «Слова» з летапіснай аповесцю. Што паміж імі агульнага і што рознага?
6. Пералічыце кампазіцыйныя часткі, з якіх складаецца «Слова».
7. Якія асаблівасці ўласцівыя твору? Да якога жанру ён належыць?
8. Якімі паэтычнымі сродкамі карыстаўся аўтар «Слова»?
9. Вызначце апісанні прыроды ў «Слове». Знайдзіце фальклорныя элементы ў творы. Адзначце праявы паганства, паганскай міфалогіі ў творы.
10. Што такое эпас? Знайдзіце рысы эпасу ў «Слове».
11. Адзначце беларускія тэмы ў «Слове». Якія беларускія князі згадваюцца ў творы?

Літаратура

1. Адрианова-Перетц, В.П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII вв. / В.П.Адрианова-Перетц. – Л., 1968.
2. Анцукевич, Н.П. Слово о полку Игореве: Перевод. Комментарий. Исследование / Н.П.Анцукевич. – Вильнюс, 1992.
3. Булахаў, М.Г. «Слово о плъку Игоревѣ» і Беларусь: да 200-годдзя першага выдання «Слово о плъку Игоревѣ»: у 2 ч. / М.Г.Булахаў. – Мн., 2000.
4. Вечна жывое «Слова...»: зб. арт. – Мн., 1989.
5. Гаспаров, М. Поэтика «Слова о полку Игореве» / М.Гаспаров. – М., 2000.
6. Гогешвили, А.А. Три источника «Слова о полку Игореве»: исслед. / А.А.Гогешвили. – М., 1999.
7. Головенченко, Ф.М. «Слово о полку Игореве»: библиографический очерк / Ф.М.Головенченко. – М., 1963.
8. Горский, А.А. Всеслав Полоцкий в «Слове о полку Игореве» // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. – М., 1990.
9. Горский, А.А. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: источниковедческие и историко-культурные проблемы. – М., 1992.
10. Гумилев, Л.Н. Поиски вымышленного царства: (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). – М., 1970. – С. 320–344.
11. Дмитриев, Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве»: материалы и исследования / Л.А.Дмитриев. – М.; Л., 1960.
12. Зимин, А. Слово о полку Игореве / А.Зимин. – СПб., 2006.
13. Исследования «Слова о полку Игореве». – М., 1986.
14. К истории спора о подлинности «Слова о полку Игореве»: из переписки академика Д.С.Лихачева // Русская литература. – 1994. – № 2. – С. 242–264; № 3. – С. 214–240.
15. Літопісныя оповіді про похід князя Ігора / упор. В.Ю.Франчук. – Київ, 1988.
16. Лихачёв, Д.С. «Слово о полку Игореве» – героический пролог русской литературы / Д.С.Лихачев. – Л., 1967.

17. Лихачёв, Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени / Д.С.Лихачев. – Л., 1978; 2-е изд. – Л., 1985.
18. Лихачёв, Д.С. «Слово о полку Игореве»: историко-литературный очерк / Д.С.Лихачев. – М.; Л., 1950; 2-е изд. – 1955; 3-е изд. – М., 1976.
19. Лихачев, Д. Черты подражательности «Задонщины»: (К вопросу об отношении «Задонщины» к «Слову о полку Игореве») / Д.С.Лихачев // Исследования по древнерусской литературе / Д.С.Лихачев. – Л., 1986. – С. 288–317.
20. Майхровіч, С. Слова аб палку Ігаравым / С.Майхровіч. – Мн., 1968.
21. Махновець, Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л.Махновець. – Київ, 1989.
22. Николаева, Т. «Слово о полку Игореве»: поэтика и лингвистика текста / Т.Николаева. – М., 1997.
23. Робинсон, А.Н. «Слово о полку Игореве» и героический эпос Средневековья / А.Н.Робинсон // Вестник АН СССР. – 1976. – № 4. – С. 104–112.
24. Рыбаков, Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А.Рыбаков. – М., 1972.
25. Сапунов, Б.В. Всеслав Полоцкий в «Слове о полку Игореве» / Б.В.Сапунов // ТОДРЛ. – 1961. – Т. 17. – С. 75–84.
26. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В.Л.Виноградова. – М.; Л., 1965–84. – Т. 1–6.
27. Слово о полку Игореве – памятник XII века: сб. – М., Л., 1962.
28. «Слово о пльку Ігореві» ў асвятленні дзеячаў беларускай навукі, літаратуры і культуры: зб. навук. і юбілейных матэрыялаў. – Мн., 2000.
29. «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. – М.; Л., 1966.
30. Энциклопедия «Слова о полку Игореве» / отв. ред. О.В.Творогов. – СПб., 1990. – Т. 1; 1995. – Т. 2–5.
31. Яценко, Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба / Б.Яценко. – Київ, 2000.

2. ЛІТАРАТУРА ПОЗНЯГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА

2.1. Узнікненне старабеларускай літаратуры

Перадумовы ўзнікнення старабеларускага пісьменства.

Складванне ўласна старабеларускага пісьменства і з'яўленне на яго аснове літаратуры звязаны са стварэннем Вялікага Княства Літоўскага, «Руськага» і Жамойцкага (ВКЛ), новай дзяржавы, што ўзнікла пераважна на абшары былой Кіеўскай Русі, спустошанай нашэсцем стэпавых качэўнікаў.

У сярэдзіне XIII ст. дробныя старажытнарускія княствы на поўдні і ўсходзе моцна пацярпелі ад мангольскай навалы, знакавай падзеяй якой стаў захоп Кіева ў 1240 г. На месцы заходніх і паўднёвых старажытнарускіх княстваў утварылася ВКЛ, а на астатняй тэрыторыі былой Кіеўскай Русі паўсталі асобныя дзяржавы: Наўгародская зямля (да 1471–77 гг.), тэрыторыя якой ахоплівала велізарныя, але малалюдныя абшары на поўначы, са значнай прысутнасцю фінскіх плямён, а таксама значна менш буйная Пскоўская зямля (да 1510 г.) – і некалькі вялікіх княстваў: Уладзімірскае (да 1362 г.), Цвярское (да 1485 г.), Разанскае (да 1521 г.), нядоўга існаваўшае Суздальска-Ніжагародскае (да 1412 г.) – і яшчэ большая колькасць дробных удзельных княстваў (Яраслаўскае, да 1463 г.; Растоўскае, да 1474 г., і інш.). Усе яны паступова падпалі пад уладу Масквы, якая сама да 1480 г. фактычна ці намінальна залежала ад дзяржавы стэпавых качэўнікаў – Залатой Арды.

Асновай новай дзяржавы, ВКЛ, сталі балцкія плямёны Літвы і беларускае насельніцтва ў басейне Нёмана і Віліі. Ад балтаў паходзяць назва новай дзяржавы (Літва), генерацыя яе ўладароў, якая паступова славянізавалася, і частка арыстакратыі ВКЛ (многія яе імёны – балцкія).

У XII–XIII стст. літоўскія князі, чыя ўлада была спадчынная і аб'яднана на вайсковую дружыну, пачалі ствараць племянныя саюзы, аб'яднаныя роднаснымі і сваяцкімі сувязямі. На чале аднаго з такіх саюзаў, Літвы, стаў кн. Міндоўг(ас) (забіты ў 1263 г.), які абвясціў сябе вялікім князем у 1237 г. (захадамі інфлянцкіх крыжакоў каранаваны ў 1253 г. рымскім папам Інакентам IV, але вярнуўся да паганства) і падпарадкаваў сваёй уладзе літоўскія і беларускія землі (у Аўкштоце і ў Панямонні). Наступная фаза пашырэння тэрыторыі княства пачалася з кн. Гедыміна (1315–41), які стварыў трывалы саюз падуладных зямель у Літве, Заходняй і Цэнтральнай Беларусі і заснаваў дынастыю князёў ВКЛ. Яго нашчадкі далучылі да княства астатнія

часткі Беларусі, а затым Валынь і Кіеўшчыну. Не сустракаючы адметнага супраціву мясцовага насельніцтва, уладанні літоўскіх князёў на працягу некалькіх пакаленняў паступова прасоўваліся на поўдзень, усход і паўднёвы ўсход, залучыўшы амаль усю паўднёвую і цэнтральную частку былой Кіеўскай Русі (на ўсходзе – па лініі Ржэў – Мажайск – Калуга). Землі ВКЛ цягнуліся «ад мора да мора» (ад Балтыйскага да амаль самага Чорнага мора, дзе размясціўся саюзнік Турцыі, Крымскае ханства), сваімі памерамі ВКЛ пераўзыходзіла суседнюю Польшчу, не кажучы ўжо пра тагачасную Масковію. У час панавання кн. Вітаўта (1392–1430) ВКЛ дасягнула найбольшай магутнасці, але цэнтральная ўлада ў гэтай дзяржаве ніколі не была моцнай.

У этнічных адносінах ВКЛ было стракатай дзяржавай, якую насялялі продкі цяперашніх літоўцаў, беларусаў, украінцаў, рускіх (на ўсходнім памежжы), не кажучы ўжо пра шматлікія меншасці: яўрэяў, татар, караімаў, цыган, армян, латгалаў і інш. Не мела ВКЛ таксама канфесіянальнага адзінства: да XV ст. значная частка літоўцаў трымалася паганства; ад самых пачаткаў утварэння дзяржавы аснову яе насельніцтва складалі праваслаўныя, з канца XIV ст. пачаў шырыцца каталіцызм, да якога ў 2-й палове XVI ст. дадаліся пратэстантызм, а ў XVII ст. уніяцтва; асобныя этнічныя меншасці вызнавалі ўласныя рэлігіі: іудаізм, іслам, армянскае хрысціянства.

Уключэнне ўсходнеславянскіх зямель у склад ВКЛ істотна не адбілася на жыцці іх насельніцтва. На момант утварэння ВКЛ літоўцы знаходзіліся на стадыі родаплемянных адносін і амаль не мелі гарадоў, таксама як і пісьменства на сваёй мове (да пачатку XVI ст.). Знаходжанне літоўцаў у паганстве (рэшткі якога захоўваліся да XVI ст.) наогул выключала іх з сістэмы адносін сярэднявечнага хрысціянскага грамадства. Пасля залучэння ў склад ВКЛ зямель былой Кіеўскай Русі з буйнымі гарадамі, значнымі культурнымі і рэлігійнымі цэнтрамі мясцовае права і традыцыйныя інстытуты былі захаваныя, таксама як і рэшта ўлады ранейшых усходнеславянскіх князёў, многія з якіх зрабіліся ў новай дзяржаве ўдзельнымі ці вотчыннымі ўладарамі. Больш таго, некаторыя ўстановы і формы кіравання ўсходніх славян былі перанесены на ўсе землі ВКЛ, у тым ліку і этнічна літоўскія.

Найважнейшым здабыткам ВКЛ стала старажытнарускае пісьменства, якое існавала ў гарадах і манастырах усходніх

славян. Менавіта яно выступіла зыходнай базай для стварэння і развіцця ўласнага пісьменства ВКЛ, калі новай дзяржаве спатрэбіўся адзіны сродак камунікацыі пры вядзенні цэнтральнага і мясцовага справаводства. Фактычна пісьменства былой Старажытнай Русі пачало ўжывацца ў канцылярыях ВКЛ для абслугоўвання сувязяў цэнтра з правінцыямі і часткова для знешнепалітычных зносін. Пры гэтым было выкарыстана не ўсё старажытнаруускае пісьменства, а толькі тая яго частка, што функцыянавала ў юрыдычнай і адміністрацыйнай сферах. Гэтая частка была ў найменшай ступені закранутая царкоўнаславянскім уплывам і мела шмат усходнеславянскіх элементаў, найбольш зразумелых беларусам і ўкраінцам. Паколькі ў вялікакняжацкую канцылярыю (з XV ст. у сталіцы – Вільні) набіраліся пісары ў асноўным з навакольных беларускіх зямель, то рысы іх гаворкі вызначылі моўную аснову актавага (і пазней астатняга) пісьменства ВКЛ. Таму па праву ў сучаснай навуцы гэтая мова называецца старабеларускай.

Моўныя межы старабеларускай літаратуры. Старажытнаруская літаратура існавала на царкоўнаславянскай мове, прынесенай з паўднёvasлавянскіх краін. Старабеларуская літаратура пачала развівацца на ўласнай пісьмовай мове, што паступова складвалася пасля ўтварэння ВКЛ.

Гэтая сітуацыя не была ўнікальная для Еўропы, дзе ў часы позняга Сярэднявечча народныя мовы і літаратуры пачалі выцясняць сакральную. На той час там існаваў шэраг маладых літаратур і моў, што пачалі канкураваць з лацінай: англасаксонская, правансальская, верхне- і ніжнянемецкая, італьянская, французская, іспанская, каталонская, партугальская, ірландская, нарвежская, шведская, дацкая, ісландская.

Ужо ў сярэдзіне XIV ст., пры кн. Альгердзе (кірав. у 1345–77 гг.), старабеларуская мова стала афіцыйнай мовай ВКЛ. Аднак напачатку гэта была актавая мова, якая яшчэ не ўжывалася ні ў царкве (у набажэнстве гучала царкоўнаславяншчына або лаціна), ні ў літаратуры. Старабеларуская мова першае стагоддзе выкарыстоўвалася для стварэння тэкстаў юрыдычнага, адміністрацыйнага і гаспадарчага характару. У адрозненне ад старажытнаруускай літаратуры, якая пасля свайго ўзнікнення зазнала хуткі росквіт, старабеларускай літаратуры трэба было прайсці доўгі і складаны шлях вучнёўства.

Праблематычным застаецца вызначэнне лінгвістычных меж літаратуры даўняй Беларусі. Літаратура Беларусі ў XIV–XVIII стст. развівалася не толькі на старабеларускай мове, яна таксама стваралася і на царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах. У такім выпадку паўстае пытанне, ці мусіць гісторыя літаратуры беларускага народа абмяжоўвацца толькі тэкстамі на старабеларускай мове? Ці нельга залучаць у яе склад літаратуру на іншых мовах ВКЛ? Ва ўмовах Сярэднявечча, калі нацыянальныя мовы і літаратуры яшчэ не склаліся, нацыянальная ментальнасць, этнаграфічныя асаблівасці і гістарычныя традыцыі знаходзіліся ў станаўленні, адказ на гэтае пытанне мусіць быць толькі пазітыўны³⁷. Беларуская літаратура ў старажытны перыяд магла развівацца на многіх мовах, якія шырока ўжываліся ў Беларусі, хаця яе ядро, аснову ўтваралі тэксты на старабеларускай мове.

Старабеларускае пісьменства карысталася кірыліцай, паколькі генетычна ўзыходзіла да царкоўнаславянскай кніжнасці, з'яўлялася яе развіццём і не парывала з ёю сувязяў на ўсім працягу свайго існавання. Толькі зрэдку старабеларускія тэксты пісаліся лацінкаю (у польскай арфаграфіі) і зусім рэдка – арабскім пісьмом (у мусульманскім асяроддзі).

У дадатак, старабеларуская мова была наддыялектнай мовай, яна абслугоўвала як беларускія, так і ўкраінскія рэгіёны і была аднолькава зразумелай як на Беларусі, так і на Украіне. Таму ўзнікае пытанне і наконт адмежавання старабеларускай літаратуры ад стараўкраінскай. Паколькі да Люблінскай уніі 1569 г. большасць украінскіх зямель знаходзіліся ў складзе ВКЛ (заходняя частка Галічыны, а потым і ўся Галічына трапіла ў склад Польшчы яшчэ ў XIV ст.), то і пісьменства было агульным для Беларусі і Украіны, яно развівалася на супольнай мове. Літаратурныя творы на гэтай мове бесперашкодна распаўсюджваліся з Беларусі на Украіну (і наадварот), перапісваліся і чыталіся ў розных цэнтрах; такую ж няўрымслівасць выяўлялі і некаторыя аўтары, якія вандравалі з поўдня на поўнач (і наадварот). Але і пасля Люблінскай уніі, у выніку якой усе ўкраінскія землі былі залучаны ў склад Польшчы, гэтая сітуацыя адметна не змянілася. Таму

³⁷ Мальдзіс, А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый / А.І.Мальдзіс. – Мн., 1980. – С. 14–17.

вызначыць прыналежнасць многіх старабеларускіх помнікаў, нават калі вядомы іх аўтарства і месца з'яўлення ці бытавання, часта вельмі складана, а то і немагчыма.

Ранняе старабеларускае пісьменства (XIV–XV стст.).

На раннім этапе старабеларускае пісьменства функцыянавала пераважна ў актавай сферы. Аб гэтым сведчыць амаль поўная адсутнасць на старабеларускай мове мастацкіх і рэлігійных твораў, якія ў гэты час пісаліся на царкоўнаславянскай мове. Але ўжо ў канцы XV ст. з'яўляюцца пэўныя выпадкі насычэння беларускімі рысамі царкоўнаславянскіх тэкстаў. Прыкладам можа служыць так званая Чэцця 1489 г. (фактычна, таржэсценнік, ці святочнік), перапісаная ў Камянцы «папоўічам Бязрозкам» з Навагрудка.

Помнікі старабеларускага пісьменства XIV–XV стст. – гэта ў асноўным юрыдычна-канцылярскія творы: гандлёвыя і палітычныя дамовы, прывілеі, даравальныя, купчыя, менаваныя і прысяжныя граматы, лісты, розныя акты, судовыя справы. Пазней некаторая частка гэтых дакументаў увайшла ў склад Літоўскай метрыкі.

Вялікія князі выдавалі земскія граматы (прывілеі), якія мелі агульнадзяржаўны характар (першымі лічацца прывілеі Ягайлы 1387 г.). Мясцовыя княствы таксама выдавалі свае прывілеі (найранейшыя былі выдадзены, верагодна, у 1392–99 гг. у Полацкай і Віцебскай землях, але яны дайшлі ў пазнейшых копіях). Валасныя прывілеі (вядомы з XVI ст.) звычайна рэгулявалі характар павіннасцей мясцовага насельніцтва. Выдаваліся прывілеі і спецыяльна для мяшчан (жыхароў «места» – горада; першыя – прывілеі Вільні 1387 г. і Берасця 1390 г.), звычайна на атрыманне май(дэ)борскага (тэўтонскага) права. Нарэшце, асобныя граматы выдаваліся для яўрэяў (найранейшая – 1388 г.) і татар.

Выдатныя юрыдычныя кодэксы таго часу – Вісліцкі статут (1-я палова XV ст.) і «Судзебнік» (1468) караля Казіміра IV (кірав. у 1446–92 гг.) – адлюстроўвалі сімбіёз заходнеўрапейскага, польскага і мясцовага ўсходнеславянскага права. Яны не мелі статусу агульнадзяржаўных кодэксаў ВКЛ, а толькі дапаўнялі нормы земскіх прывілеяў; мясцовыя княствы ў складзе ВКЛ карысталіся ўласнымі прававымі нормамаі.

Вісліцкі статут – судовы кодэкс ВКЛ, падрыхтаваны на падставе феадальнага права Польшчы. Польскае права ўпершыню было выкладзена пры каралі Казіміры III (кірав. 1333–70) у Пётркаўскім (Петракоўскім) статуце 1346 г. на лацінскай мове. Гэты статут у 1347 г. быў дапоўнены новымі артыкуламі і стаў вядомы пад назвай Вісліцкага статута. Ён змяшчаў нормы асобна для Вялікай Польшчы (34 артыкулы) і для Малой Польшчы (59 артыкулаў). Каля 1423 г. (верагодней, у 1423–34 гг.) ён быў перакладзены на старабеларускую мову з дадаткам новых артыкулаў мясцовага права (старабеларуская версія налічвае 138 артыкулаў).

«Судзэбнік» караля Казіміра (зацверджаны Соймам у лютым 1468 г.) – кодэкс пераважна крымінальнага права, які быў падрыхтаваны на аснове мясцовага звычайнага права Беларусі, з улікам набыткаў судовай практыкі (прыкладна 25 артыкулаў). Яго арыгінал не захаваўся, дайшлі толькі спісы 1570–80-х гг. Паводле зместу гэта былі пераважна зборнікі крымінальнага права.

Значна пазней за актавае пісьменства, з XV ст., на старабеларускай мове ўзнікае і арыгінальная гістарычная проза, якая, аднак, яшчэ абапіраецца на старажытнарускую традыцыю, – гэта летапісы, іх аўтары застаюцца пакуль ананімнымі.

Пытанні і заданні

1. Як утваралася ВКЛ і ў якіх стагоддзях?
2. Якія фактары і перадумовы прывялі да ўзнікнення старабеларускага пісьменства?
3. На якой мове развівалася старабеларуская літаратура ў ВКЛ?
4. Назавіце творы і помнікі ранняга актавага і юрыдычнага пісьменства ВКЛ. Якое значэнне яны мелі для развіцця старабеларускай літаратуры?
5. Да якіх жанраў належалі творы ранняга старабеларускага пісьменства?

Літаратура

1. *Старостина, И.П.* Судебник Казимира 1468 г. / И.П.Старостина // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования: 1988–1989. – М., 1991. – С. 170–345.
2. *Юхо, І.* Крыніцы беларуска-літоўскага права / І.Юхо. – Мн., 1993. – С. 25–75.
3. *Якубовский, И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского / И.Якубовский // ЖМНП. – 1903. – № 4. – С. 239–278; № 6. – С. 245–303.
4. *Ясинский, М.* Уставные грамоты Литовско-Русского государства / М.Ясинский. – Киев, 1889.

2.2. Беларуска-літоўскае летапісанне

Асаблівасці беларуска-літоўскага летапісання. Беларуска-літоўскае (беларускае, літоўска-рускае, заходнерускае) летапісанне пачынаецца з XV ст. і вядома ў мностве спісаў (дайшло каля 50 рукапісаў)³⁸. Яно прынцыпова адрозніваецца ад традыцыйнага царкоўнага летапісання Старажытнай Русі. Беларuskія летапісы не мелі сістэматычнага вядзення, ствараліся паэтапна (эпізодамі ці апавяданнямі), пагадовы матэрыял у іх калі і з'яўляўся, то запазычваўся з ранейшых старажытнарускіх летапісаў, храналогія адлічвалася звычайна адносна той ці іншай падзеі. У сваёй аснове беларуска-літоўскія летапісы ўяўлялі сабой нізку літаратурна-мастацкіх аповедаў (нарацый) пра розныя падзеі мінуласці без сувязі з біблейнай гісторыяй, уставак жыццяў, казанняў і царкоўных твораў (як у старажытнарускіх летапісах), затое нярэдкамі былі элементы казкі, эпасу, фальклору. Такія аповеды былі тэматычна і сюжэтна закончанымі творамі і часам мелі выразную кампазіцыю. Галоўная ўвага ў іх была скіравана на канкрэтныя асобы, іх учынкi і падзеі вакол іх.

Узорам для беларуска-літоўскага летапісання паслужылі заходнееўрапейскія прыдворныя і царкоўныя хронікі, што апавядалі пра гісторыю дынастыі і яе дзяржавы, пра войны і прыгоды ўладароў, незвычайныя здарэнні і цікавыя факты жыцця. Такія хронікі выкладалі свай матэрыял не ў форме пагадовых запісаў, а звязнымі апавяданнямі ці эпізодамі. Традыцыі такіх хронік сягаюць у Ст. Рым, дзе гісторыя разглядалася як складнік этыкі і на прыкладзе мінулых падзей вучыла паслядоўнічаць добрым учынкам і пазбягаць кепскіх. Адпаведна і заходнееўрапейскія храністы ў сваіх творах імкнуліся выхаваць чытача на прыкладах мінуўшчыны. Гэта набліжала іх гістарычныя працы да літаратурных твораў.

Беларуска-літоўскія летапісы ствараліся ў асноўным на старабеларускай мове, але з большым ці меншым царкоўна-славянскім уплывам; часткі ж, што запазычваліся з трады-

³⁸ Гл. іх навуковыя публікацыі: *ПСРЛ. Т. 17.* Западно-русские (литовские) летописи. – СПб., 1907; *ПСРЛ. Т. 32.* Хроники: Литовская и Жомойтская, и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М., 1975; *ПСРЛ. Т. 35.* Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. У перакладзе на сучасную беларускую мову асобныя іх фрагменты публікуюцца адносна нядаўна, гл., напрыклад: *Беларускія летапісы і хронікі* / уклад. У.Арлоў. – Мн., 1997.

цыйных летапісаў, былі на царкоўнаславянскай мове. У XV ст. вытрымкі з беларускіх летапісаў пераклалі на лацінскую мову пад назвай «Паходжанне караля Ягайлы і Вітаўта, князя Літвы» («*Origo regis Jaggelo et Vitholdi ducum Lithuaniae*»)³⁹. У гэтым перакладзе апісвалася гісторыя ад часоў кіравання сыноў кн. Гедыміна да пачатку 1380-х гг. Твор паслужыў важнай крыніцай для польскіх храністаў, што пісалі па-лацінску (напрыклад, для Яна Длугаша і Марціна Кромера). Беларускае летапісанне таксама зрабілася адной з асноўных крыніц пазнейшых аўтараў, якія пісалі на польскай мове: Марціна Бельскага і Мацэя Стрыйкоўскага (2-я палова XVI ст.).

Вядомы тры зводы (рэцэнзіі) беларуска-літоўскага летапісання: беларускі летапіс 1446 г., беларускія II і III летапісы («Хроніка Быхаўца»), ім папярэднічае асобны твор – «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх». У 1-й палове XVII ст. узнікла кампіляцыйная «Вялікая хроніка» – вялізны беларуска-ўкраінскі хранограф, што ахоплівае сусветную і славянскую гісторыю і заснаваны на разнастайных гістарычных працах і хроніках. У якасці трэцяй часткі ў гэтую «Хроніку» ўваходзіць кампіляцыя беларуска-літоўскіх летапісаў (пераважна «Хронікі Быхаўца») і працы М. Стрыйкоўскага 1582 г. Трэцяя частка названая «Хроніка літоўская і жамойцкая», падзеі ў ёй даведзены да каралявання Стафана Баторыя. У яе склад уваходзіць таксама шэраг іншых твораў (напрыклад, гераічная аповесць «Сказанне пра Мамаева пабоішча», перакладзеная з царкоўнаславянскай мовы на старабеларускую).

«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» – найбольш ранні помнік беларуска-літоўскага летапісання. Ён апісвае падзеі ад сярэдзіны і да канца XIV ст. і ствараўся ў два этапы (канец XIV ст. і 1-я палова XV ст.) і дзвюма рознымі асобамі. Першая частка ўсхваляе дзеянні кн. Вітаўта з мэтай абараніць яго маральнае права на вялікакняжацкі пасадак. Верагодна, аўтарам гэтай часткі была асоба з бліжэйшага атачэння князя. Аўтар тут імкнецца стварыць цікавае апавяданне, якое было б здольна ўсхваляваць чытача, таму ўжывае дыялог, простую мову. Аўтар – таленавіты пісьменнік, які, пры ўсёй займальнасці, імкнецца да знешняй праўдападобнасці і захоўвае спакойны тон свайго апавядання. Выклад вядзецца без пагадовых запісаў, у форме, блізкай да гістарычнай аповесці ці рамана: з кампазіцыяй і займальным сюжэтам.

³⁹ ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 115–117.

Напачатку храніст коратка апавядае аб падзеях, што адбываліся ў ВКЛ пасля смерці кн. Гедыміна (1341), 7 сыноў якога распачалі паміж сабой барацьбу за ўладу. Пераможцам з яе выйшаў Альгерд, які карыстаўся дапамогай свайго брата кн. Кейстута. Але асноўная ўвага «Летапісца» канцэнтруецца на падзеях пасля смерці Альгерда (1377), калі распачалася зацятая, поўная драматызму барацьба паміж Кейстутам і яго пляменнікам Ягайлам, сынам Альгерда, куды ўвязаўся і Вітаўт, сын Кейстута. І хаця аўтар імкнецца апавядаць падкрэслена аб'ектыўна, але яго сімпатыі на баку Кейстута і Вітаўта, а ўчынкі Ягайлы стрымана асуджаюцца.

Найбольшага драматычнага напружання аўтар дасягае ў апісанні падзей падчас бітвы за Вільню (1382), якую Ягайла са сваім войскам захапіў. Ягайла накіроўвае пасланцоў да Кейстута і Вітаўта з прапановай замірэння. Ён запрашае іх да сябе на перамовы. Кейстут і Вітаўт вагаюцца, але Ягайла праз пасланцоў прысягае ім некалькі разоў і гарантуе бяспеку. І, нарэшце, князі накіроўваюцца ў лагер свайго праціўніка. У гэтым месцы аўтар дасягае сапраўднага псіхалагізму ў падачы падзей. Чытач з насцярожанасцю і прадчуваннем чагосьці нядобрага чакае развязкі. Неўзабаве яна настае: Кейстут і Вітаўт былі здрадліва палоненыя (Кейстута задушылі па загадзе Ягайлы, а Вітаўт, пераапануты ў жаночае адзенне, уцёк).

Далейшае апавяданне коратка апісвае паходы Вітаўта на князёў Беларусі і Украіны, вайну літоўскіх князёў са смаленскім кн. Святаславам, каранаванне Ягайлы на польскі трон пад імем Уладзіслава II (Крэўская унія 1385 г.), шлюб яго дачкі з маскоўскім кн. Васілём, загадкавую смерць і пахаванне ў Кіеве старога сына Альгерда кн. Скіргайлы і шмат іншых больш дробных падзей. «Летапісец» тут становіцца мазаікай самастойных апавяданняў, розных паводле зместу ды памеру і часам не звязаных паміж сабой адзіным сюжэтам. Аўтарам гэтай мазаікі была ўжо царкоўная асоба (таму мова больш царкоўнаславянская), магчыма, са Смаленска, якая дадала да гісторыі першага аўтара нізку пазнейшых аповедаў.

Асобна ў «Летапісцы» стаіць кароткая аповесць пра Падолле, што храналагічна абдымае час ад Альгерда, які «захапіў яе ў трох татарскіх цемнікаў» (маецца на ўвазе бітва на р. Сіня Вада, 1362 г.), да паходаў Вітаўта. Дэталёва апіс-

ваецца лёс чатырох сыноў Карыята (хрышч. Міхайла) Навагрудскага, сына Гедыміна і брата Альгерда, які паставіў іх намеснікамі на Падоллі. Адзін з Карыятавічаў, Фёдар, які ў рэшце рэшт, пасля смерці бацькі і братаў, стаў князем Падолля і пажадаў дамагчыся незалежнасці ад кн. Вітаўта. Таму той выступіў супраць удзельнага ўладара і ў 1397 г. прагнаў Фёдара ў Венгрыю, дзе той і застаўся. Мэта аповесці – давесці права ВКЛ валодаць гэтай зямлёй, заходнюю частку якой захапіла Польшча пасля смерці Вітаўта ў 1430 г. Але гэта не афіцыйны твор, бо галоўнае ў ім – гістарычны сюжэт.

Скарочаная рэдакцыя «Летапісца», якая была створана ў Масковіі, вядома пад назвай «Літоўскаму роду пачынак» (у складзе Румянцаўскага летапісу).

Беларускі летапіс 1446 г. складаецца з некалькіх няроўных і адрозных частак, важнейшай з якіх з’яўляецца «Выбар летапісання, выкладзены коратка». «Выбар» нагадвае традыцыйны царкоўны летапіс (выклад гісторыі вядзецца ад «пачаткаў» Русі да 1446 г.). Ён быў складзены ў 1430–40-х гг. пры епіскапскай катэдры ў Смаленску паводле АМГ, а таксама паводле наўгародскіх і маскоўскіх летапісаў (мяркуюць, з апошніх выкарыстоўваюся Троіцкі летапіс 1408 г. і летапіс мітрапаліта Фоція канца 1420-х гг.), выкарыстоўваліся таксама некаторыя невядомыя летапісы і ўласныя звесткі. Увесь гэты матэрыял быў аформлены ў выглядзе пагадовых запісаў (хаця падзеі з розных гадоў часам зводзяцца ў адну дату, калі яны звязаныя паміж сабой). Летапіс 1446 г. мае некалькі ўставак («Смаленская хроніка» часоў ВКЛ, «Пахвала Вітаўту» і кароткі смаленскі летапіс), апрача таго, да «Выбару» дададзены «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» з аповесцю пра Падолле.

Звод адкрываецца «Сказаннем аб верных святых князях руськіх», затым ідзе кароткі пераказ эпизодаў палітычнай гісторыі Старажытнай Русі, ад Рурыка да Яраслава Мудрага, а таксама пазнейшых бітваў з манголамі і крыжакамі. Для XIV ст. і 1-й чвэрці XV ст. выкладаецца гісторыя Маскоўскага і суседніх з ім княстваў. З 2-й чвэрці XV ст. падаюцца пераважна звесткі з гісторыі ВКЛ і літоўскіх князёў. Складальнік «Выбару» абіраў з наўгародскіх і маскоўскіх летапісаў пераважна тыя звесткі, што тычыліся ВКЛ, а ўсе адмоўныя згадкі пра літоўскіх князёў ён перапрацоўваў. Мяркуюць,

што, па меншай меры, натхняльнікам працы па складанні беларускага летапісу 1446 г. быў смаленскі епіскап, пазней мітрапаліт Герасім⁴⁰.

Ананімная «Смаленская хроніка» (1430–40 гг.) апісвае грамадзянскую вайну паміж Свідрыгайлам (братам Ягайлы) і Жыгімонтам (сынам Кейстута). Аўтар стаіць на баку Жыгімонта. Паразы кн. Свідрыгайлы разглядаюцца як пакаранне за ранейшыя ўчынкі. Верагодна, аўтарам «Смаленскай хронікі» была асоба з атачэння смаленскага епіскапа Герасіма (у 1432–35 гг. – мітрапаліта). Дарэчы, «Смаленская хроніка» пачынаецца апісаннем віленскага з’езда 1430 г., на якім Вітаўт збіраўся каранавацца, але «палякі не прапусцілі кароны», а неўзабаве Вітаўт памёр.

Кароткі смаленскі летапіс (1432–45 гг.) утвараюць пагадовыя запісы пра падзеі ў Смаленску (голад 1436–38 гг., бунт супраць ваяводы Андрэя Саковіча ў 1440 г. і інш.).

«Пахвала Вітаўту» – першы ў старабеларускай літаратуры ўзор свецкага панегірычнага твора. Гэта пафаснае, урачыстае казанне з мэтай праславіць князя (яго хрышчанае імя Аляксандр), яго якасці як уладара і магутнасць яго дзяржавы. Аўтара цікавяць не столькі чалавечыя рысы князя, колькі яго палітычная постаць: улада, моц, міжнародны прэстыж. З Вітаўтам «у любові» жылі суседнія ўладары – венгерскі, чэшскі, дацкі, польскі каралі, турэцкі «цар», служылі яму нямецкія, малдаўскія і балгарскія князі, а таксама князі маскоўскія, цвярскія і разанскія, як і Ноўгарад ды Пскоў, «слухаліся» яго і ў Ардзе, якой Вітаўт пастаўляў ханаў. «Пахвала» (у некаторых рукапісах называецца «сказанне») складзена, верагодна, у Смаленску, у 1428–30 гг., і мае шмат царкоўнаславянізмаў; вядома больш ранняя пахвала Вітаўту, змешчаная напрыканцы кнігі твораў Ісака Сірына, перапісанай у Смаленску ў 1428 г. – менавіта яна і паслужыла крыніцай летапіснай версіі твора.

Летапіс 1446 г. вядомы ў некалькіх спісах (Супрасльскі, Акадэмічны), самы ранні з якіх – Нікіфараўскі летапіс канца XV ст. Недзе ў канцы XV ст., верагодна, у Смаленску была здзейснена першая апрацоўка (у тым ліку моўна-стылістычная) летапісу 1446 г., асноўным зместам якой стала скара-

⁴⁰ Улащик, Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н.Улащик. – М., 1985. – С. 27.

чэнне старажытнарускага матэрыялу за кошт павелічэння звестак, датычных беларускіх зямель – у асноўным паводле наўгародскіх летапісаў. Пазней, каля 1500 г., узнікла яшчэ больш скарочаная перапрацоўка гэтай рэдакцыі, якая вызначаецца перастаноўкай матэрыялу. Яна прадстаўлена Слуцкім летапісам, створаным у пачатку XVI ст., відаць, у Слуцку.

Наўгародскія летапісы ў ВКЛ. У канцы XV ст. у Беларусі на падставе наўгародскіх спісаў ствараюцца традыцыйныя царкоўныя летапісы, але ў іх склад уваходзяць часткі ці фрагменты беларуска-літоўскага летапісання. Узнікненне традыцыйных царкоўных летапісаў у Беларусі, верагодна, трэба звязваць з дасягненнем у сярэдзіне XV ст. царкоўнай самастойнасці ВКЛ ад улады маскоўскіх мітрапалітаў, а таксама з узмацненнем царкоўных, палітычных і гандлёвых сувязяў з Наўгародскай зямлёй. Пачынаючы з 1-й траціны XIV ст. удзельныя князі ВКЛ часта запрашаліся наўгародскім вечам на службу – кіраваць наўгародскім войскам⁴¹. Хаця традыцыйныя летапісы пісаліся па-царкоўнаславянску, у іх мове трапляецца нямала беларусізмаў.

На падставе пераважна наўгародскіх летапісаў і з улікам маскоўскага летапісу мітрапаліта Фоція канца 1420-х гг. складзены найбольш ранні з вядомых традыцыйных летапісаў Беларусі – летапіс Аўрамкі, названы так паводле імя яго перапісчыка. Летапіс быў створаны ў 1495 г. у Смаленску па загадзе смаленскага епіскапа Іосіфа Балгарыновіча. Летапіс пачынаецца хранографам (выпіскамі з біблейнай, антычнай і візантыйскай гісторыі) і заканчваецца «Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх», запазычаным з беларускіх летапісаў. У працы Аўрамкі маюцца розныя апавядальныя ўстаўкі, як, напрыклад, летапісная аповесць (1-й паловы XV ст.) пра бітву (*побоіце*) 1380 г. маскоўскага войска з войскам Мамая. Унікальнымі з’яўляюцца многія звесткі летапісу пра апошнія дзесяцігоддзі незалежнасці Ноўгарада. Спіс быў знойдзены ў 1864 г. у Полацку (цяпер захоўваецца ў Вільнюсе); з яго вядомыя яшчэ тры спісы з невялікімі перапрацоўкамі.

Таксама ў асноўным на наўгародскіх летапісах грунтуецца так званы Супрасльскі, або Валынскі, летапіс канца XV – пачатку XVI ст., дакончаны (а, магчыма, і пачаты) у Супрасльскім манастыры. Летапіс пачынаецца хранографам, а напрыканцы змяшчае запісы пра напады крымскіх татар на Валынь у 1490-я гг. і заканчваецца пералікам падзей пачатку XVI ст., за якімі змешчаны цікавыя дадаткі пазнейшых

⁴¹ Rowell, S.C. *Lithania ascending: A pagan empire within East-Central Europe; 1295–1345* / S.C.Rowell. – Cambridge, 1994. – P. 175, 251–252.

гадоў (напрыклад, запіс 1544 г. пра наведванне Супрасльскага манастыра каралём Жыгімонтам Аўгустам). Рукапіс з XVI ст. захоўваўся ў гэтым манастыры, аднак напачатку XIX ст. яго асноўная частка трапіла ў Маскву.

У канцы Супрасльскі, або Валынскі, летапіс змяшчае цікавы твор пад назвай «Пахвала гетману Канстанціну Астрожскаму», напісаны ў сувязі з перамогай войскаў ВКЛ, якімі кіраваў гетман, над маскоўскімі войскамі пад Оршай у 1514 г. Пахвала складаецца з дзвюх частак. У першай апісваюцца ўчынкi князя Астрожскага перад бітвай і ход самой бітвы, яе вынікі (палон многіх маскоўскіх баяр), у другой частцы князь праслаўляецца як мудры і смелы ваеначальнік, сумленны слуга свайму ўладару, каралю Жыгімонту. У абедзвюх частках князь параўноўваецца з кіраўнікамі і героямі антычнай і біблейнай гісторыі, у сувязі з чым часта прыводзяцца цытаты з Бібліі і твораў старажытных царкоўнікаў.

Другі беларуска-літоўскі летапісны звод узнік ужо ў іншую гістарычную эпоху пад уплывам заходніх хронік, перш за ўсё польскіх. Таму ў гэтым зводзе амаль адсутнічаў старажытнарускі матэрыял. Летапісны звод пачынаўся новым творам – «Хронікай Вялікага Княства Літоўскага, Руськага і Жамойцкага», створаным у 1-й палове XVI ст., а заканчваўся «Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх», да якога былі дададзены апісанні падзей ВКЛ канца XV – пачатку XVI ст. Другі беларуска-літоўскі летапісны звод вядомы ў шэрагу пазнейшых перапрацовак сярэдзіны XVI ст., што падзяляюцца на тры рэдакцыі: кароткую (летапіс Красінскага), пашыраную (каля пяці спісаў) і поўную (летапіс Рачынскага, Еўраінаўскі летапіс).

«Хроніка» – гэта гісторыка-літаратурны твор, што ўзнік у 1520-я гг., відаць, у Вільні, у асяроддзі віленскага біскупа Паўла Гальшанскага⁴². Твор заснаваны на звестках польскіх храністаў (Яна Длугаша і Мацэя Мяхоўскага, што пісалі на лацінскай мове), паводле якіх была створана цікавая легенда пра антычнае паходжанне літоўскай княжацкай дынастыі⁴³, з чаго і пачынаецца твор.

⁴² Ochmański, J. Nad "Kroniką Bychowca" / J. Ochmański // Studia źródłoznawcze. – 1967. – Т. 12. – S. 155–163.

⁴³ У дэталях аб розных варыянтах раманскай легенды гл.: Урбан, П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў / П.Урбан. – Мн., 1994. – С. 20–21, 24–25.

Пачатак літоўскай дынастыі аднесены летапісам у глыбокую старажытнасць, у часы рымскага імператара Нерона (I ст. н. э.), які сваёй жорсткасцю прымусіў да ўцёкаў з Італіі шмат рымлян. Адным з іх быў патрыцый Палямон (Публі Лібон), які адплыў з 500 рымлянамі на захад, вакол Еўропы. Аднесення далёка штормам, яны праз Балтыйскае мора ўвайшлі ў вусце Нёмана і падняліся па р. Дубісе да маляўнічага месца, дзе вырашылі пасяліцца. Гэтае месца назвалі Жамойць. «Адтуль і пайшла Літоўская дзяржава». Адзін з нашчадкаў Палямона перайшоў Нёман і заснаваў Навагрудак. Але з часоў Нерона да XIII ст. (спустошанне Русі), паводле аўтара «Хронікі», мінула толькі тры пакаленні літоўскіх князёў; у дадатак ён чамусьці абмінуў Міндоўга і яго сына Войшалка. Таксама за межамі апавядання засталіся сутыкненні з палякамі, латгаламі і крыжакамі.

Гэтая легенда мае аналогіі ў тагачаснай гістарыяграфіі (напрыклад, «Сказанне аб князях уладзімірскіх», дзе даводзілася высокае паходжанне маскоўскіх князёў). З часоў усталявання каталіцкага касцёла ў Літве (канец XIV ст.) была звернута ўвага на падабенства некаторых літоўскіх слоў і формаў да лацінскай мовы, на падабенства паміж літоўцамі і рымлянамі ў некаторых паганскіх звычаях і багах. Таму ў 1-й палове XV ст. узнікла легенда аб роднасці літоўскай і рымскай арыстакратыі, а таксама іх мовы, што тлумачылася як вынік перасялення рымлян у Літву. Упершыню гэтую легенду выклаў польскі храніст біскуп Ян Длугаш у сваёй шматтомнай «Гісторыі Польшчы» (2-я палова XV ст.), пазней яна надзейна замацавалася ў працах іншых польскіх храністаў (Мацэя Мяхоўскага (Мехавіты), Марціна Кромера, а таксама ў Мацэя Стрыйкоўскага). Літоўская шляхта ў сярэдзіне XVI ст. з гонарам узводзіла сваю генеалогію да рымлян (як, напрыклад, у творы Міхаіла Літвіна). Да беларускага летапісання гэтая легенда была далучана, як даводзіў М. Улашчык, не пазней 1542 г. з ініцыятывы навагрудскага ваяводы Ст. Гаштольда, паколькі месца, дзе высадзіліся рымляне (пры ўпадзенні Дубісы ў Нёман), знаходзілася ва ўладаннях Гаштольдаў.

Даведаўшыся, што Русь апусцела ад нападаў манголаў, літоўскія князі пачалі ўладкоўваць і асвойваць яе землі. Аўтар апісвае іх паходы на Русь і падзеі на Беларусі і Украіне, спыняючы калейдаскоп эпізодаў на Гедыміне. Храніст выразна аддзяляе літоўцаў ад «рускіх» (усходніх славян), адмяжоўвае тэрыторыю Літвы ад тэрыторыі Русі і ўсюды праводзіць ідэю вяршэнства Літвы над Руссю. Нават заснаванне асобных беларускіх гарадоў, як і паходжанне іх княжацкіх дынастыяў, аўтар «Хронікі» прыпісвае літоўскім князям. Ён, несумненна, меў літоўскае паходжанне (верагодна, быў жамойт). У цэлым апісанне падзей у «Хроніцы» мае сухі і беглы характар, нават у дачыненні да выдуманых, легендарных эпізодаў.

Сама «Хроніка» заканчваецца прыгожай легендай пра заснаванне Вільні. Аднойчы кн. Гедымін заначаваў на пагорку каля р. Віліі і сасніў дзіўны сон. Быццам стаіць на гэтым пагорку вялікі жалезны воўк, а «ў ім раве так, быццам сто ваўкоў равуць». Варажбіт Лідзейка патлумачыў князю, што жалезны воўк азначае сабой сталічны горад, а тое, «што ў ім унутры раве, то слава яго будзе чутна на ўвесь свет». Таму Гедымін і загадаў пабудаваць на гэтым месцы горад, які зрабіў сталіцай сваёй дзяржавы.

Далей у другім беларуска-літоўскім летапісным зводзе гісторыя ВКЛ выкладаецца паводле «Летапісца» і іншых твораў арыгінальнай часткі летапісу 1446 г., якая была апрацавана і крыху пашырана. Так, змены зазнала ранейшая версія «Пахвалы Вітаўту».

Другі беларуска-літоўскі летапісны звод выклікаў значную цікавасць і ў польскіх чытачоў, аб чым сведчаць яго пераклады на польскую мову ў XVI ст. Прыкладам можа служыць так званы Альшэўскі кодэкс Хамінскіх, перакладзены каля 1550 г. (у гэтым рукапісе знаходзіцца і польскі пераклад Статута ВКЛ 1529 г.), ці Кракаўскі спіс канца XVI ст. Пераклады на польскую мову гэтага летапіснага зводу маюцца і ў гістарычных творах М.Стрыйкоўскага.

«*Хроніка Быхаўца*» (трэці беларуска-літоўскі летапісны звод) захавалася ў адным спісе⁴⁴, упершыню апублікаваным правінцыяльным гісторыкам-рамантыкам Т.Нарбутам, але сам спіс зараз страчаны⁴⁵. Рукапіс быў напісаны лацінкай (польскім пісьмом) і ўяўляе сабой копію XVIII ст. першапачатковага кірылічнага арыгіналу. Пачатак і канец хронікі не захаваліся. Твор узнік на падставе ранейшых летапісаў, перш за ўсё «Хронікі Вялікага Княства Літоўскага, Руськага і Жамойцкага» і летапісу 1446 г., а таксама некаторых іншых крыніц.

Храніст пачынае з легенды пра Палямона, але адносіць яго з'яўленне да больш позніх часоў – эпохі правадыра гунаў Атылы (V ст. н. э.),

⁴⁴ Назва хронікі – паводле яе апошняга ўладальніка, шляхціца А. Быхаўца, якому належаў маёнтак Магілёўцы ў Ваўкавыскім павеце Гродзенскай губерні. Само прозвішча сведчыць, што ён паходзіў з Быхава.

⁴⁵ Гл.: *Pomniki do dziejów litewskich* / publ. T. Narbutt. – Wilno, 1846. Усе наступныя публікацыі грунтуюцца на гэтым выданні, гл.: *Хроніка Быховца* / пер. Н.Н.Улашук. – М., 1966; *Jučas, M. Lietuvos metraščiai / M. Jučas*. – Vilnius, 1968. – L. 99–134; *Lietuvos metraštis: Vychovco kronika* / Vertė: J. Jasas. – Vilnius, 1971; *ПСРЛ*. – М., 1975. – Т. 32. – С. 128–205.

звесткі пра Міндоўга і Войшалка падаюцца паводле Галіцка-Валынскага летапісу. Падзеі ад сярэдзіны XIV ст. да сярэдзіны XV ст. выкладаюцца паводле летапісу 1446 г., хаця і са значнымі дапаўненнямі, а далей ідзе зусім арыгінальны летапіс, дакладна датаваны, які грунтуецца на сямейных паданнях, успамінах відавочцаў, уласных назіраннях аўтара. Тут выкладаюцца звесткі пераважна з палітычнай гісторыі ВКЛ і гісторыі асобных беларуска-літоўскіх магнацкіх родаў, перш за ўсё князёў Слуцкіх і паноў Гаштольдаў. Летапіс абрываецца на 1506 г. апісаннем разгрому пад Клецкам татар, удзельнікам якога, магчыма, быў аўтар. Мяркуюць, што ён паходзіў з-пад Слуцка ці Навагрудка, а сваю працу завяршаў у 1530-я гг., працуючы ў архівах і пры дварах беларускіх магнатаў.

Хроніка значна паўней перадае гісторыю ВКЛ XV–XVI стст. Ананімны аўтар (безумоўна, праваслаўны) не хавае сваіх сімпатый ці антыпатый, ён сапраўдны патрыёт ВКЛ: імкнецца выклікаць у чытача гонар за сваю радзіму, паказаць яе гісторыю ў станоўчым ракурсе, ухваляе паходы супраць маскавітаў і «ляхаў» (палякаў), рост меж дзяржавы.

Пры апісанні Грунвальдскай бітвы гонар разгрому крыжакоў аддадзены войскам ВКЛ, а астатнія «войскі ляцкія нічога ім не дапамагалі, а толькі глядзелі» на бітву. У летапісе падкрэсліваецца старажытнасць літоўскай шляхты параўнальна з польскай. «Ляхі не былі шляхтай, але былі людзі простыя, і не мелі гербоў сваіх і вялікімі дарамі іх здабывалі ў чэхаў; але мы шляхта старая рымская», спрадвеку мелі свае гербы, – гэтак заяўлялі ў 1429 г. на з’ездзе ў Луцку паны ВКЛ⁴⁶. З абурэннем аўтар піша пра спробу «ляхаў» у часы караля Казіміра I «паноў літоўскіх парэзаць, а княства Літоўскае да кароны польскай прыўласніць». Менавіта магнатаў ВКЛ ён лічыць галоўнай палітычнай сілай. Значнае месца ў творы займаюць аповеды пра княжацкія і магнацкія роды ВКЛ.

Хроніка – гэта цікавы літаратурна-мастацкі твор, які вылучаецца сваёй вартасцю на фоне ранейшых хронік. Там, дзе аўтар меў мала звестак (асабліва пра даўнія падзеі), ён аздабляў іх уласнай фантазіяй. Гэтак апісаны паход кн. Альгерда на Маскву ў 1370 г.: аўтар выхваляе здольнасці князя, у яго вусны ўкладае маналогі. Апісваючы падрыхтоўку Вітаўта да каранацыі, храніст ужывае дыялогі і прамую мову, крыху «асучаснівае» даўні кантэкст, уводзячы матывы XVI ст. (так,

⁴⁶ ПСРЛ. – М., 1975. – Т. 32. – С. 153.

вялікі князь кажа, што ён не мае права прымаць рашэнні без дазволу паноў-рады). Аўтар імкнецца будаваць займальны сюжэт, ажыўляць дэталі і эпітэтамі апісанне, рабіць яго вобразным. Літаратурнай вартасцю вылучаюцца апісанні Грунвальдскай бітвы 1410 г. і забойства кн. Кейстутавіча ў 1440 г. Хроніка вызначаецца таксама сваёй своеасаблівай і сакавітай мовай.

«Хроніка Быхаўца» паслужыла адной з крыніц для працы М.Стрыйкоўскага, які першы пачаў шырока цытаваць беларускія летапісы. Мяркуюць, што ён бачыў пры двары сліцкіх князёў летапіс, аднолькавы з «Хронікай Быхаўца» ці тэксталагічна блізкі да яе⁴⁷.

Пытанні і заданні

1. Назавіце асаблівасці беларуска-літоўскага летапісання (параўнальна са старажытнарускімі летапісамі).
2. Колькі вядома зводаў беларуска-літоўскага летапісання? Назавіце асноўныя беларуска-літоўскія летапісы.
3. Пра што апавядаецца ў «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх»?
4. Назавіце адметнасці «Хронікі Быхаўца».
5. Якое значэнне для шляхты ВКЛ мела паданне аб паходжанні літоўскіх князёў з роду рымляніна Палямона?

Літаратура

1. *Грушевський, М.* Похвала великому князю Витовту: кілька уваг про склад найдавнішої русько-літовської літописи / М.Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1895. – Т. 8. Кн. 4. – С. 1–16.
2. *Лурье, Я. С.* Общерусские летописи XIV–XV вв. / Я.Лурье. – Л., 1976. – С. 87–91.
3. *Морнева, Н.* «Пахвала о великом князи Витовте» ў беларуска-літоўскім летапісанні / Н.Морнева // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2004. – Вып. 5. – С. 84–88.
4. *Прыгодзіч, М.* Беларускія летапісы / М.Прыгодзіч // Роднае слова. – 1993. – № 10. – С. 25–29.
5. *Семянчук, А.А.* Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі / А.А.Семянчук. – Гродна, 2000.
6. *Улащик, Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н.Улащик. – М., 1985.
7. *Улащик, Н.Н.* Предисловие / Н.Н.Улащик // Хроніка Быховца. – М., 1966. – С. 5–30.

⁴⁷ Хроніка Быховца... С. 33.

8. *Флоря, Б.Н.* О «Летописце Быховца» / Б.Н.Флоря // Источники и историография славянского средневековья. – М., 1967. – С. 135–144.

9. *Чамярыцкі, В.А.* Беларуская летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А.Чамярыцкі. – Мн., 1969.

10. *Чаропка, В.К.* Імя ў летапісе / В.К.Чаропка. – Мн., 1994; 2-е выд., дапрац. – Мн., 2003.

11. *Шахматов, А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. / А.А.Шахматов. – Л.; М., 1938.

12. *Ючас, М.А.* Хроника Быховца / М.А.Ючас // Летописи и хроники: сб. ст.: 1973. – М., 1974. – С. 220–231.

2.3. Царкоўнаславянскае пісьменства Беларусі (XIV – пачатак XVI ст.)

Значнае месца ў пісьменстве Беларусі позняя Сярэднявечча займала царкоўнаславянская літаратура, якая ў цэлым працягвала развівацца ў рэчышчы старажытнарускіх і візантыйскіх традыцый. Яе вартасць, аднак, не дасягнула ўзроўню Старажытнай Русі. У асноўным перапісваліся ранейшыя тэксты, але таксама ствараліся і арыгінальныя творы, пераважна жыцці, казанні, паломніцкія творы.

Хаджэнні. Пэўнае пашырэнне ў царкоўнаславянскім пісьменстве ВКЛ атрымала паломніцкая літаратура, прадстаўленая хаджэннямі – творамі, што ў суправаджэнні рэлігійна-дыдактычных заўваг апісвалі вандроўку вернікаў у «святых мясцінах» – у Палесціну і да іншых хрысціянскіх святынь. Такія апісанні звычайна былі пазбаўлены асабістых і нават увогуле мастацкіх рыс і часам нагадвалі пералік мясцін і пунктаў на шляху вандравання (так званы ітэнэарый).

З Беларуссю звязаныя некалькі хаджэнняў: смаленскага архімандрыта Аграфена, смаленскага дзяка Ігната Смалянкіна, полацкага ігумена Варсанофія і інш. Аграфен, архімандрыт смаленскага Багародзіцкага манастыра, увесну 1375 г. здзейсніў падарожжа ў Іерусалім, пакінуўшы апісанне свайго шляху і мясцін у Палесціне. У XV ст. яго твор быў адрэдагаваны паводле хаджэння ігумена Данілы (XII ст.) і ў такім выглядзе дайшоў да сучаснасці. Ігнат Смалянкін у складзе дэлегацыі мітрапаліта Пімена ў 1389 г. ездзіў у Канстанцінопаль, а ў 1393 г. адтуль у Іерусалім, а з 1396 г. жыў на Афоне, дзе і памёр у 1406 г. Яго «Хаджэнне» – традыцыйнае (пералікі цэркваў і святынь, асабліва пры апісанні Палесціны), але Ігнат значна больш цікавіўся наваколлем: ён падае замалёўкі прыроды, быту насельніцтва, звесткі з

палітычнага жыцця, наогул, паведамляе шмат дэталяў. Яго твор вядомы ў дзвюх рэдакцыях і ўключаўся ў летапісы. Варсанофій, ігумен Бельчыцкага манастыра ў Полацку, двойчы (у 1465 г. і ў 1471–72 гг.) ездзіў у Св. Зямлю. Яго «Хаджэнне» вядома ў дзвюх частках: першая – звычайны ітэнэрарый (пералік мясцін, праз якія праязджаў) і сціплае апісанне Іерусаліма; другая частка ўтрымлівае некалькі пейзажных замалёвак (напрыклад, Ніла і прыроды Егіпта).

Жыцці. Пэўнае развіццё ў гэты час зазнала агіяграфічная літаратура, якая на раннім этапе існавання ВКЛ палягала ў захаванні і перапісванні ранейшых твораў, з эпохі Старажытнай Русі. Уласна да ВКЛ маюць дачыненні жыцці першых хрышчаных літоўцаў XIII–XIV стст., якія, аднак, не былі вельмі папулярныя ў самім Княстве.

Яшчэ ў XIII ст. пачалі шанавання як святыя першыя хрышчаныя літоўцы: кн. Харыціна († 1281), кн. Даўмонт, хрышч. Цімафей († 1299), які доўга княжыў у Пскове і рабіў ваяўнічыя напады на Літву, Лівонію і Ладагу. Да сярэдзіны XIV ст. адносіцца паданне пра трох віленскіх пакутнікаў: Антона, Івана і Астапа, «а літоўскія іх імёны Круглец, Кумец, Няжыла», якія да хрышчэння вызнавалі паганства. Родныя браты Антон і Іван служылі пры двары літоўскага кн. Альгерда, што вызнаваў паганства. Калі аднаго разу Альгерд, на дамаганне паганскіх жрацоў, загадаў ім з’есці ў постны дзень мяса і пагальціць бароды, то браты адмовіліся. За гэта князь загадаў павесіць Антона, а Івана кінуць у астрог, але затым загадаў павесіць на дубе і яго. Пазней, у 1347 г., быў павешаны і сваяк гэтых братоў, Астап. Ён служыў у Альгердавай дружыне і за распаўсюджанне хрысціянскай веры быў закатаваны на смерць. Паводле падання, яны былі пахаваныя ў Вільні нейкім святаром Нестарам, а ў пахаванні Астапа ўдзельнічалі і праваслаўныя сыны Альгерда. На месцы катавання Антона і Івана была збудаваная драўляная царква Св. Мікалая. У 1374 г. з ініцыятывы мітрапаліта Кіпрыяна пакутнікі былі кананізаваныя канстанцінопальскім патрыярхам і сталі першымі праваслаўнымі святымі ВКЛ, на грэчаскай мове было створана іх жыццё, якое было ўнесена ў грэчаскі сінаксар і ў XV ст. перакладзена на Балканах на царкоўнаславянскую мову. Згадкі пра віленскіх пакутнікаў упершыню трапляюцца ў маскоўскіх і наўгародскіх летапісах з 2-й паловы XV ст. У 1549 г. віленскія пакутнікі былі кананізаваныя ў Маскве, адкуль іх культ трапіў у ВКЛ і пачаў шырыцца ў XVII ст. (галоўным чынам дзякуючы шанаванню пакутнікаў уніятамі і каталікамі); да таго часу ён быў мала вядомы ў самім Княстве.

З жыццяў мясцовага паходжання можна адзначыць толькі невялікія творы легендарнага характару і з рысамі проста-

народнай рэлігійнасці. Так, два жыццёвыя творы ўзніклі неўзабаве пасля 1402 г. у сувязі з пабудовай у Лукомлі царквы Св. Міколы Цудатворцы і перанясеннем туды яго рэліквій (ці то часцінак цела, ці то толькі іконы) з валынскага манастыра ў Жыдычыне (на ўсходзе Луцка) пасля знішчальнага рэйду крымскіх татар.

У адным творы апавядаецца, як святы з'явіўся нейкаму Парфену і загадаў збудаваць царкву. Пра гэта Парфен нікому не паведаміў і таму захварэў, а ачуняў толькі тады, калі перадаў загад святога. У другім творы апісваюцца розныя цуды ацалення хворых ад рэліквій Св. Міколы ў Лукомлі. Гэтыя творы былі ў 1-й палове XVI ст. адрэдагаваныя ў Масковіі і ўвайшлі ў Святамікольскі цыкл.

«Слова пра Меркурыя Смаленскага» (вядома з XV ст., больш за 80 спісаў XVI–XVIII стст.) спалучае рысы жыцця, гераічнай аповесці і хрысціянскай легенды, а таксама фантастычныя элементы. Твор захаваны ў некалькіх рэдакцыях і апавядае пра даволі даўнія падзеі: аблогі Смаленска ў 1238–39 гг. мангольскімі войскамі.

Паводле адной з рэдакцый⁴⁸ нейкі смальянін Меркурый, пакліканы Багародзіцай (праз відзеж аднаму панамару), змагаецца з войскам «зласцівага цара» Батыя і праганяе яго ад смаленскіх муроў, але пакарліва дае сябе забіць прыгожаму нябеснаму ваяру. Ужо з адсечанай галавой Меркурый з'яўляецца ў Смаленск, дзе памірае. Гарадскія царкоўнікі не здолелі яго пахаваць, гэта змагла зрабіць толькі Багародзіца з архангеламі. У іншай рэдакцыі гаворыцца, што Меркурый быў рымлянін (каталік) і прыехаў з заходніх зямель (з Рыгі?) на службу да смаленскага князя, змагаўся з волатам і перамог яго, але загінуў ад рукі сына гэтага волата. Вярнуўшыся з адсечанай галавой у Смаленск, Меркурый загадаў панамару павесіць над сваёй труной зброю, якая і стала ахоўваць горад.

Ва ўсіх рэдакцыях «Слова» прысутнічаюць рысы казкі ці міфа (народнай легенды), што ўзмацняюць розныя дэталі: незатухальная свечка перад іконай Багародзіцы, чароўны конь, якога знайшоў Меркурый каля царквы перад бітвай і які знік пасля смерці свайго вершніка, глумлівая дзяўчынка,

⁴⁸ Гл. публ.: *Памятники литературы Древней Руси: XIII век* / подг. В.В. Колесова, коммент. Л.А. Дмитриева. – М., 1981. – С. 204–209; *Книга жыцій і хаджэнняў* / уклад. і камент. А.Мельнікава. – Мн., 1994. – С. 118–134.

што смялася з Меркурыя, які нёс у руцэ сваю адсечаную галаву, і інш. У творы таксама маюцца дыялогі, а веданне тапаграфіі сведчыць, што яго аўтарам быў смаліянін.

Царкоўна-катэхізічная літаратура. Зусім новым жанрам, што ўзнік у царкоўнаславянскім пісьменстве ВКЛ, была катэхізічная літаратура, прадстаўленая пераважна ў лістах. Яна давала выклад асноўных дагматаў таго ці іншага хрысціянскага веравызнання, што зрабілася актуальным ва ўмовах суіснавання і палемікі з іншымі канфесіямі.

У якасці катэхізічных твораў у грэка-візантыйскай царкве здавён выступалі цыркулярныя лісты высокапастаўленых царкоўнікаў, якія адрасаваліся астатняму духавенству. Прыкладам такога катэхізічнага твора можа служыць акруговае пасланне няўдалага кандыдата на кіеўскі мітрапаліцкі пасад Спірыдона-Савы «Выклад аб праваслаўнай сапраўднай нашай веры» (каля 1478 г.). Дагматычныя і царкоўныя пытанні абмяркоўваліся ў калектыўным лісце 1476 г., накіраваным рымскаму папе ад імя праваслаўных царкоўнікаў ВКЛ (упершыню апублікаваны Іпатам Пацеем у 1605 г.). Ліст падпісалі шэраг магнатаў, мітрапаліт Місаіл і архімандрыты Кіева-Пячорскай лаўры ды Віленскага Святатроіцкага манастыра. У лісце выкладалася просьба да папы Сікста IV, які ўсяляк усхваляўся і праслаўляўся, прыняць праваслаўную царкву ВКЛ у унію з Рымам, паколькі праваслаўныя ў ВКЛ церпяць шматлікія крыўды і гвалт ад каталікоў. Такі самы змест меў і ліст 1500 г. мітрапаліта Юсіфа Балгарыновіча, накіраваны рымскаму папе Аляксандру VI.

Пытанні царкоўнай улады і кананічнага права абмяркоўваліся ў розных лістах, што накіроўваліся царкоўнымі іерархамі да іншых царкоўнікаў. Прыкладам могуць служыць цыркулярныя лісты Вітаўта і сабора епіскапаў у сувязі з абраннем Рыгора Цамблака, ліст самога Цамблака да цвярскага кн. Івана Міхайлавіча, «слова да Айцоў Канстанцкага сабора» мітрапаліта Цамблака.

Сціплае развіццё царкоўнаславянскай літаратуры ў ВКЛ тлумачыцца, верагодна, тым, што гэтая мова звужалася ў сваім ужытку да культавай, рэлігійнай мовы, якая была малазразумелай не толькі насельніцтву, але і большай частцы праваслаўнага духавенства. У ВКЛ, якое ад сваіх пачаткаў было шматэтнічнай і шматканфесіянальнай дзяржавай, з каталіцкай дынастыяй (з канца XIV ст.) на чале, праваслаўная царква не займала ўжо пануючага становішча, і тым меншую ролю магла адыгрываць яе культавая мова.

Рыгор Цамблак і стыль «сплятання слоў». Пэўнае развіццё ў ранняй царкоўнаславянскай літаратуры ВКЛ здабыло казанне. Выдатным казнадзеём праваслаўнай царквы ў ВКЛ тых часоў быў мітрапаліт Рыгор Цамблак (каля 1365 – каля 1420), чые творы надоўга зрабіліся папулярнымі ў царкоўнаславянскім пісьменстве не толькі ВКЛ, але і ўсёй Русі. Яны вызначаліся вобразнасцю і рытарычнай аздобленасцю, абумоўленай новым літаратурным стылем, які прыйшоў з Балгарыі, – «сплятання слоў» (*плетение словес*). Узнікненне стылю трэба звязваць з Візантыяй, дзе ў XIV ст. папулярнасць у царкоўных колах атрымалі ідэі новай містычна-элітарнай плыні – ісіхазму, адным з заснавальнікам якога быў візантыйскі манах Рыгор Палама. Новы стыль у царкоўнаславянскае пісьменства ўвёў балгарскі патрыярх Яўхім Тырнаўскі († каля 1420 г.), паслядоўнік ісіхазму, а на Русь прынёс Яўхімавы вучань Кіпрыян († 1406 г.), мітрапаліт Кіеўскі, а потым і Маскоўскі, які ў 1373–90, 1396–97 і 1404–06 гг. жыў у асноўным у ВКЛ⁴⁹.

Рыгор Цамблак, балгарын па паходжанні, відаць, даводзіўся пляменнікам мітрапаліту Кіпрыяну і быў вучнем патрыярха Яўхіма Тырнаўскага, які вельмі паўплываў на Рыгора. Рыгор быў манахам (у тым ліку ў Тырнаўскім манастыры), а пазней, пасля захопу Балгарыі туркамі-асманамі, ігуменам у манастырах Грэцыі, Малдавіі і Сербіі, дзе была напісана большасць яго твораў. Прыкладна ў 1410 г. Рыгор пасяліўся ў ВКЛ, а ў 1415 г. быў абраны на епіскапскім саборы па ініцыятыве кн. Вітаўта Кіеўскім мітрапалітам, у 1416–18 гг. пасля нападу крымцаў перанёс мітрапаліцкі пасада з Кіева ў Вільню, хаця сваёй рэзідэнцыяй зрабіў Навагрудак. У гэтым сане ён наведаў у 1418 г. Канстанцкі сабор каталіцкай царквы, дзе ва ўрачыстых прамовах вітаў папу і «Айцоў» сабора. Аднак пастаўленне Рыгора ў мітрапаліты ўсёй Русі не было прызнана Канстанцінопалем, у 1416 г. ён быў аддадзены анафеме Канстанцінопальскім патрыярхам Яўхімам і Маскоўскім мітрапалітам Фоціем, таму да 1420 г. Цамблак мусіў пакінуць сваю пасаду і памёр у 1419 г. у Вільні ад мору; паводле іншых звестак, ён пераехаў у адзін з манастыроў Малдовы, дзе памёр толькі ў 1452 г.

У ВКЛ Рыгорам Цамблакам былі напісаны каля дзесяці твораў, сярод якіх – пахвальныя «словы» (казанні) мітрапаліту Кіпрыяну, св. Дзімітрыю Салунскаму, Яўхіму Тырнаў-

⁴⁹ Пра яго гл.: *Дмитриев, Л.А.* Роль Киприана в древнеславянской литературе / Л.А.Дмитриев // ТОДРЛ. – 1964. – Т. 20. – С. 180–213.

скаму, а таксама ўрачыстыя казанні на царкоўныя святы (Уздзвіжанне, Ушэсце, Прачыстую, Іаана Хрысціцеля і інш.) і стыхіра (малітоўны спеў) на Успенне Багародзіцы. Творы Цамблака былі папулярнымі сярод праваслаўнага манаства ў славянскіх землях.

Новы літаратурны стыль «сплятання слоў», прадстаўлены ў творах Цамблака і іншых пісьменнікаў, характарызуецца пашыраным выкарыстаннем кніжнай, складанай і абстрактнай лексікі, грэцызмаў і літаральных перакладаў з грэчаскай мовы (калек), неалагізмаў, сінонімаў, ускладненага сінтаксісу і многіх рытарычных фігур (воклічаў, пытанняў, паўтораў, паралелізмаў і таўталогій, паронімаў, супрацьпастаўленняў і антытэз, градацый, перыядаў і інш.), што незвычайна ўзмацняла экспрэсіўнасць твора, але ўскладняла яго разуменне, патрабавала ад чытача максімальнай засяроджанасці ўвагі на тэксце. Аўтары ў гэтым стылі ўжывалі таксама рытмічныя паўторы і сугуччы, нагрувашчвалі асацыятыўныя рады сінонімаў, цытат, метафар вакол ключавых слоў, што развівала і паглыбляла асноўную тэму твора, паказвала адценні слоў і выказаў, музычнасць і рытміку фразы. Аднак празмернае ці няўмелае выкарыстанне падобных сродкаў прыводзіла творы да напышлівасці і цяжкавагавасці. Авалоданне ж тэхнікай «сплятання слоў» было дасяжна толькі нямногім кніжнікам, таму гэты стыль не атрымаў значнага распаўсюджвання сярод царкоўных пісьменнікаў Беларусі.

Новы стыль залучаў не толькі рытарычныя і стылістычныя навацыі, але архаізацыю і славянізацыю мовы (выкарыстанне састарэлых балгарскіх напісанняў), ускладненне і пашырэнне яе слоўніка, узмацненне арфаграфічнай дакладнасці.

Патрыярх Яўхім Тырнаўскі і яго кола правялі рэформу царкоўна-славянскага пісьменства, натхнёную ідэямі ісіхазму. Сутнасць гэтай рэформы палягала ў набліжэнні царкоўнаславянскага пісьма да грэчаскага і ва ўзмацненні ў першым інтэлектуальнай «чысціні» шляхам умацавання сувязі паміж формай (напісаннем) і зместам мовы. Такую «чысціню» забяспечвалі дробязныя арфаграфічныя і граматычныя нормы, выпрацаваныя ў кансерватыўным кірунку, а таксама новы стыль «сплятання слоў». Увядзенне ў мову больш строгіх кансерватыўных нормаў павялічвала дыстанцыю паміж кніжнай і гутарковай мовай. Асаблівасці рэформы Яўхіма Тырнаўскага (у сучаснай навуцы яны вядомыя пад назвай другога паўднёваславянскага ўплыву) адчуваліся ва ўсім царкоўнаславянскім пісьменстве ВКЛ да канца XVI ст., але найбольш моцнымі яны былі на Украіне.

Стыль «сплятання слоў», перадаючы ўзнёслыя пачуцці ды хваляванні аўтара, залучаў таксама элементы псіхалагізму, хаця і абстрактнага, і службыў выражэннем духоўнасці, экзальтацыі, містычных рэчаў. Падобная ўвага да псіхалагічных з’яў разбурала ранейшую традыцыю ананімнага аўтарства. Менавіта прыхільнікі стылю «сплятання слоў» пачалі свядома пазначаць сваё аўтарства пры ўласных творах, уводзіць у іх аўтабіяграфічныя факты і нават рабіць сябе актыўнымі персанажамі твораў, выказваючы свае пачуцці і меркаванні ў сувязі з сюжэтам. Яшчэ адной асаблівасцю, прынесенай майстрамі «сплятання слоў», сталі адмысловыя пераробкі ранейшых жыццяў і казанняў, напісаных у традыцыйным стылі, паводле новых узораў і правіл. Вядучымі жанрамі стылю «сплятання слоў» зрабіліся жыцце і ўрачыстае казанне-ўсхваленне (панегірык).

Пытанні і заданні

1. Вызначце адрозненні ў становішчы царкоўнаславянскага пісьменства ў Старажытнай Русі і ў ВКЛ.
2. Назавіце творы і помнікі царкоўнаславянскага пісьменства ВКЛ гэтага перыяду.
3. Які ўклад унёс у развіццё літаратуры Рыгор Цамблак?
4. У чым асаблівасці новага стылю «сплятання слоў»?

Літаратура

1. *Белецкий, Л.Т.* Литературная история «Повести о Меркурии Смоленском»: исследование и тексты / Л.Т.Белецкий. – Пг., 1922.
2. *Гаранін, С.Л.* Шляхамі даўніх вандраванняў. Гістарычна-тэарэтычны нарыс развіцця беларускай паломніцкай літаратуры XII–XVI стст. / С.Л.Гаранін. – Мн., 1999.
3. *Казакова, Т.П.* Творчество Григория Цамблака в Великом княжестве Литовском и древнерусская ораторская проза / Т.П.Казакова // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1988. – № 3. – С. 9–12.
4. *Кніга жыццй і хаджэнняў* / уклад. і камент. А.Мельнікава. – Мн., 1994. – С. 118–163.
5. *Мейендорф, И.Ф.*, протоиерей. История Церкви и Восточно-христианская мистика. Единство Империи и разделение христиан. Святой Григорий Палама и Православная мистика. Византия и Московская Русь / ред. В.В.Асмус, протоиерей. – М., 2003.
6. *Огицкий, Д.П.* К истории Виленских мучеников / Д.П.Огицкий // Богословские труды. – М., 1984. – Сб. 25. – С. 226–246.
7. *Пелешенко, Ю.В.* З творчості да діяльнасці Григорія Цамблака / Ю.В.Пелешенко // Українська література XVI–XVIII стст. та інші слов’янські літератури. – Київ, 1984. – С. 21–38.

8. *Пелешенко, Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. / Ю.В.Пелешенко. – Київ, 1990.
9. *Петрова, В.Д.* О древнерусском «плетении словес» / В.Д.Петрова // Вестник СПбГУ. Сер. 9: Филология. Востоковедение. Журналистика. – 2007. – Вып. 4. Ч. 2. – С. 53–61.
10. *Петрова, В.Д.* О содержании термина «плетение словес» в средневековой славянской книжности / В.Д.Петрова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2009. – № 6. – С. 314–320.
11. *Сперанский, М.Н.* Сербское житие литовских мучеников / М.Н.Сперанский // ЧОИДР. – М., 1909. – Кн. 1. Отд. 2 (тоже жасобным адбіткам).
12. *Станков, Р.* Исихазмът, стилът «плетение словес» и езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий / Р.Станков. – София, 1999.
13. *Страдания Св. виленских мучеников и чудотворцев Антония, Иоанна и Евстафия.* – Вильна, 1911.
14. *Турилов, А.А.* К изучению «Сказания о явлении и чудесах Николы Чудотворца в Лукомле» / А.А.Турилов // Наш радавод. – Гродна, 1992. – Кн. 4. Ч. 1. – С. 148–150.
15. *Търновска книжевна школа.* Кн. 3: Григорий Цамблак: живот и творчество. – София, 1984.
16. *Фрайданк, Д.* К сущности и предпосылкам стиля «плетение словес» / Д.Фрайданк // Търновска книжевна школа. – София, 1980. – Т. 2. – С. 89–93.
17. *Яцимирский, А.И.* Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А.И.Яцимирский. – СПб., 1904.

3. ЛІТАРАТУРА РЭНЕСАНСА І РЭФАРМАЦЫІ

3.1. Рэнесанс у Беларусі

Агульная характарыстыка Рэнесанса. Канец Сярэднявечча надыйшоў паступова і непрыкметна змяніўся выдатнай ды бурлівай эпохай Рэнесанса (ад фр. *renaissance* – адраджэнне). Навукоўцы спрачаюцца, з якога часу пачынаецца Рэнесанс, хаця ў розных краінах яго пачатак прыпадае на розны час, а ў некаторых (напрыклад, Масковіі) ён так і не адбыўся.

Традыцыйна пачаткам Рэнесанса лічыцца XV ст. (у Італіі), некаторыя кажуць пра XIV ст. і нават пра XIII ст. Больш таго, і ў IX–X стст. у Заходняй Еўропе, пры двары Карла Вялікага, мела месца пэўнае адраджэнне антычных традыцый (у тым ліку перапіска старажытнарымскіх твораў), якое суправаджалася дасягненнямі ў галіне літаратуры і мастацтва (гэтак званы каралінгскі Рэнесанс), а яго сучаснікі апісвалі сваю эпоху як век адраджэння. Апрача таго, з’явы адраджэння памерлых ці страчаных культурных традыцый былі ўпершыню адкрытыя англійскім гісторыкам А. Тойнбі і за межамі еўрапейскай цывілізацыі – у Візантыі, мусульманскіх краінах, у Кітаі і Японіі.

Адметнасць Рэнесанса ў тым, што аднаўляўся антычны светапогляд, адраджалася сістэма ведаў і адукацыі, што існавала ў Антычнасці, а антычныя здабыткі ў галіне навукі, мастацтва, літаратуры, філасофіі пачалі служыць узорамі для пераймання і капіравання, стылізацыі і наследавання. Гэта прывяло да змены светапогляду і адносін да прыроды і чалавека; дзейная, актыўная пазіцыя змяніла ранейшае пасіўнае, сузіральнае стаўленне да іх. Гэта ўзмацніла ролю індыўідуальнасці і самасвядомасці асобы: ідэалам зрабіўся дынамічны і ўсебакова развіты чалавек (*homo universales*), увасабленне якога бачылі ў Антычнасці. Рэнесансны чалавек адчуваў радасць і прыгажосць жыцця, а яго воля і розум перамагалі неспрыяльныя абставіны лёсу.

Разам з тым мастацтва Рэнесанса было дастаткова своеасаблівым і ў многіх адносінах зусім не бліжкім да антычнай трыдыцыі. Непарушна захоўваліся хрысціянская тэалогія, этыка і культура, якія толькі ў літаратуры, навуковых творах і выяўленчым мастацтве своеасабліва перапляталіся з антычнымі. Якім бы радыкальным ні з’яўлялася адраджэнне Антычнасці, яно не мела сваёй мэтай замяніць хрысціянства ці

паслабіць рэлігійныя погляды. Хаця многія гуманісты крытыкавалі папства і каталіцкае духавенства, тым не менш лічылі сябе добрымі каталікамі і вернымі сынамі царквы. Рэнесанс зусім не меў антыклерыкальнага характару. Сутнасць Рэнесанса – хутчэй у «пераводзе» ведаў, раней дасяжных пераважна адукаваным царкоўнікам, у свецкую сферу. Гуманісты проста зніжалі высокую, рэлігійную традыцыю, раней дасяжную толькі вучонаму духавенству, да звычайнага чалавечага разумення. Царкоўная літаратура і мастацтва раз і назаўжды адрываліся ад сваёй сакральнай абумоўленасці і ператвараліся ў чыста эстэтычную з’яву, якой можна было захапляцца, а не маліцца ці каяцца. Такім чынам, роля Рэнесанса палягала ва ўтварэнні высокакаснай свецкай культуры, якая дасягнула нябачнага да таго росквіту.

Нягледзячы на шырокае выкарыстанне антычнай міфалогіі ў сваіх творах, рытарычныя звяртанні да антычных багоў і іншых міфалагічных істот (так званы паганізм), гуманісты заставаліся хрысціянамі і зусім не абвяшчалі незалежнасць ад Бога. Многія з іх былі царкоўнікамі, якія апекаваліся новымі формамі мастацтва і навукі. Іх «прыхільнасць» да паганскіх багоў была толькі эстэтычным захапленнем ці навуковай гульнёй (як рымская вопратка, што яны часам апраналі на сябе, або назвы «консулаў», якімі яны надзялялі адзін аднаго ў сваіх лістах), спробай наблізіцца да чыстай класічнай лаціны, у якой не магло быць месца для хрысціянскай тэрміналогіі. Хаця пэўны разрыў паміж антычнай і хрысціянскай культурамі адчуваўся, аднак гуманісты, падобна Айцам Царквы, імкнуліся арганічна спалучыць «Рым» і «Іерусалім». Яны цікавіліся тэалогіяй і Бібліяй не менш за Антычнасць, а апелячы да муз спалучаліся з малітвамі да дзева Марыі.

Людзі, што захапляліся антычнай спадчынай, атрымалі назву гуманістаў (хаця тэрмін «гуманізм» – позняя паходжаньня, ён быў уведзены нямецкім вучоным XIX ст. Якабам Брукхардам). У студэнцкім слэнгу XV ст. гуманістамі называлі ўніверсітэцкіх выкладчыкаў тых навук, што ў Ст. Рыме лічыліся гуманітарнымі (граматыка, рыторыка, паэзія, этыка і гісторыя) – з іх дапамогай чалавек робіцца чалавекам, паколькі надзелены здольнасцю пісаць і размаўляць. Такім чынам, асноўнымі гуманітарнымі дысцыплінамі лічыліся тыя, што маюць адносіны да мовы. Ідэалам гуманістаў стаў навуковец, філолаг, той, хто цікавіцца Антычнасцю і імкнецца на яе ўзорах удасканаліцца, стаць лепшым. Уся сярэднявеч-

ная адукацыя і літаратура разам з навукай былі атакаваныя гуманістамі як надта грубыя і недасведчаныя ці фармальныя і павярхоўныя. Сярэднявечча атрымала мянушку «цёмных (змрочных) стагоддзяў», а слова «схаластыка» зрабілася лаянкай. Розніцу паміж сваёй сучаснасцю і эпохай Антычнасці гуманісты разглядалі як заняпад і дэградацыю.

Рэнэсанс найперш прывёў да росквіту філалогіі, якую гуманісты лічылі найвышэйшым відам чалавечай дзейнасці. Асабліва значнае распаўсюджанне ў «высокай» культуры грамадства атрымала рыторыка (і яе варыянт для вершаваных тэкстаў – паэтыка). Веданне рыторыкі ніколі не знікала ў заходнееўрапейскай культуры эпохі Сярэднявечча, і многія літаратурныя творы ствараліся паводле рытарычных рэцэптур. Пад іх уплывам развіваліся нават цэлыя жанры (казанне, ліст, трактат, верш, паэма і інш.) ці такія спецыфічныя тэксты, як малітва або прадмова. Але менавіта Рэнэсанс стаў эпохай сапраўднага трыумфу рыторыкі, якая арыентавалася ўжо не на сярэднявечныя, а на антычныя ўзоры. Каласальнае развіццё зазнала літаратура – *bonae litterae* ‘прыгожае пісьменства’. Былі адроджаны асноўныя жанры і роды літаратуры, што некалі квітнелі ў антычным Рыме, а да таго – у эліністычным Міжземнамор’і: эпас, камедыя, ода, эпіграма, элегія, сатыра, пастараль – ці ў антычнай Грэцыі: лірыка, эпіталама, трэнас, дыялог, трагедыя, – а ўжо існаваўшыя жанры (гераічная паэма, раман і гістарычная аповесць, байка) пачалі стварацца паводле антычных узораў. У творы шырока ўводзіліся міфалагічныя і антычныя сюжэты і вобразы, а многія традыцыйныя тэмы былі пераасэнсаваныя з гуманістычных пазіцый. Гуманісты свядома імкнуліся імітаваць старажытных аўтараў, лічачы гэта галоўнай вартасцю літаратурных твораў. Разам з тым Рэнэсанс прывёў да ўзнікнення і новых літаратурных жанраў і формаў, такіх як навела, санет, мадрыгал, балада, тэрцына, актава і інш. Знаёмства з антычнымі крыніцамі спрычынілася не толькі да развіцця літаратуры, філасофіі ці гісторыі, але таксама астраноміі, медыцыны, матэматыкі і нават магіі. Рэнэсанс праявіўся ў многіх галінах еўрапейскага мастацтва – архітэктуры, скульптуры, жывапісе, тэатры і незалежна ад антычнай спадчыны – у музыцы.

Цэнтрам Рэнесанса стала Італія, радзіма антычнага Рыма (менавіта Рымам гуманісты захапляліся больш, чым Афінамі). У Італіі рэшткі антычнасці (нават у ландшафце) фактычна ніколі не знікалі. Спрыяль-ным асяроддзем для захапленняў антычнасцю служыла гарадская арыстакратыя, паколькі італьянскія гарады, што расквітнелі на гандлі і рамёслах, прагнулі незалежнасці. Станаўленне Рэнесанса ў астатняй Еўропе звязана з італьянскімі эмігрантамі ці падарожнікамі, якія ехалі з Паўночнай Еўропы ў Італію. З Італіі новыя павевы распаўсюджваліся па ўсёй Еўропе, нярэдка пры гэтым набываючы свае асаблівасці. У Паўночнай Еўропе (прыкладна з 1500 г.) Рэнесанс супернічаў з ідэямі позняй готыкі, а затым і барока.

Напачатку зацікаўленне антычнасцю было захапленнем жменькі энтузіястаў, і новая плынь заставалася элітарнай з'явай. Але ў XVI ст. у сувязі з развіццём кнігадруку, пашырэннем школьнай сеткі і павелічэннем ліку ўніверсітэтаў антычная культура ў яе італьянскай рэцэпцыі была асімілявана нашмат большай колькасцю людзей па ўсёй Еўропе. Многія свецкія і царкоўныя ўладары сваімі заказамі і калекцыянаваннем спрыялі бурліваму развіццю рэнесанснага мастацтва, навукі і літаратуры. З рэнесанснымі ідэямі ў 2-й палове XVI ст. можна было пазнаёміцца ў школе, праз прыгожыя выданні ці нават па архітэктуры новых будынкаў гарадоў.

Спецыфіка Рэнесанса ў Беларусі. На беларускія землі Рэнесанс пранікаў перш за ўсё дзякуючы культурным і палітычным уплывам Польшчы, якая апынулася пад уздзеяннем адраджэнскіх ідэй ужо з сярэдзіны XV ст. Аднак менавіта з пачатку XVI ст. іх уплыў стаў асабліва значным. Вялікую ролю ў іх распаўсюджванні адыгрываў Кракаўскі (Ягелонскі) універсітэт, заснаваны яшчэ ў 1364 г. польскім каралём Казімірам III Вялікім, але адраджаны і рэарганізаваны каля 1400 г. каралём Уладзіславам II (Ягайлам). Узнікалі колы гуманістаў пры каралеўскім ці магнацкіх дварах Польшчы, пры вялікакняжацкім двары ў Вільні. Польскія каралі і шмат якія польскія магнаты і царкоўныя іерархі цікавіліся навукамі і мастацтвам, збіралі карціны і бібліятэкі, калекцыі мінералаў і чучал жывёл, будавалі замкі і палацы.

Жонка караля Жыгімонта I Старога (кірав. 1506–44 гг.), італьянка Бона Сфорца, прывезла з сабой шмат італьянскіх вучоных і майстроў. Яна сама добра ведала лаціну і некалькі заходніх моў, вяла ліставанне з італьянскімі гуманістамі, засноўвала школы і заахвочвала польскую і

беларускую моладзь вучыцца ў заходніх універсітэтах. Па загадзе Жыгімонта II Аўгуста ў 1546–76 гг. у Вільні была створана бібліятэка, якая стала адной з буйнейшых у Польшчы і ВКЛ (налічвала 4 тыс. кніг, пераважна заходнееўрапейскіх), пасля смерці караля падараваная ордэну езуітаў – іх Віленскай акадэміі. Гуманістамі былі некаторыя польскія царкоўнікі (біскуп львоўскі Рыгор з Санака, біскуп плоцкі Эразм Вітэлі, кардынал Гозій, канонік Капернік і інш.). У Кракаве друкавалі шмат твораў антычных аўтараў як на лаціне, так і ў польскіх перакладах, выходзілі творы і падручнікі гуманістаў.

Мяшчанства ВКЛ было слабым і нешматлікім, таму асяроддзем для новых ідэй служыла пераважна шляхта, перш за ўсё заможная. Важная роля ў пашырэнні рэнесансных ідэй у Беларусі належала магнатам ВКЛ, якія мелі амаль неабмежаваную палітычную і адміністрацыйную ўладу і значныя рэсурсы. Іх двары станавіліся прытулкам для вучоных, пісьменнікаў і паэтаў; на сродкі магнатаў засноўваліся школы ці друкарні, выдаваліся кнігі, будаваліся храмы і палацы. Магнаты выступалі мецэнатамі, гэта значыць апекунамі мастакоў і пісьменнікаў, заахвочваючы іх сваёй матэрыяльнай падтрымкай да стварэння твораў, якія не толькі праслаўлялі іх апекуноў, але і адпавядалі ўзроўню лепшых здабыткаў літаратуры таго часу. Такім чынам, мецэнацтва стымулявала развіццё свецкай літаратуры і часткова абумоўлівала складанне многіх яе ідэйна-мастацкіх асаблівасцей (у першую чаргу – паэзіі). Але і самі магнаты ВКЛ у XVI ст. былі людзьмі пісьменнымі і нярэдка нават адукаванымі. З 2-й паловы XVI ст. практычна ўсе маладыя прадстаўнікі магнатэрыі ВКЛ, асабліва новай (Радзівілы, Хадкевічы, Сапегі, Валовічы і інш.), атрымлівалі адукацыю ва ўніверсітэтах Заходняй Еўропы, адкуль прывозілі новыя ідэі і кнігі.

Шмат студэнтаў з Беларусі, Літвы і Украіны з XIV ст. вучыліся ў заходніх універсітэтах. У большасці яны паходзілі з асяроддзя заможнай шляхты і багатага мяшчанства, у асноўным каталіцкага. Сваю вучобу яны звычайна пачыналі ў Кракаўскім ці Празскім універсітэце, дзе (адпаведна, у 1409 і 1379 гг.) былі адкрытыя «літвінскія калегіі», і працягвалі ў Нямеччыне (Кёнігсберг, Франкфурт на Одэры, Ляйпцыг і інш.) і Італіі, якая лічылася тады цэнтрам навукі (найчасцей – ва ўніверсітэтах Падуі, Балоньі, Ферары і інш.). Адным з такіх студэнтаў быў Фр. Скарына, сын мяшчаніна-купца з

Полацка, што здабыў у заходніх універсітэтах ступені бакалаўра, магістра і двойчы доктара – у вольных і лекарскіх навукх. Вяртаючыся на радзіму, студэнты прыносілі з сабой новыя рэнесансныя ідэі.

Аднак у цэлым Беларусь не была падрыхтаваная для ўспрымання новых культурных павеваў. Для гэтага адсутнічалі спрыяльныя палітычныя і сацыяльныя ўмовы, а культурныя ўмовы былі недастатковыя. Вельмі слабым было інтэлектуальнае асяроддзе краіны: у ВКЛ не існавала ўніверсітэтаў, а школьная сетка была нязначная і да канца XVI ст. вызначалася нізкім узроўнем. Нешырокім было і знаёмства з антычнымі мовамі, перш за ўсё лацінскай – яе веданне канцэнтравалася сярод каталіцкага духавенства, якое на Беларусі было нешматлікім. Таму ў Беларусь Рэнесанс прыйшоў з пэўным запозненнем і ў абмежаваным выглядзе і не зліўся з мясцовай культурай, не стварыў з ёю сімбіёзу.

Рэнесанс у Беларусі праявіўся перш за ўсё ў іншаземных, запазычаных формах і постацях – у творах на лацінскай і польскай мовах, якія ствараліся пераважна каталікамі, што набылі ўніверсітэцкую адукацыю за межамі ВКЛ і нярэдка заставаліся на чужыне жыць і тварыць. Але далей, у старабеларускай і царкоўнаславянскай літаратурах Беларусі, Рэнесанс не пакінуў адметных здабыткаў (у выглядзе мастацкіх твораў), хаця яго ўплыў адчувальны і там. Ён праявіўся галоўным чынам у пранікненні на Беларусь антычных твораў, у з’яўленні антычнага «фону» ў творах старабеларускіх пісьменнікаў і ва ўзмацненні ў іх рытарызму.

Сведчаннем рэнесансных уплываў служаць перш за ўсё выданні ці пераклады твораў антычных аўтараў (асабліва Цыцэрона), твораў еўрапейскіх гуманістаў (асабліва Эразма Ратэрдамскага) і з’яўленне падручнікаў ці граматык лацінскай або грэчаскай мовы. У Беларусі XVI ст. гэтыя тэксты з’яўляліся на класічных мовах ці ў перакладзе амаль выключна на польскую мову; практычна адзіным іх выдаўцом выступаў віленскі друкар Ян Карцан († 1611). Адзіны твор, што з’явіўся ў кірыліцы друкам, – «Дыялектыка» Ёгана Спанінберга (Вільня, каля 1585 г.), падручнік па логіцы, – уяўляў сабой пераклад на царкоўнаславянскую мову.

Пераклад на польскую мову трактата Цыцэрона «Аб павіннасцях людзей усіх станаў» (O powinnościach wszech stanów ludzi, Лоск, 1575; Вільня, 1583, 1595, 1606) здзейсніў Станіслаў Кашуцкі; дыялогі Цыцэрона «Кнігі аб старасці» (Księgi o starości, Вільня, 1595, 1603) і «Пра сяброўства» (O przyjaźni, Вільня, 1603, 1606) пераклаў Беняш Будны. Ён жа пераклаў на польскую мову адну з навел «Дэкамерона» Бакачыя, што выйшла пад назвай «Скандальная гісторыя пра купца, які паспрачаўся з другім аб цноце сваёй жонкі» (Historija krotofilna o kursu, który się z drugim o cnotę swej żony założył, Вільня, 1582). Прыгодніцкі раман грэчаскага пісьменніка Геліядора «Эфіопіка» выйшаў пад назвай «Гісторыя Эфіопікі» (Historia Aethiopica, Вільня, 1589, 1606) у перакладзе 1588 г. (з нямецкай мовы) Андрэя Захарэўскага з Навагрудка. Вольны паэтычны пераказ элегіі «Арэх» (Nux) Авідзія (або яго эпігона) здзейсніў паэт Ян Казаковіч, выдаўшы свой твор пад назвай «Італьянскі арэх» (Orzech włoski, Вільня, 1603)⁵⁰. У друкарні Віленскай езуіцкай акадэміі выйшаў зборнік абраных вершаў старажытнагрэчаскага паэта Феагніда з Мегары (Wybranych zdań księga, Вільня, 1592) у перакладзе Станіслава Кулакоўскага (не зьярогся), а таксама збор твораў у пяці тамах Аўгусціна Аўрэлія ў польскім перакладзе (1617). Дзеля патрэб Віленскай езуіцкай акадэміі яе друкарня выдавала падручнікі: лацінскай мовы Эмануэля Альвараса (1592) і два – грэчаскай мовы: Міколы Каленарда (1600) і Якуба Грэтшара (1604), на лацінскай мове. З твораў заходнеўрапейскіх гуманістаў выйшлі: трактат Эразма Ратэрдамскага «Рыцарства хрысціянскае і жыццё духоўнае» (Rycerstwo chreścianańskie a żywot duchowny, Вільня, 1585), які ўяўляе сабой перавыданне перакладу Войцаха Навамейскага (Кёнігсберг, 1558); трактат «Аб сталасці» нямецкага гуманіста Юста Дэцыя Ліпсіуса (O stałości, Вільня, 1599–1600) у перакладзе Януша Пятровіча.

Другой прыкметай уплываў Рэнэсанса ў старабеларускай літаратуры служыць так званы рэнэсансны стыль, які праяўляўся ў цытаванні антычных аўтараў, выкарыстанні імён, назваў і вобразаў антычнай міфалогіі (паганізм), гісторыі і літаратуры ў арыгінальных творах мясцовых аўтараў. У гэтым плане старабеларускія творы канца XVI ст. і ўсяго XVII ст. даюць шмат прыкладаў выкарыстання рэнэсанснага стылю.

У многіх беларускіх пісьменнікаў XVI–XVII стст. (С.Буднага, І.Пацея, М.Сматрыцкага і інш.) маецца шмат спасылак на антычных

⁵⁰ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнэсансу / С.В.Кавалёў. – Мн., 2002. – С. 152–154.

аўтараў і заходнееўрапейскіх гуманістаў. У бібліятэках магнатаў і царкоўнікаў ВКЛ часта трапляюцца творы антычных аўтараў: Цыцэрона, Плінія, Лактанцыя, Платона, Арыстоцеля, Гамера, Гесіёда і іншых, выдадзеныя с каментарыямі заходнееўрапейскіх гуманістаў. Часта сустракаюцца ў іх творы і саміх гуманістаў: Эразма Ратэрдамскага, Піка дэла Мірандолы, Ларэнца Вала, Пампанацы, Макіявелі, Меланхтана і інш.

Трэцюю асаблівасць утварае рытарызм – пабудова літаратурных (і не толькі) твораў, як празаічных, так і паэтычных, у адпаведнасці з рэцэптурамі рыторыкі. Кампазіцыя, тэмы і праблемы для разгляду, вобразы і ідэі, перадача пачуццяў, характарыстыкі персанажаў і выяўленчыя сродкі – усё падпарадкоўвалася патрабаванням і правілам рыторыкі (ці паэтыкі), якая фактычна служыла галоўным эталонам літаратуры. Гэта выразна супрацьпастаўляла рэнесансныя творы ранейшым царкоўнаславянскім. Традыцыйная сярэднявечная культура Беларусі пазбягала рыторыкі і нават была варожай ёй. Хаця ў Візантыі рыторыка займала важнае месца ў адукацыі, аднак многія візантыйскія манахі разглядалі яе як «мудрэннае», праяву свецкай «мудрагелістасці», якая адцягвае ўвагу ад духоўнай сутнасці, і пазбягалі ў сваіх творах. У выніку да славян быў запазычаны манаска-хрысціянізаваны варыянт праваслаўна-візантыйскай культуры, у якой рыторыцы ў антычных узорах месца амаль не было. Таму рытарызм прыйшоў у старабеларускую літаратуру фактычна толькі з Рэнесансам, але затрымаўся ён у ёй надоўга – да канца эпохі барока.

У літаратурах на лацінскай і польскай мовах, што развіваліся на Беларусі з XVI ст., Рэнесанс можа быць падзелены на два перыяды: ранні (1-я палова XVI ст.) і позні (2-я палова XVI – пачатак XVII ст.). Першаму ўласціва арыентацыя ў асноўным на лацінскую мову, а яго творцы жывуць пераважна за межамі ВКЛ, тады як ў другі перыяд да лацінскай мовы далучаецца выкарыстанне польскай, а творцы працуюць пераважна ўнутры краіны. У гэты ж перыяд адзначаецца ўплыў рэфармацыйных ідэй.

У цэлым Рэнесанс захапіў у XVI ст. толькі частку літаратуры Беларусі – лацінамоўную і польскамоўную – і паступова пашыраўся на старабеларускую літаратуру. Аднак адзінства ён не ўтварыў. У Беларусі яшчэ працягвала жыць сярэдня-

вечна-хрысціянская і візантыйская традыцыя, цытадэллю якой заставалася царкоўнаславянская літаратура. Праваслаўная царква і культура былі адназначна варожыя свецкім вартасцям Рэнесанса – індывідуалізму і самастойнасці асобы. Праваслаўе Русі і звязаная з ім царкоўнаславянская кніжнасць адстойвалі якраз супрацьлеглыя вартасці: калектывізм (саборнасць) і патэрналізм улады над асобай. Менталітэт усходнеславянскага праваслаўя і заходнееўрапейскага хрысціянства быў прынцыпова розны. Таму ў ВКЛ сярэднявечная культура доўгі час суіснавала разам з рэнесанснай і барочнай, а ў старабеларускіх аўтараў элементы таго і іншага светапогляду перапляталіся.

Спадчына Скарыны. З’яўленне гуманізму ў Беларусі звязана з постацю беларускага кнігавыдаўца і доктара «ў лекарскіх і вызваленых навук» Францішка Скарыны з Полацка, чые выданні не толькі распаўсюджваліся, але нават і перапісваліся сярод усходніх славян аж да XVIII ст. уключна.

Пра Скарыну захавалася даволі шмат гістарычных звестак, хаця яго жыццё і дзейнасць у многім усё яшчэ вядомыя фрагментарна. Так, невядомыя дакладныя даты яго нараджэння і смерці (прынята лічыць, што паміж 1480/1490 – каля 1540 ці да 1551), няясная канфесіянальная прыналежнасць Скарыны (праваслаўны або каталік ці фларэнційскі ўніят), вядуцца нават спрэчкі наконт яго імя (сам Скарына падпісваўся толькі як Францыскус або Францішак / Францышак – такое імя магло быць толькі ў каталіка ці ўніята). Ён паходзіў з Полацка, з мяшчанскай сям’і, што вяла гандаль. Аднак сям’я была не вельмі заможная: звесткі пра яе вядомыя толькі з канца XV ст., а прозвішча *Скарына*, *Скарыніч* указвае на паходжанне з рамеснікаў. Скарына недзе (магчыма, у Вільні ці Полацку) здабыў веданне лацінскай мовы, паколькі прыкладна ў 1504 г. вучыўся ў Кракаўскім універсітэце, дзе ў 1506 г. атрымаў ступень бакалаўра *artium liberalium* ‘вызваленых навук’. Але не вядома, дзе ён здабыў ступень магістра і доктара *artium liberalium* («доктара ў вызваленых навук»), як падпісваўся асветнік у сваіх выданнях, з гэтым тытулам ён прыехаў ужо ў Падую. У 1512 г. выдатны беларус здаў экзамен на медыцынскім факультэце Падуанскага ўніверсітэта (прычым з вызваленнем ад аплаты з прычыны беднасці) і атрымаў ступень доктара «ў лекарскіх навук». На пэўны час звесткі пра яго губляюцца. У 1517–19 гг. ён выдаў у Празе (Чэхія) 22 кнігі Ст. Завету, у тым ліку і Псалтыр з дадаткам так званых дзесяці біблейных песень, а пасля пераезду ў Вільню ў 1523–25 гг. яшчэ малітоўнік для вандроўнікаў («Малая падарожная кніжка», блізкая па водле складу да Псалтыра) і Апостал (Дзеі і лісты апосталаў з

дадаткам літургічных табліц – месяцаслова (саборніка) і канонаў). Магчыма, ім было выдадзена ў Празе больш кніг, чым вядома зараз (так, напэўна, убачылі свет Прароцтвы Ераміі). З дакументаў тых часоў можна даведацца, што Францыск Скарына ажаніўся з Маргарытай, каталічкай, удавой Юрыя Адзверніка. Паводле аднаго дакумента 1529 г. ён мусіў у Вільні абараняць у судзе правы сваёй жонкі ад прэтэнзій родзічаў яе першага мужа. Паводле лістоў 1530 г. герцага Альбрэхта, кіраўніка Усходняй Прусіі, да Альбрэхта Гаштольда, ваяводы віленскага, Скарына тады знаходзіўся ў Кёнігсбергу і вельмі спадабаўся герцагу сваім розумам, але пакінуў горад. Затым сляды Скарыны адшукваюцца ў 1532 г. у Познані, дзе ён трапіў на некалькі месяцаў у вязніцу з-за даўгоў яго памерлага ў Познані брата Івана, маёмасць якога Францыск прыняў у спадчыну. Пляменнік Францыска Раман, што прыехаў з Данцыга, прыняў даўгі на сябе, што дало волю Скарыне, які пасля дамогся некалькі прывілеяў ад караля Жыгімонта I. Далейшы лёс Скарыны невядомы; відаць, ён апынуўся зноў у Празе, паколькі ў дакуменце 1552 г. чэшскі кароль Фердынанд I Габсбург прызнае спадчыну памерлага «Францішка Руса Скорына з Полацка», што быў каралеўскім садоўнікам, за яго сынам Сімяонам.

Галоўным дасягненнем Скарыны стала выданне няпоўнай Бібліі (напачатку ў Празе, затым у Вільні), адрасаванай не царкоўнікам ці вучоным-тэолагам, як гэта было прынята ў тых часы, а свецкім чытачам – звычайным вернікам-хрысціянам (прафанам). Асветнік неаднаразова падкрэсліваў, што прызначае свае кнігі «людзям паспалітым», «паспалітаму люду», «чалавеку простаму». Пад імі Скарына разумеў усіх свецкіх, недухоўных асоб, якія не маглі здабыць рэлігійнай адукацыі, якая давала права разважаць пра складаныя тэалагічныя рэчы. Выдавецкай справе Скарына прысвяціў усяго адно дзесяцігоддзе свайго жыцця, але менавіта яна абясмерціла яго імя.

Свае друкі Скарына аздабляў прыгожымі ілюстрацыямі, арнаментам, ініцыяламі і выдаваў асобнымі выпускамі («кніжкамі») аднолькавага стылю і фармату, якія пры жаданні можна было звесці пад адной вокладкай (з агульным тытульным аркушам пад назвай *Бівлія руска*). Такі падзел кнігі на часткі называецца парцэляцыяй. Наўрад ці гравюры вырабляліся на замову Скарыны (і ўжо зусім неверагодна, каб ён сам выразваў іх з дрэва) – гэта каштавала б вельмі дорага, хутчэй за ўсё, выдавец купляў нашмат больш танныя ўжытыя гравюры. З гэтай прычыны ілюстрацыі многіх пражскіх друкаў слаба дапасуюцца да зместу біблейных кніг, а адлюстраваны ў іх свет –

заходнееўрапейскі. Вядома, што віленскія гравюры былі запазычаны з некаторых заходніх выданняў; тое ж можна меркаваць і для пражскіх гравюр, стылістычна падобных да нямецкіх і чэшскіх гравюр таго часу. Шрыфт Скарыны выкананы пад уплывам рэнесанснай антыквы і нагадвае венецыянскія кірылічныя выданні (Джоржа Русконі ў 1512 г.) для каталікоў Босніі і Далмацыі.

Ужываючы парцэляцыю Бібліі, Скарына імкнуўся зрабіць свае выданні даступнымі ў цане. У Празе ў яго выданні ўкладалі сродкі віленскія мяшчане Багдан Онкаў, Якуб Бабіч, Юрый Адзвернік і, магчыма, Іван, старэйшы брат Скарыны. З імі Скарына разлічваўся часткай тыражу. Выданні Скарыны ў Празе друкаваліся чэшскімі майстрамі ў друкарнях Яна Севярына і Мікалая Конача, аднак у Вільні ўпершыню ў ВКЛ была арганізавана друкарня, якая змяшчалася ў доме бурмістра Якуба Бабіча, але хто быў у ёй друкаром – ці сам Скарына, ці запрошаны з Чэхіі майстар – невядома. Толькі некаторыя друкарскія матэрыялы патрапілі з Прагі ў віленскія выданні.

Біблейныя публікацыі Скарыны не з’яўляюцца перакладамі на старабеларускую мову, паколькі маюць у сваёй аснове царкоўнаславянскую мову, хаця і з дамешкам мноства ўсходне- і заходнеславянскіх элементаў. У лепшым выпадку іх можна назваць адаптацыямі для ўсходнеславянскага чытача, паколькі ён імкнуўся даць свайму народу Біблію на сакральнай мове, крыху толькі спрасціўшы асобныя, найбольш архаічныя словы і формы царкоўнаславянскай мовы. Сам Скарына ў прадмовах да сваіх выданняў абвяшчаў, што ён загадаў выдрукаваць іх *руськымі словамі а словенскым языком* (прадмова да Псалтыра). Як мяркуюць даследчыкі, Скарына называў «руськімі» графіку, арфаграфію сваіх выданняў, але іх мову (лексіку, граматыку) лічыў «славенскай» (гэта значыць царкоўнаславянскай)⁵¹. Менавіта на гэтую мову ён перакладаў (паводле Чэшскай Бібліі, выдадзенай у Венецыі ў 1506 г.) асобныя біблейныя кнігі, што былі мала пашыраныя на той час у царкоўнаславянскім перакладзе (Наймудрасці Саламонавай, Юдзіфі, Эсфіры, Песні Песням)⁵². Але і іншыя старазапаветныя тэксты Скарына выпраўляў ці рэдагаваў паводле чэшскай Бібліі⁵³. На палях некаторых сваіх кніг (напрыклад, Псалтыра) Скарына часам падаваў глосы – сінонімы або варыянты да асобных слоў ці выразаў тэксту.

Важную частку спадчыны Скарыны складаюць так званыя аргументы – анатацыі да кожнага раздзела ўсіх біблейных кніг (апрача Псалтыра), выдадзеных ім у Празе, і да віленскага Апостала, якія сцісла, у некалькіх радках, пераказваюць змест раздзела (часта шляхам пера-

⁵¹ Мечковская, Н.Б. «Руськими словами а словенским языком». О языковом сознании Франциска Скорины / Н.Б.Мечковская // Russian linguistics. – 1989. – Vol. 13. – С. 245–256.

⁵² Владимиров, П.В. Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык / П.В.Владимиров. – СПб., 1888. – С. 163–165.

⁵³ Тамсама. С. 165–169, 185.

ліку). Тут узорам Скарыне паслужыла чэшская венецыянская Біблія 1506 г., аднак беларускі выдавец больш самастойны і падрабязны ў сваіх анатацыях⁵⁴.

Уласна да літаратурнага даробку Скарыны могуць быць аднесеныя яго прадмовы да кніг Бібліі і віленскіх выданняў, напісаныя на мяшанай (старабеларускай і царкоўнаславянскай) мове⁵⁵. Пасляслоўі ў выданнях Скарыны ў асноўным сціслыя і трафарэтныя, як правіла, не звязаныя са зместам біблейнай кнігі, а таму літаратурнага значэння не маюць.

Сам Скарына свае прадмовы называў *пред(о)слова* ці *сказання* (апошніх у пражскіх выданнях усяго чатыры, яны выступаюць у асноўным у віленскіх выданнях, дзе толькі Псалтыру папярэднічае *предсловіе*), або *предмо(л)ва* (да Кнігі Сірахава і да ўсяго Апостала), што, на думку некаторых даследчыкаў, невыпадкова і адлюстроўвае нейкія асаблівасці гэтых тэкстаў у змесце, стылістыцы і кампазіцыі. Аднак пры больш уважлівым разглядзе даследчыкі прызнаюць, што ніякай жанравай розніцы гэтыя тэрміны ў Скарыны не адлюстроўваюць. Скарына сам не заўжды адрозніваў разнавіднасці сваіх прадмоў: так, прадмову да першай кнігі Царстваў ён называе *сказанием*, а тры гэтыя самыя анатацыі да наступных кніг Царстваў – *предсловіем*; у віленскіх выданнях уступнае слова да Дзеяў Апосталаў ён называе *предмовой*, але заканчвае яго фразай *Конец сказанию*; нарэшце, прадмовы да «Малой падарожнай кніжкі» і да пасхаліі ўвогуле не маюць жанравай назвы. Сапраўды, цяжка чакаць жанравай разнастайнасці для такіх невялікіх твораў, як скарынаўскія прадмовы да кніг Св. Пісьма. Больш верагодна дапусціць, што пры парцэляцыі Бібліі выдавец, наадварот, імкнуўся паяднаць розныя выпускі ў адну серыю шляхам надання ім стандартных прадмоў і пасляслоўяў. Адзіная адметнасць: прадмовы да віленскіх тэкстаў (за выключэннем прадмоў да ўсёй «Малой падарожнай кніжкі», усяго Апостала і да лістоў апостала Паўла) вельмі лаканічныя і стэрэатыпныя ў адрозненне ад пражскіх.

⁵⁴ *Владимиров, П.В.* Доктор Франциск Скорина... С. 127–128.

⁵⁵ Тэксты прадмоў неаднаразова публікаваліся, у асноўным без перакладу, гл.: *Францыск Скарына: прадмовы і пасляслоўі* / публ. А.Ф.Коршунаў. – Мн., 1969; *Францыск Скарына. Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія* / публ. А.Ф.Коршунаў. – Мн., 1990. Апрача таго, яны прысутнічаюць у факсімільных выданнях (гл.: *Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік* / рэдкал.: І.П.Шамякін [і інш.]. – Мн., 1988. – С. 7–165; *Біблія: факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Фр.Скарынаю ў 1517–1519 гадах*. – Мн., 1990–1991. – Т. 1–3). У перакладзе на сучасную беларускую мову яны публікуюцца адносна нядаўна, гл. напрыклад: *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)* / укл., прадм., камент. І.Саверчанкі. – Мн., 2007. – С. 125–152; *Францыск Скарына. Выбраныя творы* / укл., перакл. І.Саверчанкі. – Мн., 2008.

Прадмовы Скарыны ў цэлым невялікія, але маюць даволі цікавы і арыгінальны характар (асабліва пражскія), хаця пры стварэнні многіх з іх асветнік выкарыстоўваў творы старажытных аўтараў. Так, напрыклад, асноўную частку прадмовы да кнігі Лічбаў займае пералік стаянак (*станов*) ізраільскіх плямён на шляху з Егіпта ў зямлю абяцаную, выклад пра якія грунтуецца на лісце св. Ераніма пра сорак дзве стаянкі ізраільцянаў у пустыні⁵⁶.

Прадмовы Скарыны адлюстроўваюць яго погляды і ідэі па многіх пытаннях. Амаль ва ўсіх прадмовах і пасляслоўях Скарына падкрэслівае асветніцкую місію сваіх выданняў, іх прызначэнне для пашырэння ведаў і маралі, не забываючыся пры гэтым адзначыць сваю ролю ў выпуску кнігі ў свет. Разам з тым Скарына ў сваіх прадмовах паведамляе звесткі (як на конт Бібліі, так і на конт сацыяльных інстытутаў і маралі) з тагачаснай заходнееўрапейскай вучонасці. Для чалавека адукаванага, царкоўнага гэтыя звесткі не былі навіной, аднак для свецкіх асоб, пазбаўленых універсітэцкай адукацыі, яны, безумоўна, адкрывалі новыя далягляды. Мэта гэтых прадмоў – увесці чытача ў рэаліі і вобразнасць біблейных кніг. Таму Скарына звычайна сцісла пераказваў змест і часам склад ці кампазіцыю кнігі, тлумачыў яе асноўныя вобразы ці ключавыя паняцці, якія маглі быць незразумелымі тагачаснаму чытачу. Праўда, у некаторых прадмовах Скарына даваў і экзэגעзу асобных рэлігійных паняццяў, што сустракаюцца ў Бібліі, як гэта рабілі царкоўнікі. Але ў іншых выпадках ён падаваў нават некаторыя навуковыя веды. Так, у «Малой падарожнай кніжцы» ён змясціў амаль свецкі каляндар, суправадзіўшы святцы і пасхалію астранамічнымі звесткамі, такімі, як даўжыня дня і ночы ў розныя поры года, даведкі пра рух сонца праз знакі задзяка, пра час сонечных і месячных зацьменняў (названых «сонечная і месячная гібель»), пра колькасць дзён у годзе і па месяцах, а да кніжных назваў месяцаў прывёў народныя назвы.

Прадмовы Скарыны хаця і датычыліся біблейных і царкоўных тэкстаў, аднак былі пазбаўленыя рэлігійнага фанатызму ці празелітызму. Яго погляды вылучаюцца рэлігійнай талерантнасцю і нават неакрэсленасцю (цяпер бы казалі – экуменічнасцю). Безумоўна, друкі Скарыны маглі прызначацца

⁵⁶ *Владимиров, П.В.* Доктор Франциск Скорина... С. 121.

толькі праваслаўным чытачам, хаця ў яго прадмовах з піетэтам згадваюцца каталіцкія святыя ці тэолагі, а ў ілюстрацыях адлюстраваны заходні свет (гатычная архітэктура ці інтэр'еры, рыцарскія строі, біскупскія мітры і папскія тыяры); адлік гадоў вядзецца ад Раства Хрыстова, як гэта было распаўсюджана ў Заходняй Еўропе. Свае выданні Скарына адрасаваў кожнаму пісьменнаму чалавеку без адрознення сацыяльнага ці фізічнага стану, – усім «людзям простым паспалітым» рознага веку і вопыту: «дзецям малым пачатак усякае добрае навукі, юнакам памнажэнне ў навуцы, мужам вялікае ўмацаванне» (прадмова да Псалтыра), «да ўсякага ўзросту: да дзяцей, да юнакоў, да старых» (прадмова да 1-га саборнага ліста апостала Івана). Верагодна, таму ён і выпраўляў царкоўнаславянскую мову біблейных кніг у сваіх выданнях, каб зрабіць яе дасяжнай шырокаму колу чытачоў. У прадмове да ўсёй Бібліі Скарына гаворыць, што біблейныя кнігі «не толькі дактары і людзі вучоныя ... разумеюць, але ўсялякі чалавек просты і паспаліты». Прыметнік «паспаліты» 'просты, агульны', які часта сустракаецца ў прадмовах Скарыны, з'яўляецца не толькі сацыяльным, але і хрысціянскім тэрмінам – ён пазначае роўнасць перад Богам усіх людзей без адрознення іх сацыяльнага і фізічнага стану.

Прадмовы Скарыны напісаны ясна і даходліва, вобразна і нават квяціста. Галоўную адметнасць іх стылю складаюць пералікі (*пишетъ ... в них ... о мудрости, о страху господнем, о службе божией, о науце, о карании злых нравов и о научении цнот и добрых обычаев, о хитростях женских, о царех добрых и о злых, о справедливости, о судех, о речах противных, о ненасыщенных, о зверех некоех и о дивном приращении их, о речах трудных к познаванию и о иных многих разноличных речах*), сінанімічныя рады (*дух разумности святой, единый, различный, смысленый, скромный, вымовный, движущийся, непоскверненный, истинный, сладкий, чистый, ста- лый, добротливый...*) і сінанімічныя пары (*святые отци и пророки; мудрость и наука, милосердие и правда; хвала и честь; древ и былин; к пожитку и ко размножению добрых обычаев; послушаютъ и соблюдаютъ; притчи или присловия, мирный или спокойный, мир и покой і інш.*), а таксама антанімічныя пары (*всякому человеку, мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому...*; *реч ... добрую и злую*;

к задней или ко передней притчи і інш.) і камбінацыі гэтых прыёмаў (усе прыклады ўзятыя з прадмовы да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых). У якасці аргументацыі Скарына часта выкарыстоўвае цытаты з розных кніг Св. Пісьма. Ён таксама нярэдка ўжывае розныя сінтаксічныя фігуры маўлення: рытарычныя пытанні (напрыклад, у прадмове да Псалтыра: *И что ест, чего в псалмах не найдеш?*), анафары (паўтор аднолькавых слоў ці выказаў напачатку шэрагу сказаў, як у прадмове да Псалтыра: *Там ест справедливость, там ест чистота душевная и телесная, там есть милость и дружелюбство...*), сінтаксічныя паралелізмы (*И тамо нас отводит от збытнее пращи сегосветнаго жития и приводит ко вечному небесному житию*, прадмова да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых) і градацыі – паступовае узмацненне ці аслабленне пачуцця ў сказе ці суседніх сказах (*И тако Господь Бог дал ест царю Саломону мудрость большую, ... И сего ради называется премудрый, понеже мудрейший иных был*, прадмова да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых). Усё гэта сведчыць пра пэўную спрошчанасць і немудрагелістасць прадмоў і аднарадова пра памкненне Скарыны да стварэння ў прадмовах пэўнай архітэктонікі і аздобленасці.

Погляды Скарыны на Біблію займаюць выключна важнае месца ў яго спадчыне як таму, што прадмовы беларускага асветніка адносіліся да біблейных кніг, так і таму, што Біблія ў старажытныя часы адыгрывала важную ролю ў культуры і грамадстве. Біблія ў творах Скарыны раскрываецца ў двух аспектах: і як помнік пісьменства, кніжнасці, і як найбуйнейшае дасягненне чалавечай думкі, зборнік разнастайных звестак пра чалавека і навакольны свет. Таму ў першым аспекце Скарына паведамляў сваім усходнеславянскім чытачам розныя важныя звесткі наконт самой Бібліі, у другім – раскрываў перад імі значэнне Св. Пісьма ў справе выхавання маралі.

Звесткі Скарыны наконт самой Бібліі былі навіною і сапраўдным адкрыццём для ўсходнеславянскага чытача. У пачатку XVI ст. сярод усходніх славян фактычна не існавала поўнага кодэкса біблейных кніг, біблейныя кнігі бытавалі толькі ў выглядзе асобных зборнікаў, пераважна літургічнага прызначэння. Рэдкімі ці ўвогуле ўнікальнымі ва Усходняй Славіі былі многія старазапаветныя кнігі. Нават сам склад і парадак кніг Св. Пісьма сярод усходніх славян быў вядомы хіба што

царкоўнікам, ды і то, пэўна, не ўсім. Таму далёка не апошняю цікавасць мелі пералікі кніг Бібліі, якія даў Скарына ў дзвюх сваіх прадмовах. Таксама кароткія разважанні пра змест і суадносіны розных частак Бібліі маюцца ў прадмове да Псалтыра і да кнігі Другога Закона. Усё гэта мусіла дапамагчы чытачу лепш зразумець склад тэкстаў Св. Пісьма і іх узаемаадносіны.

У прадмове да ўсіх кніг Царстваў Скарына падзяліў кнігі Бібліі на чатыры групы. Першую складаюць творы, што апісваюць «навуку і суды Боскія» (чатыры Евангеллі і пяць кніг Маісеевых), другую – дзеі і «летапісанні» (Дзеі Апостальскія, кнігі Ісуса Навіна, кнігі Суддзяў, Руф, Царстваў, Параліпомен, Ездры і Нееміі, Товіт, Юдзіф і Эсфір, Іова і кнігі Макавейскія), трэцюю – творы пра «мудрасць, пра розум і пра навуку Новага і Старога Закона» (лісты апосталаў, тры кнігі Саламонавыя: Прыпавесцяў, Эклезіяст, Песня Песням, а таксама кнігі Наймудрасці Божай і Ісуса Сірахава), чацвёртую – прароцтвы і «з’яўленні» (Апакаліпсіс і кнігі прарокаў). Гэты падзел адлюстроўвае адну з традыцыйных класіфікацый тэкстаў Св. Пісьма і быў запазычаны з прадмовы св. Ераніма ва ўсе кнігі Царстваў⁵⁷.

У прадмове да ўсёй Бібліі Скарына пералічыў кнігі Старога і Новага Запаветаў у кананічным парадку, згрупаваўшы іх у асобныя гнёзды і сцісла ахарактарызаваўшы змест ці значэнне большасці з кніг. Памылкова некаторыя даследчыкі ўспрымаюць гэты пералік за спіс кніг, надрукаваных самім Скарынам. Асабліваць пераліку Скарыны складае толькі месца кнігі Іова ў Старым Запавеце (адразу пасля Пяцікніжжа Маісеевага, але перад кнігай Ісуса Навіна) і парадак некаторых тэкстаў у Апостале (лісты апостала Паўла названыя адразу за чатырма Евангеллямі і папярэднічаюць Дзеям, за якімі ідуць лісты астатніх апосталаў). Гэта зроблена пад уплывам прадмовы св. Ераніма да Бібліі (так звананага ліста Паўліну), выкарыстанай Скарынам у якасці крыніцы⁵⁸. У прадмове да віленскага Апостала ўсе часткі кнігі (і іх друк Скарынам) названыя паводле кананічнага парадку: пасля Дзеяў змешчаны лісты іншых апосталаў, якія замыкаюць лісты апостала Паўла.

Важнае значэнне для ўсходнеславянскага чытача мелі звесткі Скарыны пра гістарычнае паходжанне той ці іншай біблейнай кнігі, яе аўтарства, час і месца ўзнікнення, этымалогію і значэнне назвы. Пра эрудыцыю Скарыны сведчыць падача ім у многіх прадмовах назвы біблейнай кнігі не толькі

⁵⁷ *Владимиров, П.В.* Доктор Франциск Скорина... С. 109.

⁵⁸ *Тамсама.* С. 117.

на царкоўнаславянскай або старабеларускай мове, але і на грэчаскай, лацінскай, яўрэйскай мовах.

Але асабліва незвычайна для чытачоў з Усходняй Славіі гучалі выказванні Скарыны пра значэнне Бібліі для «простых людзей» – свецкіх асоб, нецаркоўнікаў. Гэтыя погляды асабліва яркая былі выкладзены ў прадмове асветніка да ўсёй Бібліі – адным з важнейшых твораў у спадчыне Скарыны.

Біблія – «як дзівосная рака можа быць мелкая: авечка перайсці яе можа, але і глыбокая, што нават слон змушаны плысці (праз яе).

У гэтай кнізе – пачатак і канец усёй прыроджанай мудрасці: Бог-Усятрымца спасцігнуты быць можа. У гэтай кнізе напісаны ўсе законы і правы, якімі кіруюцца людзі на зямлі. У гэтай кнізе разам знойдзеце ўсе лекі душэўныя і цялесныя. Тут маем навучанне філасофіі добрых нормаў: як Бога любіць для самога сябе і блізкага дзеля Бога. Тут – справа ўсялякага збору людскога і ўсялякага гораду, якія верай, ласкай і згодай паспалітае добрае памнажаюць. Тут – дастатковае навучанне сямі навук вызваленых.

Калі жадаеш ведаць Граматыку, ці, па-русьску кажучы, грамату, якая вучыць добра чытаць і гаварыць, – знойдзеш ў поўнай Бібліі Псалтыр – яго чытай. Калі ж спадабаецца табе зразумець Логіку, што вучыць праз аргументы адрозніваць праўду ад крыўды, – чытай кнігу святога Іова або Лісты святога апостала Паўла. Калі ж задумаеш авалодаць Рыторыкай, якая ёсць само красамоўства, – чытай кнігі Саламонавы. Гэта ўсё тры навукі слоўныя.

А калі захочаш навучыцца Музыцы, інакш спевам, – наймноства вершаў і песняў святых ва ўсёй кнізе гэтай знойдзеш. Спадабаецца табе Арыфметыка, якая вучыць хутка і беспамылкова лічыць, – чатыры кнігі Маісеевы часта чытай. Калі ж маеш перад вачыма навуку Геаметрыю, якая па-русьску завецца землямеранне, – чытай кнігу Ісуса Навіна. Калі патрэбна Астраномія, або інакш, зоркалічэнне, – знойдзеш напачатку гэтай кнігі пра стварэнне сонца, і месяца, і зорак. <...> Сапраўды, мусіш больш дзівіцца з найвялікшай Боскай моцы, чым вучыцца. А то – сем навук вызваленых.

А калі любоў праявіш ведаць пра вайсковыя і пра багатырскія справы, чытай кнігі Суддзяў альбо кнігі Макавеяў – больш і праўдзівей у іх знойдзеш, чым у Александрыі ці Троі.

Калі ж пакоратку захочаш ведаць летапісаў за шмат тысяч гадоў – чытай кнігі Параліпомена. <...> Калі патрабуеш навукі і мудрасці добрых нормаў – чытай часцей кнігі Ісуса Сірахава і Прыпавесці Саламонавы».

Біблія ў інтэрпрэтацыі Скарыны – універсальная кніга, якая абдымае ўсе галіны чалавечых спраў і ведаў. Яна –

скарбніца боскіх і чалавечых ведаў і таму здольная задаволіць усе патрэбы людзей – ад духоўных і разумовых да матэрыяльных і практычных. Скарына прадстаўляў Біблію сваім чытачам як крыніцу самай разнастайнай інфармацыі: і як сакральную кнігу, і як інструмент філасофскага доследу і спасціжэння свету, і як зборнік навуковых і гістарычных ведаў, і як звод маральных прадпісанняў. Нават сем навук вызваленых – звод тагачаснай лацінамоўнай адукацыі (трывіум – граматыка, логіка, рыторыка; квадрывіум – арыфметыка, геаметрыя (так тады называлася геаграфія), астраномія, музыка) – Скарына прапануе вывучаць паводле Бібліі. Такі погляд Скарына, выхаванец некалькіх еўрапейскіх універсітэтаў, які свае веды здабываў зусім не паводле кніг Бібліі, мог прызначаць толькі «паспалітаму люду», «чалавеку простаму» – звычайнаму верніку, які ўніверсітэцкай адукацыі ці царкоўнай вучонасці не меў і даступіцца яе не мог.

Але Скарына не забываецца падкрэсліць перад чытачом і рэлігійнае значэнне Бібліі. У прадмове ва ўсю Біблію асветнік сцвярджае, што «ўсе навукі мінаючыя», і ахвотна згаджаецца са словамі св. Рыгора Вялікага, які казаў, што «Святое Пісьмо ўсе іншыя навукі пераўзыходзіць». Таму, напэўна, недарма Скарына ў гэтай прадмове пералічвае ўсе веды і artes ‘мастацтвы’ тагачаснага грамадства – з мэтай паказаць, што для іх вывучэння чалавеку свецкаму, невучонаму дастаткова «чытаць Біблію». Гэтыя веды і artes не павінны адцягваць верніка ад «вечнага выратавання душы», і таму Скарына заклікае: «Чытайма ж пільна Святое Евангелле, а чытаючы яго, паслядоўнічайма справам нашага збаўцы Ісуса Хрыста!» Галоўная задача ўсіх вернікаў, паводле прадмовы да кнігі Песня Песням, – «калі хочам мы Боскую ласку мець, мусім Госпада Бога найперш і (потым) свайго блізкага верна любіць». У прадмове да кнігі Эклезіяст Скарына ўхвальна цытуе яе словы, што «Бога бойся і заветы яго вытрымай, і будзеш сапраўды дасканалы чалавек». У прадмове да Псалтыра падкрэсліваецца, што святые «пісьмы, кожнае з іх, толькі адну рэч у сабе замыкае: вучыць, як людзям даступіцца жыцця вечнага». Адвечнай наймудрасцю з’яўляецца для Скарыны толькі «Боскае слова – наш збаўца Ісус Хрыстос» (прадмова да кнігі Наймудрасці Боскай). У прадмове да кнігі Ісуса Сірахава адзначана, што ў гэтай біблейнай кнізе «ўся Саламо-

нава і Арыстоцелева боская і жыщцёвая мудрасць кароткімі словамі замкнёная», тут «у кароткіх словах вялікі і багаты розум» схаваны, «гэтая кніга вучыць добрым звычаям і справам больш, чым іншыя многія кнігі», таму яе трэба чытаць кожнаму чалавеку, і колькі б разоў ён яе ні чытаў, пры кожным чытанні будзе навучацца чамусьці новаму. У прадмове ва ўсе кнігі Царстваў Скарына ўвогуле зазначае, што кнігі антычных аўтараў, паганскіх часоў хрысціянам «не патрэбна чытаць, але толькі кнігі Старога і Новага Законаў, якія спрыяюць нашаму выратаванню». Праўда, у прадмове ва ўсе кнігі Царстваў ён, гаворачы пра пісанья законы антычнага, дахрысціянскага часу, сцвярджае адваротнае: «хрысціянам ... тыя пісьмы іх патрэбна чытаць». Такім чынам, у цэлым інтэрпрэтацыя Бібліі як сакральнай крыніцы ў Скарыны не разыходзіцца з царкоўнай пазіцыяй.

Усхваленне Скарынам Св. Пісьма (апалогія) дасягае свайго апагею ў прадмове да Псалтыра, у серыі анафарычных сказаў высокага патэтычнага гучання:

«І чаго ў псалмах не знойдзеш? Ці няма там велічы Божай і хвалы яго?

Там – справядлівасць, там – чысціня, душэўная і цялесная. Там – навука ўсялякай праўды. Там – мудрасць і розум дасканалы. Там – міласць і любоў да іншых без ліслівасці, і ўсе іншыя добрыя норавы адтуль быццам з крыніцы цякуць (*походять*). Там – вялікая таямніца Бога ў Тройцы адзінага і ўвасаблення Госпада нашага Ісуса Хрыста, і катавання яго бязвіннага, і ўваскрэшання (яго) з мёртвых. Там – надзея на паўстанне з мёртвых і адвечнае жыццё, боязь страшнага суда і адвечнага агню. Там – з’яўленне многіх схаваных таямніц. Усе тыя рэчы нібы ў вялікай скарбніцы ў гэтым малым Псалтыры знойдзеш».

Гэты тэкст, дзе Псалтыр праслаўляецца як сакральная крыніца, у пэўных адносінах супрацьстаіць той частцы прадмовы ва ўсю Біблію, дзе Св. Пісьмо паказана як утрымішча многіх навук і жыццёвых ведаў. Аднак супярэчлівасці тут няма: рэлігійныя цноты і вартасці для Скарыны неаддзельныя ад чалавечых навук і ведаў, з’яднання з імі ў адно. У прадмове да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых ён прама гаворыць, што біблейная кніга «вучыць мудрасці, розуму, умеласці, страху Боскаму і іншым добрым норавам», «хто знойдзе» мудрасць, схаваную ў біблейных кнігах, «той знойдзе міласць і дастане

дабраславенне ад Госпада». Тамсама ён адзначае, што «без страху Божага, без мудрасці і без добрых звычайў не можна паспалітым людзям пачціва жыць на зямлі». Такім чынам, пад «мудрасцю», «навукай», дасяжнай «простым людзям», Скарына разумее царкоўнае, духоўнае вучэнне. Таму біблейныя кнігі ён прызначае «людзям простым паспалітым... каб, навучыўшыся мудрасці (і) добра жывучы на свеце, міласцівага Бога хвалілі».

У згодзе з царкоўнай традыцыяй Скарына выкладае ў прадмове да ўсёй Бібліі вучэнне пра некалькі сэнсаў біблейнага тэксту. Паводле Апакаліпсіса, біблейныя кнігі напісаныя «ўнутрана і вонкава» (*внутри и снаружи*), таму і Скарына вылучае ў іх два сэнсы: духоўны сэнс, што хавае «найвялікшыя боскія таямніцы», які толькі «дактары і людзі вучоныя» разумеюць, і знешні, вонкавы сэнс, які дасяжны «простаму чалавеку паспалітаму». Таксама ў прадмове да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых адзначаецца, што прыпавесці гэтай кнігі маюць глыбокі сэнс: яны «больш у сабе схаваных таямніц заключаюць, чым пішуцца словамі». Такім чынам, у адпаведнасці з царкоўным поглядам Скарына адрасаваў Біблію простым людзям – на чытанне, але яе інтэрпрэтацыю, тлумачэнне пакідаў толькі тэолагам і вучоным. Таму Біблія «дзецам і людзям простым – навука, настаўнікам жа і людзям мудрым – здзіўленне»: першыя здольныя толькі завучваць ісціны Св. Пісьма, тады як другія, надзеленыя ведамі і мудрасцю, здольныя разумець іх глыбіню і здзіўляцца гэтаму.

Насуперак пашыранаму меркаванню каталіцкая царква ў Еўропе не забараняла вернікам чытанне Бібліі і яе пераклад на зразумелую мову (так званую народную, ці прафанную). Такія пераклады да Рэфармацыі часцей за ўсё ўзніклі ў манастырах і адрасаваліся тым манахам, якія кепска ведалі лацінскую мову. Праўда, пэўная частка царкоўнікаў і тэолагаў трымалася думкі, што «простаму люду» (вернікам) не варта чытаць Св. Пісьмо, што ім будзе дастаткова тых тлумачэнняў, якія даюцца святарамі ў казаннях. Пад іх уплывам свецкія ўлады часам выдавалі забароны на самастойнае чытанне Бібліі мяшчанамі, аднак каталіцкая царква прама не забараняла ні чытанне Бібліі, ні яе пераклад на народныя мовы. Аднак да любога перакладу царкоўнікі ставіліся падазрона і імкнуліся абмежаваць калі не сам пераклад, то яго дасяжнасць народным колам (пад імі разумеліся *bellatores* і *laboratores*, прычым не столькі цёмныя сяляне, якія часта не ўмелі чытаць, а шляхта і мяшчане). Пераклад быў небяспечны для царквы тым, што

мог нарадзіць сярод малаадукаванага народа хібныя прачытання і высновы, якія маглі аформіцца ў ерась. Адзінае, што пільна ахоўвала царква, было тлумачэнне, інтэрпрэтацыя Св. Пісьма, якое належала рымскаму папе і ўсяленскім саборам і толькі дэлегавалася тэолагам ва ўніверсітэтах і ў некаторых выпадках – асобным манахам.

У шэрагу сваіх прадмоў Скарына падкрэслівае важнасць унутранага сэнсу («духоўнага разумення») для правільнай інтэрпрэтацыі кніг Св. Пісьма. Таму ў прадмовах да Псалтыра, кніг Песня Песням, Выхад, Левітаў, Другога Закона ён дае сімвалічныя тлумачэнні біблейных сюжэтаў, персанажаў і рэалій, праводзіць паралелі паміж Старым Запаветам і Новым Запаветам. Скарына, такім чынам, ухіляецца ад рацыянальных тлумачэнняў біблейнага тэксту. Апошнія патрабуюць інтэлектуальных разважанняў і апелююць да розуму, тады як першыя абмежаваныя верай і ўздзейнічаюць на пачуцці. У падобным адмаўленні ад рацыянальных сродкаў Скарына выступае хутчэй як неаплатонік і містык, для якога сімвалы былі адзінай магчымасцю даць адэкватную інтэрпрэтацыю Боскаму слову. У якасці доказу Скарына спасылаўся на аўтарытэты – прыводзіў цытаты, а замест аргументаў густа насычваў свае прадмовы афарызмамі. На думку даследчыкаў, такая сімвалічная інтэрпрэтацыя была рысай рэнэсанснага светапогляду і азначала адыход ад сярэднявечнай схаластыкі⁵⁹.

Верагодна, што да ўжывання сімвалічных сродкаў Скарыну схіляла аўдыторыя, якой ён адрасаваў свае выданні. Ён не бачыў іншага спосабу патлумачыць маладасведчанаму ў царкоўных пытаннях чытачу, звычайнаму верніку, таямніцы Св. Пісьма, апрача як праз сімвалы і афарызмы. Трэба таксама ўлічыць, што свядомасць яго землякоў, пазбаўленых у масе вышэйшай універсітэцкай адукацыі, была абумоўлена грэка-праваслаўнай традыцыяй, схільнай да містычных медытацый, але далёкай ад рацыянальных, лагічных пабудоў. Пэўна, таму Скарына і не спрабаваў даваць сваім чытачам рацыянальную, лагічную інтэрпрэтацыю, хай сабе і схаластычную, і абмяжоўваўся эмацыянальна-вобразным тлумачэннем.

⁵⁹ *Конан, У.М.* Эстэтычныя і маральна-этычныя сімвалы ў творах Скарыны / У.М.Конан // Спадчына Скарыны: зборнік матэрыялаў I Скарынаўскіх чытанняў (1986). – Мн., 1989. – С. 107–112; *Конан, В.М.* Литературные жанры, художественные символы и мифологические образы в творчестве Ф.Скорины / В.М.Конан // Франциск Скорина – белорусский гуманист, просветитель, первопечатник. – Мн., 1989. – С. 73–82.

Напэўна, таму гэткае адметнае месца ў прадмовах Скарыны займае любоў: да радзімы, да свайго народа і яго мовы, да навукі і мудрасці, да дабрадзейнасці і добрых нормаў. Любоў (паводле прадмовы да 1-га ліста апостала Паўла да карынафян, «любоў ... дасканалы з усіх іншых дароў, без яе нічога не мае поспеху») – экстатычнае пачуццё, якое набліжае чалавека да спасціжэння аб’екта яго любові. У гэтым плане любоў – дзейсны сродак спасцігнуць аб’ект, які не дасяжны розуму. Таму, напэўна, невыпадковы і дыдактызм Скарыны, рэгулярнае падкрэсліванне ім патрэбы і ролі вучобы, навучання – і канкрэтным ведам, і хрысціянскай маралі. Навучанне ў тых часы палягала не столькі ў свядомым асэнсаванні, колькі зводзілася да бяздумнага завучвання, сляпога прымання інструкцый настаўнікаў. У сувязі з гэтым становяцца ясныя гэтка моцныя акцэнтны на мудрасці і навучы, вучобе і навучанні, зробленыя Скарынам у прадмовах, падкрэсліванне ім асветніцкай і выхаваўчай скіраванасці біблейных кніг.

Погляды Скарыны на мараль і грамадства. Амаль ва ўсіх прадмовах Скарына не стамляецца тлумачыць «простаму» (гэта значыць свецкаму) чытачу, што асноўнае прызначэнне біблейных кніг – гэта выхаванне маралі. Біблейныя кнігі прызначаны для выхавання маральнага аблічча чалавека: «людзям простым паспалітым да пажытку і да памнажэння добрых звычаяў», «да добрага навучэння», «для вучэння, выпраўлення і прамаўлення праўды», «да нашага навучэння, выпраўлення духоўнага і цялеснага», «да навукі добрых нормаў», «да навукі ўсяго добрага», «да мудрасці і да добрых звычаяў» і да т. п.

Асноўны абавязак чалавека Скарына бачыць у выкананні ім «паспалітага добрага» – маральнага кодэкса хрысціяніна. Прызначэнне чалавека, паводле Скарыны, – нараджацца «не толькі дзеля саміх сябе ... на свет, але найбольш да службы Боскай і паспалітага добрага» (прадмова да кнігі Эсфір), «кожны хрысціянін свой мае дар да памнажэння паспалітага добрага» (прадмова да 1-га ліста апостала Паўла да карынафян). Менавіта такую ацэнку дае Скарына і ўласнай выдавецкай дзейнасці: «І мы, браты, ці не можам сярод (іншых) вялікіх паслужыць паспалітаму люду руськай мовы, гэтыя малыя кніжкі працы нашай прыносячы ім...?» (прадмова да кнігі Левітаў). У многіх сваіх пасляслоўях і загаловах (на

тытульным аркушы), у некаторых прадмовах (у першых выданнях) ён указвае дзве галоўныя мэты сваёй выдавецкай справы: а) сакральную – дзеля пашаны Боскай (*ко чти и к похвале створителю, спасителю, утешителю Богу в Троици единому*, прадмова да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых), дзеля праслаўлення святых (у тым ліку Марыі, Маці Боскай) і анёлаў (*всем чином небесным*) і б) гуманітарную – «людзям паспалітым на навучанне», «людзям паспалітым руськай мовы», «сваёй прыроджанай руськай мове» і да т. п. Такім чынам, Скарына асэнсоўвае ўласную дзейнасць як духоўна і грамадска значную акцыю, як выкананне свайго маральнага абавязку чалавека.

«Паспалітае добрае», які часта ўжывае Скарына, – тэрмін гуманістычнай літаратуры: *bonum commune* ‘агульнае дабро’. Выкарыстоўваючы гэты тэрмін, Скарына зыходзіць з таго, што добрыя ўчынкі чалавека мусяць быць накіраваны не толькі на ўласную яго карысць, але і карысць усіх людзей без адрознення іх стану ці веку. У гэтым праяўляецца хрысціянскі ідэал, што ўсе людзі браты. Матыў роўнасці людзей і агульнай супольнасці праходзіць праз усе прадмовы Скарыны. Пра Эклезіяст ён гаворыць, што там пішацца «аб навуцы ўсіх людзей проста (*посполите*)», і падкрэслівае, што Эклезіяст «не да адзінага чалавека ў ёй піша, але да ўсяго сабору людзей, і не адзінага чалавека думку і каханне яўляе, але ўсяго сабору». Тут паняцце «сабору» (збору), супольнасці – старажытны царкоўны тэрмін, які пазначае непадзельнае аб’яднанне ўсіх хрысціян (кафалічнасць).

У прадмове да кнігі Другога Закона Скарына разважае пра суадносіны маралі і права, маральных нормаў і юрыдычных законаў. На яго думку, людзі кіруюцца двума відамі законаў: законам, пададзеным «ад Госпада Бога, то ёсць прыроджаным, і напісаным» законам. Першы «напісаны ў сэрцы кожнага чалавека» і пададзены Богам раней за ўсе пісаныя законы. Прыроджаны закон – гэта маральны імператыў: рабіць іншым тое, чаго жадаў бы, каб і табе рабілі, і не рабіць таго, чаго не хочаш мець ад іншых. З дапамогай гэтага закона любви чалавек, надзелены розумам, адрознівае зло ад добра, нават злачынец. Пісаны ж закон, паводле Скарыны, таксама бывае двух відаў: «ці ад Бога дадзены..., ці ад людзей устаноўлены»; да першых належыць Св. Пісьмо («запаветы

Маісеевы і святое Евангелле»), да другіх – «правілы Святых Айцоў, на саборах запісаныя, і правы земскія, якія кожны народ са сваімі ўладарамі ўхвалілі паводле таго, як ім найлепш тое бачылася». Такія «правы земскія» – свае ў розных народаў і на розных мовах, таму іх нельга параўноўваць паміж сабой, але ўсе яны скіраваныя «не да пажытку аднаго чалавека, але на паспалітае добрае» ўсіх. Пісаныя правы створаны перш за ўсё супраць «людзей злых, каб тыя, баючыся кары, змірылі б смеласць сваю і не мелі б моцы пашкодзіць іншым, каб і добры паміж злых мог жыць у спакоі».

Скарына пералічвае розныя віды «земскіх правоў», каротка каменціруючы некаторыя з іх: паспалітае права (у сучасным разуменні – грамадзянскае права): «мужа і жонкі пачцівы шлюб, дзяцей пільнае выхаванне, суседзяў паразуменне, вяртанне даўгоў, гвалту супраціў, роўная свабода ўсім, агульнае валоданне ўсіх», паганскае права (у сучасным разуменні – міжнароднае права): «зямель чужых мячом заваяванне, гарадоў і месцаў заснаванне, паслоў без перашкоды прапусканне, міру ў тэрмін урочны выкананне, вайны непрыяцелям сваім абвяшчэнне», царскае (права ўладара кіраваць і караць), рыцарскае, ці ваеннае (права ваеначальніка аддаваць загады войску і кіраваць ім), мяшчанскае (гарадское), марское, купецкае і інш. Аднак у адпаведнасці з царкоўным светапоглядам Скарына не прамінуў падсумаваць, што ўсе тыя правы «Боскі закон ў сабе заключае».

У прадмове да кнігі Суддзяў Ізраілевых Скарына закранае і праблему справядлівага ажыццяўлення пісанага права. Ён падкрэслівае, што старажытныя суддзі Ізраіля выконвалі ў народзе сваю справу не «як цары ці ўладары найвышэйшыя, што маюць сілу, але як роўныя і таварышы». Таксама Скарына згаджаецца тут з кнігай Другога Закона, што справядлівыя суддзі «не ўхіляюцца ні ў які бок, не глядзяць на асобы і не прымаюць дарункаў, паколькі дарункі асляпляюць вочы мудрых людзей і падмяняюць словы справядлівых». Справядліvasць неаддзельная ад сацыяльнага спакою. Таму Скарына ўсхваляе мір і згоду як у грамадстве, так і ў асабістых зносінах людзей: са згодай «усё добрае кожнаму гораду і кожнаму збору прыходзіць, нязгода ж і найвялікшыя царствы разбурае. ...Спрэчка звычайна з-за гордасці бывае, а гордасць прыходзіць ад свецкага мудрэння (*премудрости*)» (прадмова да 1-га ліста апостала Паўла да карынян).

Палітычным ідэалам Скарыны была манархія на чале з мудрым кіраўніком, што дае сваёй краіне мудрыя законы⁶⁰. Дасканалае грамадства, на думку Скарыны, гэта тое, якое кіруецца разумнымі і справядлівымі законамі, а мудры манарх – гэта той, які ведае, што розум і мудрасць узвышаюць, а хцівасць і прагнасць ганьбяць і разбураюць. Гэтыя погляды былі тыповыя для рэнесанснай эпохі, таксама як і ўзоры такіх манархаў, што запазычваліся з біблейнай ці антычнай гісторыі.

У якасці прыкладу мудрага манарха Скарына прыводзіў цара Саламона, які прасіў сабе «ад Госпада Бога мудрасці і розуму», а не доўгіх дзён, багацця ці душ сваіх ворагаў, і «жадаў сабе мудрасці, каб навучаць у судах» (прадмова да кнігі Наймудрасці Саламонавай). Іншым узорам Скарына лічыць егіпецкага цара Пталамея II Філадэльфа, які быў такі «аматар навукі і мудрасці, што больш абраў пакінуць у навучы і ў кнігах вечную славу і памяць пра сябе, чым у знікаючых вялікіх царскіх скарбах» (прадмова да кнігі Ісуса Сірахава). Скарына тут меў на ўвазе вядомую легенду, якая прыпісвала пераклад яўрэйскага Св. Письма на грэчаскую мову сямідзесяці двум тлумачам (такі пераклад, здзейснены ў III ст. да н. э., атрымаў назву Септуагінта) ініцыятыве гэтага эліністычнага цара.

Пры гэтым Скарына ў ападведнасці з царкоўным поглядам лічыць, што «князёў і ваяводаў добрых, якія бароняць нас ад рук паганскіх», «пасылае нам Гасподзь Бог», толькі «калі каемся грахоў сваіх» (прадмова да кнігі Суддзяў). Такім чынам, улада для Скарыны хаця і мае Боскую прыроду, але знаходзіцца ў сувязі з маральнасцю народа.

Важнае месца ў спадчыне Скарыны займала патрыятычная тэматыка. Амаль у кожнай прадмове і пасляслоўі ён не забываецца падкрэсліць сваё паходжанне «са слаўнага горада Полацка». Падобнае ўказанне на горад свайго нараджэння звычайна рабілі пры сваім імені заходнееўрапейскія аўтары, што паходзілі з мяшчан. Рэгулярна ў творах Скарыны згадваюцца Русь і русіны, «браты мае», якім асветнік прысвячае свае выданні, а таксама «руская мова», з якой «мяне міласцівы Бог ... на свет пусціў». Абавязак кожнага чалавека выдавец бачыць у тым, каб працаваць на карысць свайго народа, сваёй айчыны, што складае частку чалавечага абавязку: «у добрых справах і ў любові да айчыны ... і ўсялякага клопату і скарбаў

⁶⁰ Подокшин, С.А. Франциск Скорина / С.А.Подокшин. – М., 1981. – С. 122.

для паспалітага добрага і для айчыны сваёй не шкадавалі» (прадмова да кнігі Юдзіф).

Прыкладам любові да радзімы Скарыне паслужыў біблейны сюжэт (гістарычна фіктыўны) пра ізраільскую ўдаву Юдзіф, якая сваёй прыгажосцю спадабалася кіраўніку варожага войска Алаферну, пранікла да яго ў ложак і, калі ён заснуў, адсекла яму галаву, выратаваўшы тым самым свой горад ад аблогі. Таму «Святымі Айцамі дазволена нам чытаць гэтую кнігу дзеля нашага навучання, каб (мы) нібыта люстэрка мелі б гэтую жанчыну перад вачыма, ... і ў любові да айчыны не толькі жоны, але і мужы паслядоўнічалі» б ёй. Але цікава, што Скарына ў гэтай прадмове да кнігі Юдзіф не абмежаваўся прыкладам біблейнай гераіні і звярнуўся да жыццёвых довадаў патрыятычнасці:

«Паколькі з нараджэння звяры, якія ходзяць у пустыні, ведаюць норы свае; птушкі, што лётаюць у паветры, ведаюць гнёзды свае, рыбы, што плаваюць у моры і ў рэках, чуюць свой вір; пчолы і ім падобны (жумар) бароняць вуллі свае, – гэтак і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены ў (імя) Бога, да таго месца вялікую ласку маюць».

Скарына тут перафразаваў і пашырыў словы Ісуса Хрыста, які смуткаваў, што лісы маюць норы, і птушкі нябесныя маюць гнёзды, і толькі Сын Чалавечы не мае дзе прыхіліць галавы (Мцв. 8:20). Скарына нібы развіў яго словы, сцвердзіўшы, што ў адрозненне ад Сына Чалавечага для людзей заўжды знойдзецца такое месца ў свеце – гэта іх радзіма. У той жа час патрыятызм Скарыны, відаць, трэба разумець як рэгіянальны партыкулярызм (любоў да малой радзімы – мясцін, дзе чалавек нарадзіўся), паколькі ён носіць абстрактны характар і самім асветнікам не прыкладаецца да канкрэтнай краіны ці канкрэтнага народа.

Асаблівасці гуманізму Скарыны. У прадмовах Скарыны перамешаны традыцыйныя царкоўныя і новыя рэнесансныя погляды, што было тыпова для культуры эпохі Адраджэння, дзе новае, рацыяналістычнае мысленне мяшалася з сярэднявечным светабачаннем. Але ў значнай меры спалучэнне рэлігійнага і гуманістычнага поглядаў у творах Скарыны абумоўлена іх прагматыкай – адрасаванасцю нецаркоўным, свецкім чытачам, простым вернікам, якім, паводле царкоўнага погляду, патрэбна было толькі вучыцца на Бібліі, умацоўваць на яе прыкладзе сваю мараль і этыку.

Мяшанка рэнесансных і традыцыйных матываў і тэм заўважная ўжо ў адной толькі стылістыцы Скарынавых твораў. У сваіх прадмовах Скарына разглядае біблейных цароў, прарокаў і апосталаў (Маісея, Саламона, Юдзіф, Паўла, Ераніма і інш.) поруч з антычнымі філосафамі і ўладарамі (Арыстоцелем, Салонам, Лікургам, Філонам, Пталамеем Філадэльфам, Нумам Пампіліем і інш.). Не менш паказальна, што побач з прарокамі і царкоўнікамі Скарына ставіць вучоных і дактароў, якія таксама здольныя ўмацоўваць людзей у веры («пасылае... Гасподзь Бог пастыраў і дактароў, якія навучаюць нас супрацьстаяць бясоўскім спакусам», прадмова да кнігі Суддзяў), што можна аднесці на рахунак каталіцкага ўплыву. Як многія гуманісты, Скарына шанаваў св. Ераніма, лацінскага перакладчыка Бібліі, і ў прадмове да кнігі прарока Данілы з некаторым этыкетным самапрыніжэннем называў сябе «нявартым паслядоўнікам» Ераніма. У кнізе Іова беларускі асветнік знайшоў філасофскую карысць (гэтая кніга мае «найвышэйшую мудрасць – роздум пра смерць і спазнанне самога сябе»). У прадмове да кнігі Прыпавесцяў Саламонавых ён таксама параўнаў біблейную мудрасць з антычнай філасофіяй, сказаўшы, што ў гэтай кнізе аб'яднаныя «Саламонава і Арыстоцелева Боская і жыццёвая мудрасць».

Падаючы сваім чытачам Біблію, Скарына часта падкрэсліваў яе рэлігійнае значэнне. Аднак Св. Пісьмо ён бачыў перш за ўсё ў найбольш адпаведным для свецкіх чытачоў аспекце – маральным, прадстаўляючы мараль і этыку як навуку і мудрасць. Але Біблія для Скарыны – не толькі крыніца рэлігійнага, маральнага выхавання чалавека, яна яшчэ крыніца ўсялякіх навук і ведаў пра жыццё і свет. Менавіта ў гэтай асветніцкай накіраванасці Бібліі праяўляецца гуманізм Скарыны. Паказальна таксама, што з эпизоду, выкладзенага ў кнізе Юдзіф, Скарына зрабіў не рэлігійныя, а патрыятычныя высновы, у чым можна бачыць адбітак рэнесанснага гуманізму, які хрысціянскаму касмапалітызму супрацьпастаўляў патрыятызм (у форме рэгіяналізму ці партыкулярызму). У эпоху Рэнесанса нацыяналізм у сучасным разуменні не мог яшчэ ўзнікнуць, хаця гуманісты ўжо аперавалі тэрмінам «народ» (нацыя), праўда, блытана разумеючы пад ім то дзяржаву, то моўную або рэлігійную супольнасць людзей.

Праявай ідэалогіі Рэнесанса можна тлумачыць і асэнсаванне Скарынам уласнай выдавецкай дзейнасці як этычнага ўчынку, карыснага не толькі народу, але і справе маралі. Аднак пры гэтым Скарына не забываецца і на рэлігійны аспект: уласную выдавецкую дзейнасць ён параўноўвае са службай Богу (у прадмове да кнігі Левітаў, дзе пра службу «паспалітаму люду руськай мовы, гэтыя малыя кніжкі працы нашай прыносячы ім...», сказана ў кантэксце таго, што паводле Старога Завету патрэбна прыносіць дарункі ў ахвяру Богу). Сама адрасаванасць Скарынавых кніг простама («паспалітаму»), нецаркоўнаму чытачу, а не духавенству і «людзям вучоным», якім на той час прызначалася большая частка друкаванай літаратуры Еўропы, сведчыць пра дэмакратызм Скарыны. Яго і дзейнасць, і творы былі аб'ектыўна накіраваныя на асвету і адукацыю народа, а не на распаўсюджанне ці падтрымку пэўнай рэлігійнай дактрыны, як у многіх дзеячаў таго часу. На вобразах і ідэях шмат якіх біблейных кніг Скарына імкнуўся выхаваць у чытачоў не столькі набожнасць ці рэлігійнасць, колькі непахісныя маральныя прынцыпы, шчыры патрыятызм, адчуванне ўласнай свабоды і годнасці.

Пытанні і заданні

1. Дайце агульную характарыстыку Рэнесанса.
2. Як праяўляўся Рэнесанс у Беларусі? У чым спецыфіка Рэнесанса ў Беларусі?
3. Назавіце найважнейшыя моманты біяграфіі Фр.Скарыны.
4. Якой аўдыторыі Фр.Скарына прызначаў свае выданні і прадмовы? Каго ён разумеў пад «людзьмі паспалітымі»?
5. Якія тэмы ўздымаў Фр.Скарына ў сваіх прадмовах?
6. Якіх поглядаў на Біблію трымаўся Фр.Скарына?
7. Якія навукі Скарына раіць «людзям паспалітым» вывучаць і па якіх кнігах Бібліі?
8. Раскажыце пра погляды Фр.Скарыны на грамадства (права, суд, дзяржаўны лад, кіраўніка краіны).
9. У чым праяўляюцца гуманізм і дэмакратызм поглядаў Фр.Скарыны (на падставе яго прадмоў)?
10. Раскажыце, як у Фр.Скарыны спалучаюцца рэнесансныя і сярэднявечныя ідэі.

Літаратура

1. *Алексютовіч, М.А.* Скарына, яго дзейнасць і светапогляд / М.А.Алексютовіч. – Мн., 1958.
2. *Белорусский* просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979.
3. *Бэрк, П.* Рэнсанс / П.Бэрк. – Мн., 1997.
4. *Владимиров, П.В.* Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык / П.В.Владимиров. – СПб., 1888.
5. *Галенчанка, Г.Я.* Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г.Я.Галенчанка. – Мн., 1993.
6. *Голенищев-Кутузов, И.Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия) / И.Н.Голенищев-Кутузов. – М., 1963.
7. *Голенищев-Кутузов, И.Н.* Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI веков / И.Н.Голенищев-Кутузов. – М., 1963.
8. *Идеи* гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии / Конон В.М. [и др.]. – Мн., 1977.
9. *Немировский, Е.Л.* Франциск Скорина: жизнь и деятельность белорусского просветителя / Е.Л.Немировский. – Мн., 1990.
10. *Падокшын, С.А.* Роля антычных традыцый у развіцці культуры і грамадскай думкі на Беларусі XVI–XVII стст. / С.А.Падокшын // Беларуская літаратура. – Мн., 1977. – Вып. 5. – С. 3–15.
11. *Падокшын, С.А.* Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С.А.Падокшын. – Мн., 1990. – С. 122–138.
12. *Подокшин, С.А.* Франциск Скорина / С.А.Подокшин. – М., 1981.
13. *Рэвяка, К.А.* Антычнасць на Беларусі / К.А.Рэвяка. – Мн., 1999.
14. *Рэвяка, К.А.* Антычная спадчына на Беларусі / К.А.Рэвяка. – Мн., 1998.
15. *Скарына і яго эпоха* / рэд. В.А.Чамярыцкі. – Мн., 1990.
16. *Спадчына* Скарыны: зб. матэрыялаў I Скарынаўскіх чытанняў (1986). – Мн., 1989.
17. *Чатырохсотлецце* беларускага кнігадруку. – Мн., 1927.
18. *450 год* беларускага кнігадрукавання. – Мн., 1968.
19. *Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік* / рэд-кал.: І.П.Шамякін [і інш.]. – Мн., 1988.
20. *Чамярыцкі, В.А.* “...Народу свайму ўслужуючы” / В.А.Чамярыцкі // Польша. – 1987. – № 8. – С. 198–203.
21. *Шматов, В.Ф.* Искусство книги Франциска Скорины / В.Ф.Шматов. – М., 1990.
22. *Юхо, Я.* Грамадскія і прававыя погляды Скарыны / Я.Юхо // Польша. – 1967. – № 6. – С. 175–180.

3.2. Новаляцiнская лiтаратура Беларусi XVI ст.

Лацiнамоўная лiтаратура ў Еўропе i ВКЛ. Як i паўсюдна ў Еўропе, Рэнесанс праявiўся ў лiтаратуры ВКЛ перш за ўсё ў творах на лацiнскай мове. Менавiта лацiна была мовай Рэнесанса i галоўным аб'ектам гуманiстычных захапленняў.

Гуманiстычная праграма сваёй мэтай мела адраджэнне не нацыянальнай мовы, а класiчнай лацiны. Сярэднявечную лацiну гуманiсты пачалi лiчыць «варварскай», «кухоннай», iх мэтай было авалодаць мовай i стылістыкай старажытнарымскай лiтаратуры i пiсаць не горш за Цыцэрона. Нацыянальным мовам надавалася мала ўвагi, яны нават лiчыліся дзiкiмi i варварскiмi, i толькi надыход Рэфармацыi падвысiў увагу гуманiстаў да народных моў, хаця ў гуманiстычным асяроддзi працягвалi шанаваць класiчную лацiну i карыстацца ёю. Грэчаская мова i антычная Грэцыя не зрабiліся такім аб'ектам захаплення, як Рым, паколькi Рэнесанс пачаўся ў Італii. Толькi з канца XIV ст. у Італii пачынаюць перасяляцца адукаваныя грэкі з Вiзантыi, якая разбуралася пад нацiскам туркаў-асманаў, гэты працэс актывiзаваўся ў сярэдзiне XV ст. з захопам мусульманамi Канстанцiнопаля.

Лацiнская мова ў Еўропе з часоў Антычнасцi ўжывалася як мова каталiцкага набажэнства i царкоўнай лiтаратуры. У гэтым лацiнская мова была падобная да царкоўнаславянскай. Але ў адрозненне ад яе лацiна ў каталiцкiх дзяржавах была таксама i мовай канцылярыi i дзяржаўнага кіравання, юрыспрудэнцыi i суда, свецкай i навуковай лiтаратуры – у гэтым праяўляліся традыцыi Ст. Рыма. Лацiна была таксама сродкам міжнародных зносiн, як афiцыйных, так i навуковых. За няведанне лацiны людзей у Заходняй Еўропе трактавалi як дурняў. «Без лацiны плацiш вiны» – сцвярджала папулярнае выслоўе. У суседняй сярэднявечнай Польшчы пазiцыя лацiнскай мовы i адукацыi былі непараўнальна мацнейшыя за ВКЛ, да 1543 г. польская мова ў сябе на радзiме не ўжывалася ў канцылярыi – там выкарыстоўвалася лацiна. У самiм ВКЛ дыпламатычныя зносiны з Захадам i Польшчай звычайна вяліся на лацiнскай мове.

Веданне лацiны адкрывала скарбы класiчнай лiтаратуры, якая служыла ўзорам для пераймання i стылізацыi. Але i знаёмства з Беларуссю Запад атрымліваў перш за ўсё дзякуючы творам на лацiнскай мове, паколькi на ёй ствараліся трактаты (геаграфiчныя, этнаграфiчныя, гiстарычныя), прызначаныя

для агульнаеўрапейскага чытача. У гэтых працах звесткі антычных аўтараў мяшаліся з больш сучаснай інфармацыяй, традыцыйнае суседнічала з новым, а праўда – з фантастычнымі прыдумкамі. Так, па традыцыі многія краіны і іх народы называліся антычнымі назвамі. Напрыклад, Польшча і ВКЛ у гэтых творах часта іменаваліся Сарматыяй, а іх жыхары – сарматамі; Масковія – Скіфіяй, а маскавіты – скіфамі; Жамойць (ці Прусія) – Гетыяй (Масагетыяй), а балты – (маса)гетами і г. д. З часоў Антычнасці назва Сарматыя ў вучонай літаратуры служыла найменнем зямель на поўнач ад Чорнага мора, а ў пераносным сэнсе – варварскай краіны.

Італьянскі гуманіст Энэй Сільвій дэ Пікаламні (папа Пій II) у сваім трактаце «Гісторыя Еўропы» (*Historia de Europa*, 1458) прысвяціў асобныя раздзелы Літве і Прусіі, дзе апісаў гісторыю, звычаі, паганскія ўяўленні балтаў і славян, не размяжоўваючы іх паміж сабой і лічачы, што іх мова – адзіная (славянская). Прафесар Кракаўскага ўніверсітэта Мацвей Мяхоўскі (*Miechovita*) стварыў «Трактат пра дзве Сарматыі» (*Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana*, Кракаў, 1517, 1521; Аўгсбург, 1518), надзвычай папулярны ў Еўропе, у якім апісаў геаграфію і этнаграфію Усходняй Еўропы, скасаваўшы прыдумкі антычнай навукі пра Рыфейскія і Гіпербарэйскія горы, сярод якіх нібыта цякуць Танаіс і Барысфен (але стварыў новыя – што Волга ўпадае ў Чорнае мора). Неўзабаве трактат быў перакладзены на польскую мову (*Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zową*, Кракаў, 1521, 1535, 1541, 1545), а таксама на іншыя еўрапейскія мовы.

Асобнае месца займае трактат «Апісанне Еўрапейскай Сарматыі» (*Sarmatiae Europaeae Descriptio*, Кракаў, 1578) італьянца Аляксандра Гваньіні, што доўгі час жыў у ВКЛ. Асноўным матэрыялам для яго працы паслужыла «Хроніка» М.Стрыйкоўскага.

А.Гваньіні служыў у войску і быў камендантам Віцебска. Верагодна, «Апісанне» было створана не ім, а яго падначаленым М.Стрыйкоўскім, а Гваньіні толькі прыўласніў яго працу (відаць, пераклаўшы на лацінскую мову) і апублікаваў яе пад сваім імем. Яна была вельмі папулярная і неаднаразова перавыдавалася ў Еўропе (Шпаер, 1581; Базель, 1582; Франкфурт, 1584; Лейпцыг, 1626; Лейдэн, 1627, 1692), прычым з дадаткамі аўтара, у канцы XVI ст. трактат быў перакладзены на чэшскую, нямецкую і італьянскую мовы. Пазней з'явіўся яго польскі пераклад, здзейснены М.Пашкоўскім (*Kronika Sarmacyej*

Europskiej, Кракаў, 1611), пашыраны і дапоўнены. У 1-й палове XVII ст. трактат быў перакладзены на старабеларускую мову (рукапіс). Апрача таго, Гваньіні вядомы як аўтар яшчэ некалькіх трактатаў на лацінскай мове: геаграфічнага і гістарычнага, складзенага на падставе прац антычных гісторыкаў, – «Вывад і паходжанне слаўнага літоўскага народа» (*Deductio et origo celeberrimae gentis Lithuanorum*, б. м., 1581; Базель, 1582).

Увагу на Беларусь звярталі ў сваіх геаграфічных ці гістарычных трактатах на лацінскай мове і польскія вучоныя. Праўда, усе такія працы ў асноўным мелі кампіляцыйны характар. Прыкладам могуць служыць працы 2-й паловы XVI ст. Вацлава Градэцкага і Станіслава Сарніцкага.

Апісанню побыту Польшчы і ВКЛ, а таксама суседніх з імі краін быў прысвечаны геаграфічны трактат В.Градэцкага «Апісанне Польшчы і мяжуючых з ёю краін» (*Poloniae finitimarumque locorum descriptio*, Базель, 1562 і шмат наступных выданняў), які змяшчаў карту Польшчы і ВКЛ. Гістарычны трактат С.Сарніцкага (1532–1597) «Аналы, альбо Пра паходжанне і слаўныя дзеі палякаў і літоўцаў» (*Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum*, Кракаў, 1587) уяўляе сабой васьмічасткавую кампіляцыю (з розных крыніц) гісторыі Польшчы і Рэчы Паспалітай ад легендарных часоў да смерці Стафана Баторыя († 1586). Яму таксама належыць кампіляцыйны трактат «Апісанне Польшчы» (*Polonia descriptio*, Кракаў, 1585).

Часам Беларусь і Літва становіліся аб'ектам паказу ў паэтычных творах еўрапейскіх аўтараў. Прыкладам можа служыць паэма «Пра літоўскую раку Нёман» (*De fluvio Memela Lithuaniae*, Кракаў, 1553) сілезца Адама Шротара (*Schroetherus*). Гэтая элегічная паэма (*carmen elegiacum*), напісаная пентаметрам, апавядае пра расчыстку пад кіраўніцтвам Міколы Тарла, каралеўскага сакратара і заможнага шляхціца, фарватара Нёмана ад Гродна да вусця дзякуючы ўжыванню тэхнікі і паравых выбухаў. У сувязі з адкрыццём судаходніцтва па рацэ паэт апяваў таксама прыбыткі ад гандлю.

Некаторыя заходнія пісьменнікі і тэолагі прысвячалі свае публікацыі беларускім і літоўскім магнатам, што вандравалі па Еўропе – у разліку на іх «міласці» (грашовую падтрымку). Прыкладам можа служыць швейцарскі пратэстант Ёган Штурм (*Sturmius*), які прысвяціў вялікі верш педагагічнай скіраванасці «Пра выхаванне князёў» (*Epistola ad illustrissimum*

principem Alexandrum, ducem Slucensem, de educatione principum, Страсбург, 1581) маладому слуцкаму кн. Аляксандру († каля 1591–93 гг.), што вучыўся ў Заходняй Еўропе.

Заходнееўрапейскія вучоныя і дыпламаты ў XVI–XVII стст., наведваючы Усходнюю Еўропу, пакідалі апісанні экзатычных для іх краін і народаў у выглядзе асобных трактатаў ці нататкаў. У розныя часы Беларусь (ці праезды у Масковію або Азію) наведалі: пасол германскага імператара Сігізмунд Гербэрштэйн (1517, 1526), італьянскі гандляр Рафаэле Барберыні (1565), пасол германскага імператара Ганс Кабенцль фон Просег (1575), нямецкі падарожнік Самуэль Кіхель з Ульма (1586), англійскі пасол Джэйлз Флетчар (1591), член пасольства германскага імператара Аўгустын Маерберг (1661–63), амстэрдамскі бургамістр і вучоны Мікалай Вітсан (1664) і інш. Многія з іх пакінулі апісанні побыту і выгляду розных мясцін Беларусі.

Лацінская мова з’явілася ў ВКЛ пасля пранікнення каталіцызму як мова каталіцкага набажэнства. У 1386–87 гг. каралём Уладзіславам-Ягайлам былі заснаваны віленскае біскупства і некалькі парафій на Віленшчыне, пры гэтым тры з першых сямі касцёлаў знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі: у Гайнах, Крэве і Абольцах. Аднак у ВКЛ каталіцтва ахапіла ў асноўным толькі этнічную Літву, хрысціянізаваную цалкам хіба што напачатку XVI ст., ды і то збольшага; у Беларусі і Украіне, дзе спрэс вызнавалася праваслаўе, лацінская мова доўга заставалася экзатычнай з’явай і ўжывалася ў пісьменстве значна менш за царкоўнаславянскую. Сітуацыя пачала мяняцца толькі з канца XVI ст., калі езуіты заснавалі ў Вільні акадэмію, а затым разгарнулі ў XVII ст. у Беларусі і Літве шырокую сетку школ і калегіумаў, асноўным зместам вучобы ў якіх стала авалоданне лацінскай мовай. З канца XVI ст. друкарня Віленскай езуіцкай акадэміі пачала навадняць краіну сваімі шматлікімі лацінскімі кнігамі і брашурамі як рэлігійнага і палемічнага зместу, так і свецкага. Менавіта тады лаціна зрабілася здабыткам больш шырокіх колаў шляхты і мяшчанства.

Найвышэйшым дасягненнем новалацінскай літаратуры ВКЛ XVI ст. можа лічыцца паэзія. Яна была звязаная з традыцыямі антычнай паэзіі (з творамі Гамера, Вергілія, Гарацыя, Авідыя і інш.), але арыентавалася на нормы і ўзоры,

зададзеныя заходнееўрапейскімі гуманістамі. Асноўнымі жанрамі гэтай паэзіі былі эпічная паэма, элегія, ода, эпіграма, эпіцэдыум (пахавальная паэма), а найважнейшымі паэтычнымі памерамі – гекзаметр, элегічны двуверш, сапфічная страфа, алкеева страфа. У творах актыўна выкарыстоўваліся вобразы і сюжэты з антычнай міфалогіі, прыёмы паэзіі Ст. Грэцыі і Рыма. Галоўнай тэмай твораў была паэтызацыя гераічнага мінулага і ўслаўленне сучасных уладароў і іх даўніх продкаў, што асабліва яскрава праявілася ў творах Яна Вісліцкага і Мікалая Гусоўскага.

«*Пруская вайна*» Яна Вісліцкага. Найбольш вядомым творам Яна Вісліцкага стала паэма «Пруская вайна» (*Bellum Prutenum*, Кракаў, 1516)⁶¹, прысвечаная дзвюм асобам: магістру Паўлу Русіну з Кросна († 1517), выкладчыку Кракаўскага ўніверсітэта, апякуну паэта, і каралю Жыгімонту I Старому. Але паэма, напэўна, яшчэ ў рукапісе сустрэла крытыку сучаснікаў – аўтар у прадмове мімаходзь згадвае «ганьбаванне заілаў», гэта значыць зайздрасць і недабразычлівасць сучаснікаў.

Біяграфія Яна Вісліцкага (каля 1485/1490 – пасля 1520) вядома фрагментарна. Ён паходзіў з нейкай Вісліцы (падпісваўся *Ioannes Visliciensis*). У прадмове, звернутае да свайго апекуна, паэт напісаў, што «нарадзіўся амаль у сярэдзіне варварства» (*ego ipse paene in medio barbariae natus*), гэта значыць у праваслаўным краі. Але тамсама ён прызнае сябе «гадаванцам польскай айчыны» (*patria Poloniae, cujus alumnum me fore profiteor*), што можа разумецца фігуральна, як духоўная айчына паэта, дзе ён здабыў адукацыю, ці проста як указанне на яго падданства. Верагодна, ён паходзіў з немажливай сям’і, напэўна, вучыўся ў Кракаўскім універсітэце, у Паўла з Кросна (украінца паводле паходжання), і скончыў яго, як мяркуюць, у адзін год са Скарынам (1506), здабыўшы ступень бакалаўра, а пазней (1510) магістра. Магчыма, у 1510–12 гг. ён выкладаў у Кракаўскім універсітэце, а каля 1515 г. працаваў сакратаром у старасты г. Велуня (пад Чэнстаховай).

У выданні 1516 г. паэму суправаджае прэзаічная прадмова, якой папярэднічае верш да Паўла з Кросна, а перад паэмай змешчаны вершаваны пераказ яе зместу і кароткая ода,

⁶¹ Гл. публ.: *Ioannis Visliciensis bellum Prutenum* / ed. I.Smereka. – Leopoli, 1933 (*Zbiór pismarzy polsko-lacinski*, 3); *Вісліцкі, Ян. Пруская вайна* / пер. Ж.Некрашэвіч // Маладосць. – 1997. – № 12. – С. 92–122; *Ioannis Visliciensis. Bellum Prutenum* = Ян Вісліцкі. Пруская вайна / укл., пер. Ж.В.Некрашэвіч-Кароткая. – Мн., 2005.

звернутая да чытача. Пасля паэмы надрукаваны ода да караля Жыгімонта I, у якой праслаўляецца перамога ў бітве пад Оршай у 1514 г.; элегія да Пятра Таміцкага (1464–1535), біскупа перамышльскага і віцэ-канцлера Польшчы, з просьбай аб падтрымцы; элегія да дзевы Марыі і эпіграма на зайздросніка.

Паэма апавядае пра Грунвальдскую бітву 1410 г., якая да таго не атрымала належнага ўслаўлення ў паэзіі. Асноўная тэма твора – гераізацыя гісторыі (гераічнай перамогі) і праслаўленне дынастыі Ягелонаў. Разам з тым Вісліцкі паспрабаваў стварыць эпічную паэму, спалучыўшы ў ёй гістарычныя падзеі ды рэальных асоб з міфалагічнымі персанажамі. У апошнім ён, безумоўна, раўняўся на Вергілія, які ў сваім творы «Энеіда» намаляваў міфалагічную карціну паходжання Рыма. У прадмове паэт падкрэсліваў, што ён толькі крыху карыстаўся гістарычнымі працамі, а ў асноўным грунтаваўся на паданнях і вусных пераказах.

Твор Вісліцкага складаецца з трох частак, названых згодна з антычнай традыцыяй кнігамі (*libelli*). Першая частка пачынаецца ўступам, дзе ствараецца панегірык каралю Жыгімонта I. Паводле традыцыі гераічнай эпікі, якія ўзыходзяць да Антычнасці, аповед мусіў пачынацца з першавытокаў, перадгісторыі. Таму, каб апець подзвігі продкаў Ягелонаў, аўтар выкладае легендарныя звесткі пра заснавальнікаў Польскай дзяржавы – Леха, Крака і яго дачку Ванду.

Ядро паэмы ўтварае другая частка, цэнтрам якой з’яўляецца апісанне Грунвальдскай бітвы. Напачатку апісваецца краіна, адкуль паходзіў першы Ягелон, – Літва, а затым выкладаецца гісторыя вандровак Тэўтонскага ордэна: згадваюцца подзвігі рыцараў у імя хрысціянскай веры ў Палесціне. Аднак аўтар выступае супраць несправядлівых войнаў, што распачалі «місіянеры», «пілігрымы з Палесціны» пасля перасялення ў Прусію. З болей аўтар піша пра трагедыю прусаў, знішчаных крыжакамі («у барозны сеюць не зерне, а трупы гетаў», што нагадвае «Нямігі крывавыя берагі...»), негатыўна характарызуе палітыку крыжакоў: «сквапнасць і прага сляпой улады ўклалі зброю ў руку правадыра» (магістра ордэна Ульрых фон Юнгінгена). Ініцыятыва развязвання вайны прыпісана крыжакам, што не адпавядае гістарычным фактам. Падкрэсліваецца прага крыві з боку нямецкіх рыцараў, тады як Ягайла не жадае ліць кроў і шле ганцоў магістру, але тым

крыжакі пыхліва адмовілі, сімвалічна паслаўшы ў якасці адказу два акрываўленыя мячы. Апісваюцца падрыхтоўка да бітвы, мясціны, дзе яна мелася адбыцца, і, нарэшце, сама бітва. Яе апісанне зроблена на падставе ўзораў антычнай літаратуры, а не паводле гістарычных звестак, і з дапамогай уласнай фантазіі. Як гэта было тыпова для рэнесанснай літаратуры, бітва разглядаецца дваіста: як крывавае і бессэнсоўная бойка, «абраза зямлі», і як выпрабаванне сілы народа. Паказаны рухі атрадаў на полі бою, даюцца яго характарыстыкі («неба пацямнела ад стрэлаў»), рашаючай стала дапамога палякаў – і «пахіснулась варожая сіла ... грудзі крыжацкія сціснула жахам». Другая частка твора заканчваецца гімнам ваярам і панегірыкам Ягайле.

Трэцяя частка ўяўляе спробу эпізацыі яднання Польшчы, Літвы і Беларусі. Аўтар зноў вяртаецца да міфалагічнага сюжэта, што нагадвае «Энеіду» Вергілія. На Алімпе адбываецца нарада багоў, якія выбіраюць жонку для «сівавалосага» Ягайлы, што не меў патомнасці ад трох жонак перад тым. Багі раіць яму Зоф'ю Гальшанскую, боскую, «чароўную німфу ў краіне русінаў, німфу, найпрыгажэйшую сярод дзяўчат», і абяцаюць усялякія даброты ад шлюбу з ёй. Меркурый знаёміць Зоф'ю з гэтым рацэннем багоў, Венера прыводзіць яе на вяселле, Ягайла садзіць Зоф'ю побач на трон. У фінале праслаўляецца кароль-пераможца, апяваюцца дынастыя Ягелонаў, што пайшла ад гэтага шлюбу, і род Гальшанскіх, а таксама рыцарская доблесць «ліцвінаў і русінаў», згадваюцца іх перамогі пад Клецкам 1506 г. над татарамі і Оршай 1514 г. над маскавітамі.

Вобразы ўладарных князёў абмаляваны па-рознаму. Ягайла паказаны як набожны (*rex divus*), экзальтаваны пацыфіст, Вітаўт – як мужны ваяр (*rex belli*). Калі пачалася бітва, Ягайла яшчэ маліўся, і нават калі з'явіўся раз'юшаны Вітаўт з весткай пра націск крыжакоў, той адмовіўся спыняць набажэнства і звярнуўся за парадай да неба, дзе толькі вобраз св. Станіслава загадаў яму «не марудзіць, не плакаць, а рушыць войска ў бітву». Вобраз Вітаўта гераізуецца: ён цалкам адпавядае яго народнай мянушцы «гром вайны», гэта эмацыянальны, энергічны правадыр. Меланхалічны і міралюбны Ягайла нагадвае хутчэй постаць Макіявеліевага «ўладара».

Гонар перамогі аддаецца Вітаўту і Ягайлу, тады як Ян Длугаш і аўтар «Хронікі Быхаўца» прыпісвалі яе аднаму Вітаўту. Вобраз кн. Зоф'і Гальшанскай – «німфы багінь», якую любілі ў народзе, упершыню выведзены ў літаратуры і служыць у творы вобразам далёкай радзімы – ВКЛ.

Аўтар таксама стварае паэтычны вобраз роднага краю, называючы яго забалочаным і лясовым:

Ёсць ведамы нам прасторны край разлогаў ды дрымучых лясоў,
Цягнецца ён да імперыі Скіфаў, і лугоў
Шмат там мядовых, ніваў багатых і пашаў
Досыць, славай вайсковай ганараваных.

Апісваючы тэрыторыі, што падпалі пад уладу Ягелонаў, паэт пералічвае татар-качэўнікаў, масагетаў (жамойтаў?) і «белых русінаў, вайсковым знакамітых гонарам» (Ac albos belli celebres virtute Ruthenos). У іншым месцы паэмы Вітаўт, рыхтуючыся да вайны з тэўтонцамі, збірае апрача татар і масагетаў яшчэ і русаў (Russos).

Паэма напісана пераважна дактылічным гекзаметрам, зрэдку аўтар выкарыстоўвае элегічны двуверш. Тэхніка і формы твора не заўжды бездакорныя, часам трапляюцца памылкі. Паэма насычана алюзіямі да антычных міфаў ды паданняў (часам і да славянскіх), бясконцымі звяртанямі да муз і антычных багоў. Аўтар знаходзіўся пад уплывам антычных аўтараў (Вергілій, Авідый, Гамер, Гарацый, Стацый, Катул) і актыўна выкарыстоўваў вобразнасць і метафорыку антычнай літаратуры. Каб сказаць 'вайна', ён кажа «Марс», замест 'выбухнула вайна' ён гаворыць «жорсткі Марс паўстаў», 'зерне' называе «дарункамі Цэрэры», кажа не 'сабралі зерне', а «Цэрэра прынесла свае дарункі», не 'загінуць', а «прыспешыць крокі да возера Стыкс» і да т. п. Бітва параўноўваецца са жнівом, з бурай, што вые ў кустах, і да т. п. Але разам з тым у паэме фігуруюць персанажы хрысціянскай рэлігіі. Такім чынам, твор уяўляе сабой перапляценне антычнай стылістыкі і фразеалогіі з элементамі хрысціянскай тэалогіі.

«Песня пра зубра» Мікалая Гусоўскага. Творчы даробак Мікалая Гусоўскага прадстаўлены шэрагам твораў, найбольш вядомым з якіх з'яўляецца «Песня Мікалая Гусоўскага пра выгляд і лютасць ды паляванне на зубра» (Carmen Nicolai Nussoviani de statura feritate ac venatione bisontis, Кракаў,

1523)⁶². Вядома таксама некалькі невялікіх паэм, напісаных ім і выдадзеных у Кракаве: «Новая і знакамітая перамога над туркамі» (*Nova et miranda de Turcis victoria*, 1524)⁶³, у якой апісваецца перамога ў 1524 г. над туркамі пад Церабоўляй (Падолле), «Жыццё і дзеі Св. Гіяцынта» (*De vita et gestis Divi Nyacinthi*, 1525), а таксама шэраг вершаў, створаных як у Рыме, так і ў Кракаве⁶⁴.

Паходжанне Мікалая Гусоўскага дакладна невядома, як і даты яго жыцця (каля 1480 – пасля 1531). Мяркуюць, што ён нарадзіўся ў Беларусі, паходзіў з нейкага Гусава ці Усава (або з Усы ці Узы) – так мяркуюць, зыходзячы з прозвішча паэта. Ён падпісваўся як *Hussovius* (у выданнях 1523–25 гг.) ці *Ussovius* (у 1533 г.), і пачатковы *h* у яго прозвішчы можа адпавядаць прыстаўному гуку *z*, што выступае ў некаторых усходнеславянскіх дыялектах (як *garэх* – *арэх*, *gостры* – *востры*). Калі б паэт паходзіў з польскіх зямель, яго лацінізаванае прозвішча мусіла б адлюстроўваць польскі насава гук (параўн. польск. *wąs* ‘вус’, *gęś* ‘гусь’), тады як у яго прозвішчы на месцы гэтага гукі выступае ўсходнеславянскі рэфлекс *u*. Аднак гэта ўсё не мае сілы, калі назва яго месца паходжання ўяўляла сабой балтызм ці германізм. У тастаменце 1518 г. кн. Зоф’і Гальшанскай, складзеным у Воўпе пад Ваўкавыскам, у якасці сведкі фігуруе нейкі натарыус Мікалай Гусоўскі як клірык Перамышльскага біскупства, у сувязі з чым выказваецца меркаванне пра яго польскае паходжанне⁶⁵. Радок 120 паэмы: *Polonus eo* – «я польскі (паэт) уваходжу» можна разумець і як ‘паляк’, і як ‘падданы Польшчы’ – агульнай з ВКЛ манархіі, якую на Захадзе часцей ведалі як *Polonia* (Польшча). Ва ўсякім выпадку паэма не прысвечана польскай гісторыі, не прасякнута польскім патрыятызмам. У ёй прысутнічае глыбокае спасціжэнне нораваў і звычаяў народа ВКЛ, гарачая, сыноўская любоў да гэтай краіны, яе прыроды, гісторыі, захапленне вобразам кн. Вітаўта, што неверагодна для паляка. У

⁶² Маецца некалькі перакладаў на беларускую мову: Я.Семяжона (Польмя. – 1969. – № 6. – С. 69–103; *Гусоўскі, М. Песня пра зубра* / М.Гусоўскі; пер. Я.Семяжона. – Мн., 1973; 1980), У.Шатона (Спадчына. – 1991. – № 2. – С. 86–107; *Гусоўскі, М. Песьня пра зубра* / М.Гусоўскі; пер. У.Шатона. – Мн., 1994) і Н.Арсеневай, выкананы ў 1978–82 гг., але які стаў вядомы на радзіме пазней (Крыніца. – 1997. – № 7. – С. 3–32).

⁶³ Маецца пераклад на беларускую мову, заснаваны на рускім перакладзе: *Гусоўскі, М. Перамога над туркамі* / М.Гусоўскі; пер. Ю.Свіркі, Я.Парэцкага // Польмя. – 1990. – № 6. – С. 147–150.

⁶⁴ Маецца пераклад на беларускую мову, заснаваны на рускім перакладзе 1973 г.: *Парэцкі, Я.І. Невядомыя вершы Міколы Гусоўскага (1522–1523 гады)* / Я.І.Парэцкі // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. – Мн., 1975. – Вып. 3. – С. 177–183.

⁶⁵ *Ochmański, J. Narodowość Mikołaja Hussowskiego w świetle jego autografu* / J.Ochmański // *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*. – Warszawa, 1985. – S. 312–318.

паэме М.Гусоўскі ясна гаворыць пра сваё паходжанне з Русі: «Шмат старажытнасцей чытаў я паводле кніг раксаланскіх, мова чыя адзначана літарай грэчаскай, якую сабе ўзяў колісь народ для карысці ўласнай і з ўласнымі гукамі ўдала злучыў» (*Multa ego Roxanis legi antiquissima libris, Quorum sermonem graeca elementa notant, Quae sibi gens quondam proprios adscivit in usus Et patrios apte miscuit ipsa sonos*). Ён піша, што ў пагоні за зверам пераплываў на кані глыбокі струмень Барысфена (антычная назва Дняпра). Усё гэта можа служыць пераканаўчым доказам беларускага, а не польскага паходжання паэта. Магчыма, Гусоўскі ведаў літоўскую мову, але літоўцам, напэўна, не быў. Паэт, відаць, паходзіў з сям'і (безумоўна, каталіцкай) небагатага звералова (які, магчыма, служыў у лоўчай дружыне вялікага князя), аднак нясна, ці меў Гусоўскі шляхецтва. У паэме ён прызнаецца, што вырас ва ўлонні дзікай прыроды, «пад паўночнай зоркай», што асабіста ўдзельнічаў у зубрыных ловах. Яго жыццё было звязана з лукам ды канём, а сам ён рана пачаў дапамагаць свайму бацьку на паляванні: насіў кап'ё па глыбокім снезе, удзельнічаў у загоне. Разам з бацькам Гусоўскі меў магчымасць вандраваць па краіне.

Пачатковую адукацыю Гусоўскі, відаць, атрымаў у віленскай катэдральнай школе, а потым пад кіраўніцтвам свайго апякунца і мецэната Эразма Вітэлія, які надаў яму гуманістычную падрыхтоўку. Верагодна, юнак наведаў некалькі курсаў Кракаўскага ўніверсітэта, але яго імя няма ў спісах выпускнікоў. Падчас знаходжання ў Рыме ён мог наведваць тамтэйшы ўніверсітэт. Тым не менш трывалай універсітэцкай адукацыі ён хутчэй за ўсё не здабыў (аўтар піша, што галоўнай навукай яму былі пушча і паляванне), хаця лацінская мова яго твора – правільная і трапная.

Сталенне паэта ў юнацтве было звязана з яго мецэнатам і сябрам, сакратаром (у 1494–1500 гг.) у Вільні кн. ВКЛ Аляксандра, з 1503 г. – плоцкім біскупам Эразмам Вітэліем (1474–1522; лацінізаванае прозвішча *Vitellius* адпавядае польск. *Сіолек*, бел. Бычак, Быкоўскі). Вітэлій паходзіў з кракаўскіх мяшчан, скончыў Кракаўскі ўніверсітэт і ў 1502 г. атрымаў шляхецтва. Ён быў вядомы як гуманіст, што сабраў значную бібліятэку старадрукаў, картаў і рукапісаў (у прыватнасці, меў спіс «*Origio regis*»), але меў складаныя адносіны з польскімі іерархамі (адзін з іх, вядомы гуманіст Ян Ласкі, быў яго заклятым ворагам). Вітэлій бываў у Беларусі, у найвышэйшых органах улады Польшчы ён нярэдка адстойваў інтарэсы ВКЛ. Вітэлій тройчы (1501, 1505 і 1518–22 гг.) наведваў Рым з пасольствам ад Польшчы і ВКЛ. У час апошняга пасольства ён загінуў ад мору і быў пахаваны ў Рыме, дзе на яго надмагіллі выбіта вершаваная эпітафія, напісаная Гусоўскім.

У 1518–22 гг. (або ў 1521–22) Гусоўскі жыў у Італіі разам з пасольствам свайго мецэната Вітэлія, пасля смерці якога з’явіўся ў Кракаве, дзе, дзякуючы падтрымцы каралевы Боны Сфорцы і яе сакратароў-італьянцаў, выдаў сваю паэму. Новыя паэмы, створаныя ў гэты перыяд, саступаюць яго першай паэме ў якасці. У паэме «Жыццё і дзеі св. Гіяцынта» і ў апошніх творах паэта адчуваюцца песімістычныя матывы. Напрыканцы жыцця ён жыў у Пултуску (Польшча) – захаваўся яго ліст 1531 г., адрасаваны перамышльскаму біскупу. Верагодна, у 1525 г. ці нават раней паэт прыняў манаскі сан. Мабыць, хрысціянскія настроі тлумачыцца нязначнасць антычных запазычанняў і цытат у паэзіі Гусоўскага.

У выданні 1523 г. паэме папярэднічае праявілі дэдыкацыя каралеве Боне, за якой змешчаны кароткі верш, адрасаваны яе сакратару, італьянцу Людовіка Альфа⁶⁶, пасля паэмы змешчана нізка вершаў, часткова дэдыкацыйнага, часткова рэлігійнага зместу⁶⁷.

Гісторыя ўзнікнення паэмы апісана самім аўтарам: у часе знаходжання ў Рыме яму паступіў заказ мецэната на стварэнне твора пра зубра.

Гусоўскі ў праявілі прывячэнні каралеве Боне гаворыць, што аднойчы папа Леў X у размове з біскупам плоцкім згадаў пра зубра і пажадаў пабачыць у Рыме чучала гэтага звера. Біскуп звярнуўся з просьбай да кн. Радзівіла, ваяводы віленскага, зрабіць чучала, а свайму сябру Гусоўскаму загадаў напісаць паэму з апісаннем зубра, каб прачытаць яе побач з чучалам. Папа Леў X Медычы, гуманістычна адукаваны, прыхільнік паэзіі і палявання, памёр у час мору, і таму аўтар вымушаны прадставіць гэтае лясное апавяданне толькі каралеве Боне. Адны даследчыкі мяркуюць, што паэма была цалкам напісана ў Рыме, а іншыя – што яна дапісвалася яшчэ ў Кракаве.

⁶⁶ Вершы перад паэмай перакладзены Ж. Некрашэвіч-Кароткай на беларускую мову паводле лацінскага арыгінала: *Гусоўскі, М.* Пра змяю; Пра яе ж, з арлом злучаную; Да найяснейшай Валадаркі і Пані Боны...; *Яснавяльможнаму* Пану Людовіку Альфію... / М.Гусоўскі // Беларуская мова і літаратура. – 2005. – № 3. – С. 33–34.

⁶⁷ Гэтыя вершы перакладзены Ж. Некрашэвіч-Кароткай і І. Шкурдзюк на беларускую мову паводле лацінскага арыгінала, гл.: *Гусоўскі, М.* Верш на ахвярапрынашэнне чорнага быка... / М.Гусоўскі // Крыніца. – 2001. – № 8. – С. 155–157; *Гусоўскі, М.* Малітва да святой Ганны; Пра чутку, што нечакана ўзнікла...; Да святога Себасцьяна / М.Гусоўскі // Наша вера. – 2002. – № 4. – С. 43–45; *Гусоўскі, М.* Шматшаноўнаму б. Плоцкаму Судзяшэнне / М.Гусоўскі // *Studia philologica*: сб. науч. ст. – Мн., 2002. – Вып. 5. – С. 199–200.

Паэма пачынаецца з апісання дзікага відовішча – карыды ў Рыме, у часе якой аўтар прыгадаў магутнага зверу сваёй радзімы і паляванне на яго. Паэма – гэта фактычна песня аб далёкай радзіме, у якой ўражанні дзяцінства выліліся ў цудоўны аповед пра зубра. Пра зубра Гусоўскі ўжо тады гаворыць, што такога зверу бадай нідзе няма, і таму яго ахоўвае грамата вялікага князя, што забараняе паляванне на гэтую жывёлу. Апісваюцца выгляд зубра (рогі, шыя, сківіцы, касматая грыва), яго паводзіны (бяшкоднасць для людзей, чуйнасць і асцярожнасць; паводзіны зубранят, цялкоў у стадзе, сутыкненні самцоў за самак, старасць жывёлы) і грацыёзнасць. Безумоўна, апісанне зроблена на падставе ўласных назіранняў і ведаў. Гусоўскі пераўзышоў усе ранейшыя апісанні зубра, вядомыя з часоў Антычнасці, дакладнасцю і глыбокім веданнем, эстэтычным аспектам: паэт падкрэслівае прыгажосць і высакароднасць у паводзінах зверу. Аўтар адзначае, што нават паляванне на гэтага зверу мусіць адбывацца сілай, у адзінаборстве, але не падманам, бо, паводле народнага веравання, тады зубр пакіне пушчу. У сувязі з гэтым апісваюцца лясы Беларусі, іх багацці і дзівосы, што перарастае ва ўсхваленне радзімы: яе дабрадатнага клімату, паш, вод і розных даброт, звычаяў і вераванняў народа.

Паэт пераходзіць да апісання палявання на зверу ў загоне, дзе зубр змагаецца з паляўнічымі, што наносзяць яму раны, ад якіх жывёла ўрэшце рэшт знясільваецца і гіне. Гэтыя апісанні перамяжаюцца рэтраспектыўнымі эпізодамі, як, напрыклад, каралеўскія паляванні Жыгімонта I і Аляксандра, і адхіленнямі (пахвала Вітаўту). Забаўляльныя паляванні прыдворных і шляхты асмейваюцца (напад зубра на княгіню Алену, жонку Аляксандра; камічная смерць Лаўрына з мушкетам ад аднаго погляду зубра). Ім супрацьстаіць паляванне простага народа, што мела месца ў старажытнасці, пры кн. Вітаўце, якога аўтар лічыць пачынальнікам зубрыных ловаў. Паляванні князь выкарыстоўваў як сродак выхавання будучых ваяроў, абаронцаў краіны. Твор перарастае ў пахвалу Вітаўту, які спалучае ў сабе рысы смелага паляўнічага, пераможнага ваяра, справядлівага судзі і набожнага верніка. Фактычна аўтар шукае ідэал у мінулым, у эпасе Вітаўта. Яе традыцыі ўсхваляюцца як здаровыя і гераічныя. Напрыканцы паэмы Гусоўскі асуджае нядбалых уладароў і выступае супраць гвалту і войнаў,

што вядуць паміж сабой хрысціянскія ўладары, нягледзячы на турэцкую пагрозу Еўропе (тэма турэцкай пагрозы ўздымаецца і ў дэдыкацыі каралеве Боне). Скончваецца паэма малітвай да дзевы Марыі.

У паэме зубр надзелены шляхетнымі, рыцарскімі рысамі, ён – велічнае стварэнне прыроды, якое патрабуе да сябе пашаны і адвагі. Вобраз зубра звязаны з вобразам Вітаўта, які становіцца нібы дваініком магутнага і высакароднага зверу. Парадак у звярыным статку (дзе «права на панаванне мае той, хто вылучаецца прыгажосцю і моцай») служыць правобразам аптымальнага палітычнага ладу дзяржавы (на самай справе не зубр водзіць статак, а зубрыха, зубр спатрэбіўся аўтару, каб суаднесці важака з князем). Для Гусоўскага (як і для Вісліцкага) манархія была ідэальным тыпам кіравання. Ідэальным уладаром выступаў кн. Вітаўт, які разбіваў усіх знешніх ворагаў, пашыраў межы краіны, усталёўваў у краіне спакой і парадак, падтрымліваў традыцыі, ва ўсіх справах кіраваўся справядлівасцю, чым здабыў сабе і сваёй дзяржаве вялікі аўтарытэт. Гэты ідэал манархіі ў эпоху Рэнэсанса быў распрацаваны ў працах італьянскага гуманіста і пісьменніка М.Макіявелі. Але такі ідэал знаходзіць паралелі і з народнымі ўяўленнямі пра патрыярхальны лад кіравання на чале са справядлівым і мудрым бацькам-кіраўніком. Аднак твор Гусоўскага мае больш практычную скіраванасць. Сваёй паэмай ён нібы сцвярджае, што менавіта такога ўладара, суровага максіmalіста, патрабуе неспакойны, бурлівы час, калі Еўропе пагражае турэцкая навала.

У паэме выразна прысутнічае вобраз самога аўтара, які вызначаецца аўтабіяграфізмам і дакладнасцю. Паэт часта пускаецца ў разважанні і робіць значныя адхіленні, звяртаецца ад першай асобы да чытача, часам ужывае іронію і сарказм. Нярэдка ён падкрэслівае, што апавядае толькі пра тое, чаму быў сведкам на ўласныя вочы. У творы Гусоўскі выявіў дакладнае веданне жыцця лесу і пушчы, паводзін дзівоснага зверу, спосабаў палявання на яго.

Адпраўным пунктам для паэмы Гусоўскага паслужыла аніmalістычная паэзія (пераважна на лацінскай мове): паляўнічыя паэмы, складзеныя прыдворнымі паэтамі. Але там дзеянне часта падавалася праз вобразы Дыяны (багіні палявання) ці Апалона, які меў лук. Гусоўскі іранізуе над гэтымі прыёмамі, хаця зрэдку ўжывае сімвалы і

імёны антычнай міфалогіі, а таксама звяртаецца да прац антычнага натуразнаўцы Плінія Старшага (I ст. н. э.) і каралінгскага пісьменніка Паўла Дыякана (VIII ст.). Аснову апісання зубра ў паэме складаюць назіранні паляўнічых, да якіх аўтар далучае і сябе. Аўтар неаднаразова спасылаецца на свой ўласны досвед паляўнічага і раскрывае перад чытачом таямніцы лавецкай справы. Народнае светаўспрыманне – крыніца міфалагізацыі (тлумачыцца аўтарам рэшткамі паганства ў краі).

«Песня» напісана элегічным двувершам і паводле свайго зместу знаходзіцца паміж анімалістычным аповедам і элегіяй, але бліжэй да элегіі – тужлівага спеву па пакінутай радзіме. Вершы пазбаўлены рыфмы, але маюць сваю рытміку, шмат элізій, асанансаў, алітэрацый (*tam teter temporis horror* ‘той гідкі часу жах’). Паэтычны слоўнік досыць сціплы, трапны і дакладны, пазбаўлены вульгарызмаў, шматслоўя.

Твор быў забыты да XIX ст., калі яго нанова адкрылі польскія рамантыкі. На погляд некаторых польскіх вучоных, «Песня пра зубра» сугучна «Пану Тадэвушу» А. Міцкевіча. На беларускую мову маюцца пераклады Я. Семяжона, Н. Арсенневай (грунтуюцца на рускамоўным падрадкавым перакладзе, апублікаваным у 1968 г.) – больш вольныя, але блізкія да духу лацінскага арыгінала, і У. Шатона (заснаваны на лацінскім арыгінале) – больш дакладны, але крыху грувацкі пераклад⁶⁸.

Іншая значная паэма Гусоўскага «Жыццё і дзеі св. Гіяцынта»⁶⁹ апавядае пра Гіяцынта (црксл. Якінф, польск. Яцэк герба Андрованж) – каталіцкага місіянера (1183–1257), вучня св. Дамініка, манаха і аскета, які вандраваў па Польшчы і нават па Русі (1222–26), дзе быццам заснаваў царкву ў Кіеве. Яго культ узнік у першай палове XVI ст.: беатыфікаваны ў Польшчы дамініканцамі ў Кракаве ў 1523–24 гг. (у сувязі з чым і ўзнікла паэма Гусоўскага), кананізаваны ў Рыме ў 1588–94 гг. Апрача гэтай паэмы жыццё Гіяцынта пазней апісвалася шэрагам аўтараў XVI ст., у тым ліку Пятром

⁶⁸ Некрашэвіч-Кароткая, Ж. Беларуская лацінамоўная паэзія: ранні Рэнесанс / Ж. Некрашэвіч-Кароткая. – Мн., 2009. – С. 175–184.

⁶⁹ На беларускую мову маецца толькі няпоўны пераклад: Гусоўскі, М. Пра жыццё і падзвігі святога Гіяцынта (фрагменты) / пер. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай // Наша вера. – 2007. – № 3. – С. 56–61; гл. пераклад на рускую мову: Гуссовский, Н. О жизни и деяниях божественного Иакинфа / пер. Я. Порецкого // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства: міжвуз. зб. – Мн., 1974. – Вып. 2. – С. 159–183.

Скаргам і Гальяшам Пельгрымоўскім, святому таксама прысвечана некалькі цыклаў секвенцый. Гусоўскі прысвяціў сваю паэму канцлеру Польшчы, кракаўскаму ваяводзе Хрыстафору Шыдлавецкаму. Твор уяўляе сабой вершаванае жыццё святога, напісанае дактылічным гекзаметрам. У каталіцкай царкве жыцці святых часам пісаліся вершамі, што было падтрымана і рэнесанснымі майстрамі, які спалучалі хрысціянскі матэрыял са сродкамі антычнай паэзіі. Паэма Гусоўскага складаецца з дзвюх частак: у першай апісваюцца жыццё, дзеі, подзвігі аскетызму і цуды святога, у другой у форме дыспуту падаецца апалогія культу святых і крытыкуецца лютэранства, скіраванае супраць такога культу, а таксама прадказваюцца розныя войны і разбурэнні, што выкліча вучэнне Лютэра. Згодна з традыцыяй, святы ў паэме паказаны як міласэрны і спагадлівы да людзей, ён умацоўвае іх у веры. Упершыню апісваюцца ў дэталю вандроўка Гіяцынта на Русь, прычым паэт паказаў яе шлях з Мазовіі да тых народаў, «моваю якіх валодаў» святы: да рэчышча Барысфена (Дняпра) – гэта значыць праз Беларусь. Паводле царкоўнай каталіцкай легенды, яшчэ ў 1253 г. архібіскуп Гнезна пасвяціў першага біскупа Літвы, так што, магчыма, паэт у апісанні шляху Гіяцынта зыходзіў з нейкіх даўніх звестак пра вандроўкі каталіцкіх місіянераў на Беларусь. Паэма скончваецца панегірыкам каралю Жыгімонту I, звяртаннем да Хрыстафора Шыдлавецкага і малітвай да святога ацаліць хворага аўтара.

Паэзія 2-й паловы XVI ст. на лацінскай мове прадстаўлена шэрагам аўтараў, якія, аднак, у сваёй творчасці не дасягнулі вышынь Я.Вісліцкага і М.Гусоўскага. Частка гэтых аўтараў мела замежнае паходжанне, як іспанец Пётр Раізіі (Педра Руіс дэ Морас, † 1571) ці немец Ян Мыліус (Ёган Мюлер, † 1575)⁷⁰, частка – беларускае, літоўскае або польскае.

У асноўным творчы даробак лацінамоўных паэтаў прадстаўлены жанрамі, якія імітавалі жанры антычнай паэзіі і былі папулярнымі ў эпоху Рэнесанса: эпіграмы – невялікія вершы хвалебнага (энкомій) ці палемічна-палітычнага або сатырычнага зместу; оды – урачыстыя вершы, што ўслаўлялі нейкую адметную падзею ці заслугі пэўнай асобы; элегіі – самотныя лірычныя вершы, напоўненыя роздумам ці тужлі-

⁷⁰ Пра іх паэзію гл.: Кавалёў, С. Літаратура позняга Рэнесансу: жанры, творы, асобы / С.Кавалёў. – Мн., 2005. – С. 8–16.

вымі ўспамінамі, нарэшце, уласна палітычныя, палемічныя і сатырычныя вершы і паэмы, прысвечаныя тым ці іншым актуальным падзеям або з’явам грамадскага жыцця, а таксама вершаваныя лісты, прадмовы і дэдыкацыі. Універсальным жанрам стала паэма – вялізны верш са складаным сюжэтам і кампазіцыяй, не пазбаўлены панегірызму. Асобнае месца займала сямейна-рытуальныя паэзія, прадстаўленая такімі жанрамі, як генеталіконы – урачыстыя вершы з нагоды нараджэння ў сям’і дзіцяці; эпіталамы – вясельныя вершы ці паэмы, прысвечаныя шлюбу (звычайна, заможных асоб); эпіцэдыумы, альбо трэны, – жалобныя вершы ці паэмы на смерць заможнай асобы, у якіх яна ўсхвалялася і аплаквалася, а яе жывыя родзічы суцяшаліся; эпітафіі – самотныя вершы, якія ўсхвалялі нябожчыка і суцяшалі памяць аб ім (кароткія і трапныя эпітафіі маглі надпісвацца на помніку («нагробку») памерлага). Безаглядны панегірызм і бясконцае праслаўленне заможных асоб у такіх творах, а таксама трафарэтнасць іх вобразаў і прыёмаў сведчаць аб прагматычнасці і павярхоўнасці ўсёй такой «паэзіі», асабліва «афіцыйнай» – той, што публікавалася і адрасавалася ўплывовым асобам.

У 1579 г. з’яўляецца першы панегірычны зборнік лацінскіх вершаў, напісаных езуіцкімі аўтарамі Вільні, прысвечаны Стафану Баторыю. Гэтае выданне паклала пачатак цэлай серыі панегірычных (віншаванні (*gratulationes*), оды, эпіталамы) і фунеральных (трэны (*threni*), эпітафіі) паэтычных зборнікаў канца XVI–XVIII ст., што (пераважна на лацінскай мове, зрэдку там змяшчаліся і польскія вершы) пісаліся выкладчыкамі і навучэнцамі Віленскай акадэміі і адрасаваліся каралям, магнатам і заможным панам. Такія творы не вызначаліся ні глыбокім зместам, ні дасканалай формай. У іх панавалі ў асноўным шаблонныя прыёмы і схематычныя вобразы, якія прадугледжваліся нарматыўнымі падручнікамі па паэтыцы. Але ў іх ліку трапляліся і выключэнні. Так, у эпіталаме Г.Белазора на вяселле Крыштафа Монвіда Дарагастайскага (*Epithalamium in nuptias*, Вільня, 1585) не толькі апяваўся шлюб Крыштафа з Зоф’яй з роду Хадкевічаў, але і давалася разгорнутае апісанне ВКЛ.

Дасягненнем беларускай лацінамоўнай паэзіі 2-й паловы XVI ст. могуць лічыцца героіка-эпічныя паэмы Ф.Градоўскага і Я.Радвана, прысвечаныя ўслаўленню постацей і ўчынкаў

найбольш заможнага і ўплывовага магнацкага роду Беларусі – Радзівілаў. Працягваючы панегірычную традыцыю езуіцкіх аўтараў, такая творы пісаліся ў разліку на прыхільнасць і падзяку магнатаў, а то і за іх плату. Звяртанне да лацінскай мовы ўзвышала аўтарытэт магната і рабіла твор дасяжным заходнееўрапейскай аўдыторыі.

У Жамойці нарадзіўся шляхціц Францішак Градоўскі (каля 1545 – пасля 1599), які, аднак, не быў карэнным літоўцам – яго продкі паходзілі з Малай Польшчы. Скончыўшы вучобу ў германскіх універсітэтах, ён служыў каралеўскім сакратаром і быў кальвіністам. Яму належыць паэма «Апісанне маскоўскага паходу кн. Крыштафа Радзівіла» (*Hodoeporicon Moschicum ... Christophori Radivilonis*, Вільня, 1582). Твор напісаны дактылічным гекзаметрам і належыць да вядомага ў часы Рэнэсанса жанру гадаэпарыкону, калі апісваліся рознага роду падарожжы, змяшчаючы вялікую колькасць геаграфічных назваў, назваў асоб і гістарычныя экскурсы. У паэме апавядаецца пра вайсковы паход атрада пад камандай кн. Крыштафа Радзівіла (Пяруна) па тылах маскоўскіх войскаў увосень 1581 г., у час Інфлянцкай вайны. Твор пачынаецца ўсхваленнем вайсковых падзвігаў кн. Мікалая Радзівіла Рудога, бацькі галоўнага героя, і апісаннем бітвы 1564 г. на р. Уле, дзе Мікалай здабыў перамогу, а ў асноўнай частцы апісваецца знішчальна-карніцкі рэйд атрада Крыштафа па цвярскіх, наўгародскіх і пскоўскіх землях з падрабязным пералікам вайсковых нарад, сутычак, захопленых населеных пунктаў, мясцін, праз якія рухаліся атрады, і да т. п. Аўтар імкнецца стварыць шырокую эпічную карціну вайсковых дзеянняў, таму ў паэме фігуруюць многія гістарычныя асобы: Стафан Баторый, Філон Кміта-Чарнобыльскі, Гальяш Пельгрымоўскі, Міхайла Гарабурда, браты Каспар і Габрыель Бекешы, маскоўскія ваяводы, князі і іншыя, а таксама міфалагічныя, літаратурныя і гістарычныя постаці Антычнасці, што было тыпова для лацінамоўнага гераічнага эпасу. У мэтах ажыўлення апавядання Градоўскі ўкладае ў вусны сваіх герояў дыялогі і маналогі-звяртанні, прамовы, малітвы, разважанні і г. д., адрасаваныя ў тым ліку міфалагічным постацям (Марсу, Дыяне і інш.). Крывавы рэйд па тылах маскоўскіх войскаў разглядаецца як акт справядлівай помсты багоў за крыўды, нанесеныя літвінам.

Ян Радван († пасля 1592) паходзіў з Вільні, напэўна, з мяшчанскай сям'і, належаў да кальвінізму. Сваю адукацыю ён атрымаў у заходнееўрапейскіх універсітэтах (здабыў дыплом у Падуі), падарожнічаў па Еўропе ў свеце Хадкевічаў, затым служыў у смаленскага ваяводы Яна Абрамовіча, лідскага старасты, быў блізкі да пратэстанцкай лініі Радзівілаў. Найбольш значным творам Радвана стала паэма «Радзівіліяда, альбо Пра жыццё і справы ... князя Мікалая Радзівіла» (*Radivilias, sive De vita et rebus ... Nicolai Radivili*, Вільня, 1588), прысвечаная Мікалаю Радзівілу Рудому (1512–1584), бацьку Крыштафа Радзівіла. Выданне, якое ўбачыла свет з ініцыятывы Я.Абрамовіча, апрача паэмы змяшчала таксама праявічныя прысвячэнні самога Я.Абрамовіча, А.Воляна, Я.Руцкага, тры вершаваныя прысвячэнні Я.Казаковіча, адрасаваныя маладым Радзівілам (унукам Рудога) – Юрыю, Янушу і Крыштафу, панегірычныя вершы П.Раізія, Я.Казаковіча (на польскай мове) і самога Радвана.

Ва ўступе паэт дае агляд тэм і сюжэтаў антычнай паэзіі і адмаўляецца ад іх, паколькі ўсе яны не вартыя велічнай постаці Мікалая Радзівіла і яго вайсковых подзвігаў. У сувязі з гэтым паэт стварае апісанне краіны, што спарадзіла такога героя, – ВКЛ. У шырокай экспазіцыі ўсхваляюцца прырода Літвы (што нагадвае твор М. Гусоўскага), яе гісторыя (згадваюцца Міндоўт, Гедымін, Альгерд, Кейстут, Ягайла, Вітаўт і інш.) і гераічнае змаганне з ворагамі (апісваюцца бітвы з татарамі і крыжакамі). Гэта дазволіла аўтару зрабіць выснову, што продкі заўжды баранілі сваю айчыну, і надыйшоў час і яго сучаснікам пацвердзіць сваю любоў да радзімы і вернасць бацькоўскім традыцыям.

Галоўным ворагам Літвы ў 2-й палове XVI ст. стаў маскоўскі цар Іван Жахлівы, стварэнню адмоўнага вобраза якога ў паэме адводзіцца значнае месца. Згодна з еўрапейскай традыцыяй таго часу аўтар малюе цара Івана як жорсткага і гнеўлівага тырана, які выклікае жах і агіду не толькі ў літвінаў, але і ў саміх маскавітаў. Паэт засяроджвае ўвагу чытача на злачынствах цара супраць свайго і суседніх народаў, часам нават даводзячы характарыстыку Івана да карыкатуры. Крыніцай такой тыраніі, на думку аўтара-гуманіста, з'яўляецца неабмежаваная ўлада маскоўскага манарха. Каб падкрэсліць негатыўны вобраз цара, паэт з павагай апісвае вобраз маскоўскага ваяводы кн. Пятра Шуйскага, які выказаў у вайне мужнасць і досвед і выступаў годным праціўнікам гетмана Радзівіла.

Вобразу Івана Жахлівага ў паэме супрацьпастаўлены вобраз Мікалая Радзівіла, які выступае разважлівым военачальнікам і смелым

ваяром, абаронцам айчыны, свабоды і справядлівасці, праціўнікам маскоўскага тырана. Паэт згадвае продкаў Радзівілаў (узводзячы іх паходжанне да рымскай арыстакратыі) і адзначае іх заслугі ў дзяржаўным кіраванні і абароне краіны ад ворагаў. Асабліва паэт падкрэслівае значэнне пераможнай бітвы на р. Уле 1564 г., у якой войскамі пад кіраўніцтвам Мікалая Радзівіла і Рыгора Хадкевіча было разбіта 30-тысячная маскоўская войска пад камандай кн. П.Шуйскага, што перапыніла маскавітам далейшы шлях на Вільню. Пры паказе вобраза князя паэт выкарыстоўвае элементы псіхалагізацыі і індывідуалізацыі свайго героя, што было нетыпова для эпічных твораў Антычнасці і Рэнэсанса. Аднак у згодзе з імі Радзівіл паказаны і як выключны герой, здольны на велічныя подзвігі. Нямала ўвагі аўтар прысвячае апісанню і іншых герояў Інфлянцкай вайны, паплечнікаў князя: Яна Глябовіча, Крыштафа Зяновіча, Аляксандра Сангушкі, – больш бегла ахарактарызаваныя браты Хадкевічы, Філон Кміта-Чарнобыльскі, Сапега, кн. Саламярэцкі і іншыя асобы. Памочнікі гетмана звяртаюцца з прамовамі і ўдзельнічаюць у дыялогах, хаця ў цэлым застаюцца на другаступенных ролях параўнальна з самім Радзівілам.

«Радзівіліяда» напісана дактылічным гекзаметрам і адлюстроўвае імкненне паэта паслядоўнічаць «Іліядзе» Гамера і «Энеідзе» Вергілія. Гэта праяўляецца ў шматлікіх прамых і прыхаваных цытатах з антычных паэм і алузіях да іх, часам нават у прамых запазычаннях метафар, параўнанняў, заваротаў, і стылізацыях (у эпизодах і дэталях кампазіцыі). Як гэта было тыпова для эпічнай паэзіі Рэнэсанса, твор Радвана насычаны міфалагічнымі вобразамі, літаратурнымі і гістарычнымі персанажамі Антычнасці, экскурсамі ў антычную міфалогію і гісторыю. Аднак праз пышную антычную форму паэмы, што патрабавала абагульненасці і ўмоўнасці, праяўляюцца патрыятычны змест, гістарычны матэрыял, элементы фактаграфіі. Таму першапачатковая задача праславіць магната адразу перарасла ў велічнае ўсхваленне радзімы (якую паэт называе Літвой), яе багаццяў і прыгажосці, гераізму народа ў барацьбе за свабоду і незалежнасць. Увесь твор насычаны апісаннямі бітваў і паядынкаў, смелых рэйдаў і далёкіх паходаў, вайсковых нарад, прамовамі военачальнікаў, пералікамі атрадаў, што ўзмацняе яго гераічную тэматыку.

За межамі ВКЛ свет убачыла паэма выхаванца Віленскай езуіцкай акадэміі, што падпісаўся псеўданімам Базыль Гіацынт, «Панегірык на ўзяцце Полацка» (*Panegyricus in excidium Polocense*, б. м. (Падуя), 1580). Паэма была створана з

нагоды вызвалення Полацка войскамі Стафана Баторыя ў 1579 г. і прысвячалася гетману Мікалаю Радзівілу Рудому. У паэме ўсхваляліся магнаты ВКЛ: апрача Радзівілаў – Хадкевічы, Глебавічы, Кішкі, Астрожскія, Сапегі, Палубінскія і інш. Падобныя паэмы на вайсковыя перамогі нярэдка ствараліся ў эпоху Рэнэсанса з мэтай надаць ім значны рэзананс у Еўропе; звычайна ў такіх творах усхваляліся манархі. Так, польскі паэт Я.Каханоўскі адгукнуўся на гэтую ваенную падзею паэмай «Пра захоп Полацка» (*De expugnatione Polotiae*, Варшава, 1580).

Грамадзянска-палітычная публіцыстыка ВКЛ 2-й паловы XVI ст. на лацінскай мове прадстаўлена шэрагам трактатаў, у якіх абмяркоўваліся наспелыя праблемы палітычнага і грамадскага жыцця ВКЛ ці ўвогуле Рэчы Паспалітай, у сувязі з чым уздымаліся актуальныя пытанні філасофіі, маралі, права і нават эканомікі. Такія трактаты ў цэлым мелі рытарычны характар і, як правіла, адлюстроўвалі рытарычныя тэмы і прыёмы. Так, у трактатах звычайна прысутнічалі пасажы, дзе давалася пахвала добрым звычаям і/ці даўнім часам, пасажы, дзе ганіліся адмоўныя рысы сучаснага грамадскага ці палітычнага жыцця (такія пасажы нагадвалі судовыя прамовы), нарэшце, пасажы, дзе прапаноўваліся гатовыя рэцэптуры вырашэння праблем. Такія пасажы суправаджаліся прыкладамі (апісаннямі-ілюстрацыямі), якія падмацоўвалі думку аўтара. Падобныя творы звычайна публікаваліся за межамі ВКЛ, а іх аўтарамі выступалі неэтнічныя беларусы.

Ананім, што ўзяў сабе псеўданім Міхал (Міхалон) Літвін, вядомы як аўтар надзвычай цікавага этнаграфічнага трактата «Аб нормах татар, літвінаў і маскавітаў» (*De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum*, каля 1550 г.), які пазней быў апублікаваны ў 10 вялікіх фрагментах у якасці дадатку да этнаграфічнага трактата Яна Ласіцкага «Пра багоў жамойтаў» (*De diis Samogitarum*, Базель, 1615), выдадзенага пасмяротна⁷¹. У сваім трактаце Міхал Літвін даў рэзкую крытыку палітычнага, сацыяльнага і нават эканамічнага ды вай-

⁷¹ Яну Ласіцкаму (1534–1605), паляку-кальвіністу, які шмат вандраваў па Еўропе (у якасці настаўніка дзяцей беларускіх магнатаў), а канец жыцця (з 1580 г.) пражыў у ВКЛ, таксама належыць некалькі этнаграфічных трактатаў, найбольш вядомым з якіх стала праца «Пра рэлігію, ахвярапрынашэнні, весельныя і пахавальныя абрады русінаў, маскавітаў і татар» (*De russionum, moscovitarum et tartarorum religione sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu*, Шпаер, 1582).

сковага становішча ВКЛ, абвінаваціўшы перш за ўсё магнатаў, паноў і ксяндзоў, чыё самавольства і прывілеі паслужылі прычынамі знешнепалітычных і ўнутрыэканамічных няўдач. Аўтар прапаноўваў узмацніць уладу манарха, вярнуцца да «старыны», узяўшы за прыклад дзяржаўны лад маскавітаў і татар, які ён ідэалізаваў. Іншым ідэалам для яго служылі кн. Вітаўт, якому паслядоўнічаў, на думку аўтара, і маскоўскі кн. Іван IV Жахлівы.

Паводле доказаў польскага гісторыка Е.Ахманьскага, пад псеўданімам Міхала Літвіна хаваўся Венцаслаў (Вацлаў) Мікалаевіч, этнічны літовец, каталік, лацінскі сакратар вялікакняжацкай канцылярыі ў 1530–50-х гг.⁷² Да таго расійскім гісторыкам У.Антановічам было выказана меркаванне, што гэта – беларускі шляхціц Міхайла Тышкевіч⁷³, што было расшуча падтрымана іншым расійскім гісторыкам, М.Любаўскім⁷⁴. Ва ўсялякім выпадку аўтар твора добра ведаў не толькі лаціну, але літоўскую і старабеларускую, а таксама польскую мовы, быў знаёмы з антычнай літаратурай (хаця ён не згадвае міфалагічных ці літаратурных персанажаў) і рыторыкай.

Польскі публіцыст Андрэй Мадрэўскі (каля 1503–1572, лац. Modrevius, польск. Фрыч-Маджэўскі / Frycz-Modrzewski) напісаў і выдаў трактат «Допісы пра патрэбу выпраўлення дзяржавы» (*Commentariorum de Republica emendanda*, Базель, 1554). Трактат складаўся з пяці кніг (раздзелаў): «Пра звычаі», «Пра законы», «Пра вайну», «Пра царкву», «Пра школу», у якіх аналізавалася становішча Рэчы Паспалітай у гэтых сферах, і ўтрымліваў радыкальныя прапановы па паляпшэнні грамадскага жыцця краіны, яе царкоўнага, палітычнага, сацыяльнага

⁷² *Ochmański, J.* Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach tatarów, litwinów i moskwicinów z rólwy XVI w. / *J.Ochmański* // *Kwartalnik historyczny*. – 1976. – Rocz. 83. – Zesz. 4. – S. 765–783; *Охманьский, Е.* Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. / *Е.Охманьский* // *Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв.* – М., 1979. – С. 97–117.

⁷³ *Антонович, В.Б.* Извлечение из сочинения Михаила Литвина (1550 г.) / *В.Б.Антонович* // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – Киев, 1890. – Вып. 1: XVI в. – С. 1–6.

⁷⁴ *Любавский, М.К.* Кто был Михайло Литвин, написавший в первой половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» // *Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук: учен. зап. Ин-та истории*. – М., 1929. – Т. 4. – С. 49–54. Аднак раней ён трымаўся іншых поглядаў, параўн.: *Любавский, М.К.* Литовско-русский сейм / *М.К.Любавский*. – М., 1901. – С. 426, 436. – Прим. 24, 746. – Приложения. С. 88, 97, 263.

і эканамічнага ладу. У сваіх рэцэптах аўтар зыходзіў як з уласнага досведу, так і з прыкладаў Бібліі і думак антычных філосафаў, некаторых Айцоў Царквы (Св. Аўгусціна), заходнееўрапейскіх гуманістаў. Мадрэўскі, у прыватнасці, выступаў супраць запрыгоньвання сялян і павелічэння феадальных павіннасцей, патрабаваў роўнасці ўсіх перад законам, прапапоўваў узмацніць каралеўскую ўладу, але падпарадкаваўшы яе праву. Свае разважанні ён ілюстраваў замалёўкамі побыту і нормаў, не пазбягаючы часам сатыры і іроніі. Трактат выклікаў цэлую буру незадаволенасці супраць аўтара як на радзіме, так і ў Еўропе, таму пазней Мадрэўскі выпусціў новае выданне сваёй кнігі⁷⁵ з дадаткам новага твора «Абарона» (*Defensio*), у якім палемізаваў са сваімі апанентамі, і дадаткам каментарыя да ўсёй кнігі ды другой часткі раздзела «Пра царкву». Пасля смерці аўтара яго твор з ініцыятывы С.Буднага быў перакладзены на польскую мову Ц.Базілікам і пад назвай «Пра выпраўленне Рэчы Паспалітай» (*O porządnie Rzeczpospolitej*, Лоск, 1577) быў выдадзены на Беларусі, але з выняткам раздзела пра царкву; прадмовы да яго напісалі разам з С.Будным М.Стрыйкоўскі і А.Волян. Першае выданне гэтага трактата, здзейсненае ў Кракаве ў 1551 г., складалася ўсяго з трох раздзелаў (без раздзелаў пра царкву і школу) і было цалкам канфіскаванае ўладамі.

Андрэй Волян (*Wolan*, сустракаюцца таксама варыянты напісання *Волян*, *Валан*; каля 1530–1610) паходзіў з Польшчы, хаця меў радавы маёнтак у Ашмянскім павеце, адкуль абіраўся паслом на соймы. Атрымаўшы ўніверсітэцкую адукацыю ў Германіі, ён служыў сакратаром напачатку ў кн. Мікалая Радзівіла Рудога, а затым у каралёў Жыгімонта II Аўгуста, Стафана Баторыя, Жыгімонта III Вазы, у 1595 г. з дыпламатычнай місіяй наведаў Маскву. Волян быў пратэстантам (кальвіністам) і актыўна ўдзельнічаў у рэлігійных дыскусіях. Ён напісаў «Пяць кніг супраць Скаргі» (Вільня, 1584), выдадзеных на сродкі мінскага кашталяна Яна Глябовіча. Шэраг яго палемічных твораў (на лацінскай мове) быў выдадзены ў Лоску. Аднак вядомасць яму прынеслі філасофска-палітычныя трактаты, напісаныя на лацінскай мове (пазней яны перакладаліся на польскую): «Пра палітычную, або грамадзянскую свабоду» (*De libertate politica sive civile*,

⁷⁵ *De Republica emendada libri quinque, recogniti at aucti* (Базель, 1559).

Кракаў, 1572)⁷⁶, «Прамова да сената» (*Oratio ad senatum*, Кракаў, 1572)⁷⁷, «Пра шчаслівае жыццё, або Найвышэйшае чалавечае дабро» (*De vita beata sive summo hominis bono*, Вільня, 1596), «Пра гаспадара і яго асабістыя дабрачыннасці» (*De principe et propriis eius virtutibus*, Гданьск, 1608)⁷⁸. У іх Волян арыентаваўся на антычную тэорыю права і адстойваў ідэю прававой дзяржавы, «дзе пануюць законы, а не асобы». Толькі такая дзяржава здольная гарантаваць вольнасць чалавека, якую аўтар лічыў найвышэйшай і неад’емнай каштоўнасцю. Вольнасць чалавека складалася з асабістай бяспекі, абароны маёмасці, свабоды веравызнання. Ідэальным грамадскім ладам Волян здавалася асвечаная манархія, абмежаваная шляхецкімі соймамі. У сваіх творах Волян крытыкаваў асобныя загані сучаснага яму грамадства (напрыклад, смяротнае пакаранне) і заклікаў да правядзення рэформаў у сацыяльным і палітычным жыцці.

Пытанні і заданні

1. З чым звязана распаўсюджанне лацінамоўнай літаратуры ў ВКЛ?
2. Якой падзеі прысвечана «Пруская вайна» Яна Вісліцкага? Як паказаны ўладары Польшчы і ВКЛ у гэтым творы?
3. Што вядома пра паходжанне Мікалая Гусоўскага, яго юнацтва і адукацыю?
4. Што стала падставай для напісання Мікалаем Гусоўскім «Песні пра зубра»?
5. Якія асноўныя ідэі «Песні пра зубра»?
6. Назавіце асноўныя тэмы і жанры лацінскай паэзіі другой паловы XVI ст.
7. Якія праблемы абмяркоўваліся ў лацінскай публіцыстыцы другой паловы XVI ст. (у творах Міхала Ліцвіна, Андрэя Воляна і інш.)?

⁷⁶ Трактат перакладзены ў 1601 г. на польскую мову Ст.Дубінговічам пад назвай «Пра вольнасць Рэчы Паспалітай, або Шляхецкай», гл. публ.: *Wolan, A. O wolności reczypospolitej, albo Szlacheckiej książka godna ku czytaniu, tłum. Stanisław Dubingowicz (1606 r.) / A.Wolan; wyd. K.J.Turowski. – Kraków, 1859 (Biblioteka Polska. Zesz. 11, 12, 13). Гл. таксама: Wolan, A. O wolności politycznej, czyli obywatelskiej / A.Wolan // *Filozofia i myśl społeczna XVI wieku. – Warszawa, 1978.**

⁷⁷ Гл. публ.: *Volanus, A. Oratio ad senatum regni Poloniae Magnique ducatus Lithuaniae, qua boni principis in Republica constituendi modus ostenditur / A.Volanus // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 178–186.*

⁷⁸ Гл. у беларускім перакладзе: *Волян, А. Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці / А.Волян // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 95–104; 1992. – № 1. – С. 90–98. Гл. таксама ў рускім перакладзе: *Памятники философской мысли Белоруссии XVII – первой половины XVIII в. – Мн., 1991. – С. 46–54.**

Літаратура

1. *Дорошкевич, В.И.* Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: первая половина XVI в. / В.И.Дорошкевич. – Мн., 1979.
2. *Жлутка, А.* Лацінская літаратура як феномен беларускай культуры / А.Жлутка // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 13–21.
3. *Кавалёў, С.В.* Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. / С.В.Кавалёў. – Мн., 1993. – С. 57–65.
4. *Кавалёў, С.* Літаратура позняга Рэнэсанса: жанры, творы, асобы / С.Кавалёў. – Мн., 2005. – С. 8–16, 20–30.
5. *Кавалёў, С.В.* Традыцыі Я.Вісліцкага і М.Гусоўскага ў героіка-эпічнай паэзіі Беларусі і Літвы канца XVI ст. / С.В.Кавалёў // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1990. – № 1. – С. 3–6.
6. *Калеснік, У.* Зорны спеў / У.Калеснік. – Мн., 1975. – С. 86–124.
7. *Калеснік, У.* Тварэнне легенды: літаратурныя партрэты і нарысы / У.Калеснік. – Мн., 1987. – С. 123–197.
8. *Некрашэвіч-Кароткая, Ж.* Беларуская лацінамоўная паэзія: ранні Рэнэсанс / Ж.Некрашэвіч-Кароткая. – Мн., 2009.
9. *Некрашэвіч-Кароткая, Ж.В.* Мікалай Гусоўскі і яго паэтычны зборнік у беларускім літаратуразнаўстве / Ж.В.Некрашэвіч-Кароткая // Веснік БДУ. Сер. 4. – 2002. – № 2. – С. 31–36.
10. *Падокшын, С.А.* Філасофска-этычная канцэпцыя Андрэя Волана / С.А.Падокшын // Этычная думка ў культуры Беларусі XVI–XVII стст. / С.А.Падокшын. – Мн., 2004. – С. 55–62.
11. *Падокшын, С.А.* Андрэй Волан і яго трактат «Пра шчаслівае жыццё, або Найвышэйшае чалавечае дабро» / С.А.Падокшын, В.К.Шатон // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1981. – № 1. – С. 125–132.
12. *Парэцкі, Я.І.* Ян Вісліцкі / Я.І.Парэцкі. – Мн., 1991.
13. *Парэцкі, Я.І.* Паэма Яна Вісліцкага «Пруская вайна» / Я.І.Парэцкі, Ю.І.Прэнская // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. – Мн., 1973. – Вып. 1. – С. 161–175.
14. *Порецкий, Я.И.* Николай Гусовский / Я.И.Порецкий. – Мн., 1984.
15. *Сокол, С.Ф.* Идеи гуманизма в мировоззрении Михайло Тышкевича / С.Ф.Сокол // Проблемы общественных наук. – Мн., 1970. – С. 199–204.
16. *Сокол, С.Ф.* Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половине XVII в. / С.Ф.Сокол. – Мн., 1984. – С. 50–106.
17. *Сокол, С.Ф.* Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI в. / С.Ф.Сокол. – Мн., 1974. – С. 35–64.

3.3. Польшкамоўная літаратура ВКЛ (2-я палова XVI – пачатак XVII ст.)

Пашырэнне польскамоўнай літаратуры ў ВКЛ звязана з Люблінскай уніяй 1569 г. і ўжо хутка, у 2-й палове XVI ст., гэтая літаратура атрымала значную папулярнасць. Яшчэ ў 1-й палове XVI ст. (не кажучы пра ранейшыя часы) польскамоўныя творы ў ВКЛ былі невядомыя, хаця вусная польская мова, відаць, ужо тады мела некаторае распаўсюджанне (у касцёле і ў шляхецкіх каталіцкіх сем'ях). У самой Польшчы ўздым уласнай польскай літаратуры пачынаецца толькі з сярэдзіны XVI ст., але на працягу ўсяго гэтага стагоддзя ў літаратуры і навуцы краіны яшчэ панавала лацінская мова.

Пасля Люблінскай уніі польская мова пачынае імкліва распаўсюджвацца ў ВКЛ сярод вышэйшых станаў, магнатэрыі і заможнай шляхты, пранікае да багатага мяшчанства, але ўплывы гэтай мовы адзначаюцца і ў больш шырокіх колах насельніцтва. Прычыны гэтага былі пераважна культурныя і сацыяльныя. Польская мова пачала ўспрымацца як прэстыжная і дасканалая мова, з дапамогай якой магчыма авалодаць заходнееўрапейскай культурай і навукай. У асаблівай ступені экспансіі польскай мовы спрыяла распаўсюджанне палітычных і эканамічных правоў ды свабод польскай шляхты на шляхту ВКЛ. Без ведання польскай мовы (хаця б у вуснай форме) беларуская шляхта не магла на роўных удзельнічаць у супольных з палякамі формах публічнай дзейнасці, такіх як соймы ці паспалітыя рушэнні. Вельмі нязначная частка этнічных палякаў перасялялася ў ВКЛ (у асноўным праз шлюбны ці па службе, калі рабіла кар'еру ў канцылярскай або касцельнай сферах), пераважная большасць польскамоўных тэкстаў пісалася ўрадженцамі Беларусі, Украіны і Літвы. З гэтай прычыны іх мова была афарбаваная мноствам мясцовых рыс (беларускіх ці украінскіх або літоўскіх) і крыху адрознівалася ад мовы карэннай Польшчы.

Сведчаннем пашырэння польскай мовы ў ВКЛ з'яўляецца высокі лік кніг, выдадзеных у краіне на польскай мове. Паводле падлікаў вучоных, у 1525–99 гг. у адной толькі Вільні (разам з Еўем) з 324 друкаў былі выдадзены на лацінскай мове 151 кніга, на польскай – 114, кірыліцай (на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах) – 50, на некалькіх мовах – 3, на іншых мовах – 6 (па адной на італьянскай,

латгальскай, грэчаскай, 3 на літоўскай). За паўтара стагоддзя (XVI – 1-я палова XVII ст.) у ВКЛ з агульнай колькасці кніг 46 % выйшла на польскай мове, 38 % – на лацінскай і толькі 10 % – на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах. Толькі некаторыя з польскіх твораў былі напісаныя этнічнымі палякамі ці ўяўлялі перавыданні твораў, што напачатку выйшлі ў самой Польшчы. Аўтарамі большасці гэтых твораў былі мясцовыя ўрадженцы.

У XVII ст. па-польску пісалі практычна ўсе адукаваныя беларусы і ўкраінцы незалежна ад сваёй канфесіянальнай прыналежнасці і палітычных поглядаў. Польская мова зрабілася сродкам зносін паміж элітамі розных этнічных і рэлігійных супольнасцей ВКЛ, сродкам перадачы заходняй культуры і адукаванасці. Пры гэтым да канца XVII ст. яна не мела ніякага афіцыйнага статусу ні ў Польшчы, ні ў ВКЛ, дзе афіцыйнымі мовамі прызнаваліся, адпаведна, лацінская і старабеларуская. Таму ў 2-й палове XVI ст. польская мова часам называлася «простай мовай» шляхецкага асяроддзя і ўспрымалася шляхтай ВКЛ у якасці ўласнай размоўнай мовы. Гэта ў многім забяспечыла пашырэнне польскай мовы сярод вышэйшых станаў Рэчы Паспалітай, якія ў пэўнай ступені пачуваліся носбітамі польскай культуры.

Галоўнай асаблівасцю літаратуры на польскай мове ў ВКЛ можа лічыцца яе запазычаны характар. Гэтая літаратура часта выкарыстоўвала тэмы і жанры, ужо развітыя ў карэннай Польшчы і нярэдка арыентавалася на яе ўзоры і дасягненні. У сваю чаргу многія польскія паэты (Я.Каханоўскі, С.Даманеўскі і інш.) часам абіралі тэмы, звязаныя з ВКЛ, ці прысвячалі свае творы беларускім і літоўскім магнатам. Таму яна хутка дасягнула высокага ўзроўню і ў XVII ст. успрымалася як частка і працяг літаратуры самой Польшчы. Аднак у 2-й палове XVI ст. польскамоўная літаратура ВКЛ яшчэ захоўвала сваю адметнасць, а польскамоўныя пісьменнікі краіны ўсведамлялі сваю адрознасць ад уласна польскай літаратуры⁷⁹.

У ВКЛ узнікла таксама значная перакладная літаратура на польскай мове, часткова разлічаная на чытачоў у самой Польшчы. Менавіта ў ВКЛ упершыню былі выдадзены першыя пераклады на польскую мову асобных твораў Цыцэрона, Марка Аўрэлія, Эразма Ратэрдамскага, Кальвіна і інш. Прык-

⁷⁹ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 201.

ладам такога польскамоўнага перакладчыка можа служыць Беняш Будны, ураджэнец Беларусі (магчыма, з-пад Лоска, нясна, ці даводзіўся ён родзічам Сымону Буднаму), які скончыў універсітэт у Кёнігсбергу. Ён выдаў «Апафтэгаматы» (*Krótkich a węzłowatych opowieści, które po grecku zowią Apophthalmata*, Вільня, 1599) – зборнік філасофскіх і этычных анекдотаў і сентэнцый з уласнымі каментарыямі. Зборнік складаецца з чатырох частак: у першай змешчаны біяграфіі антычных філосафаў і іх сентэнцыі (паводле «Кароткіх жыццяпісаў» Плутарха і некаторых антычных аўтараў – Дыягена Лаэртцага, Цыцэрона і інш.), у другой і трэцяй – розныя легенды, анекдоты і прыгоды персанажаў антычнай гісторыі, у чацвёртай – афарызмы знакамітых жанчын. У XVII ст. гэты твор 11 разоў перавыдаваўся, у 1711 г. яго па загаду расійскага цара Пятра I пераклалі на рускую мову і выдалі ў Маскве (1711, 1712, 1716 і інш.)⁸⁰. Іншым прыкладам можа служыць паэт Ян Казаковіч (Казак), які называў сябе Літвінам (каля 1550 – пасля 1603) і вызнаваў кальвінізм. Ён пераклаў з лаціны на польскую мову кнігу Язэпа Флавія «Пра жыдоўскую вайну» (*Historia Jozefa Gorionowego o woynie żydowskiej*, Вільня, 1595), з якой пазней невядомым перакладчыкам быў зроблены пераклад на старабеларускую мову, што застаўся ў рукапісе.

Паэзія на польскай мове ў ВКЛ ужо ў 2-й палове XVI ст. дасягнула даволі высокага ўзроўню і далёка выперадзіла прозу. Паэзія была прадстаўлена шырокім колам розных аўтараў (з якіх частка – напрыклад, Ц.Базілік, М.Стрыйкоўскі – этнічныя палякі), што тварылі ў разнастайных жанрах і распрацоўвалі розныя тэмы. У сваёй тэматыцы польскамоўныя паэты ВКЛ былі часта звязаныя з латаратурай карэннай Польшчы і нярэдка паслядоўнічалі сваім польскім калегам – Марціну Рэю і Яну Каханоўскаму, чыя паэтычная слава была шырока прызнанай. Сучасны беларускі даследчык С.Кавалёў гаворыць пра перавагу ў польскамоўнай паэзіі Беларусі «паэтычнай школы» Рэя, які не парываў сувязі з сярэднявечнай традыцыяй і быў сугучны ідэалогіі сярэдніх колаў шляхты,

⁸⁰ У Вільні, у пачатку XVII ст., і ў 1614 г.; у Любчы, пасля 1614 г.; шэсць разоў у Кракаве. Гл.: *Анушкін, А.* Лёс адной кнігі / А.Анушкін // *Полымя.* – 1969. – № 9. – С. 247–252; *Порецкий, Я.* «Апофтегаматы» Беняша Будного / Я.Порецкий, Ю.Пренская // *Неман.* – 1970. – № 11. – С. 178–181.

тады як чыста рэнесансныя рысы, уласцівыя школе Каханоўскага, праяўляліся ў Беларусі не так выразна⁸¹. Многія польскамоўныя аўтары ВКЛ, аднак, былі толькі аматарамі і пакінулі ўсяго адзін-два вершы.

Зместава-жанравая сістэма польскамоўнай паэзіі Беларусі ў цэлым абапіралася на такую сістэму лацінамоўнай паэзіі і фактычна была адтуль запазычана, але ў спрошчаным выглядзе⁸². Найбольш пашыранымі паэтычнымі жанрамі былі панегірыкі, у якіх звычайна праслаўляліся заможныя магнацкія і шляхецкія роды і асобы, а таксама інстытуцыі (манахскія ордэны, манастыры, гарады). У большасці выпадкаў панегірыкі характарызаваліся безаглядным усхваленнем асобы ці інстытуцыі, пералікам перабольшаных заслуг ды выдатных якасцей (як самой асобы, так і яе продкаў), трафарэтнасцю вобразаў і выяўленчых сродкаў. Нашмат радзей у ВКЛ выходзілі грамадзянскія творы, якія пісаліся як водгук на тую або іншую палітычную падзею ці сацыяльныя працэсы і мелі палемічны, крытычна-выкрывальніцкі ці сатырычны характар. Але і гэтым творам былі ўласцівыя стэрэатыпныя вобразы і прыёмы (напрыклад, у іх часта фігуравалі разнастайныя алегорыі), дыдактызм і маралізацыя. Як і лацінская, польскамоўная паэзія ў значнай масе мела рытарычны характар і была апантана памкненнем да выхавання і павучання чытача, падаючы яму ўзоры і прыклады паводзін (у тым ліку і адмоўных), якім ён мусіў паслядоўнічаць (ці, у выпадку негатыўных персанажаў, наадварот, пазбягаць).

Панегірыкі былі прадстаўлены мноствам асобных жанраў. Значнае месца сярод іх займала сямейна-рытуальная паэзія, якая прысвячалася важным сямейным падзеям (народзіны, шлюб, смерць і пахаванне) і адрасавалася, як правіла, заможным асобам: генеталіконы – вершы, прысвечаныя нараджэнню ў сям’і дзіцяці, эпіталамы – шлюбныя вершы, што ствараліся з нагоды вяселля, і фунеральныя творы (ляманты) – жалобныя вершы з нагоды смерці (пахавання) асобы, напісаныя на замову яе родзічаў. Асаблівай ідэйнай нагрукай вызначаліся фунеральныя вершы, у якіх часта прысутнічалі маральна-дыдактычныя і філасофска-метафізічныя разважанні, а таксама рэлігійна-містычныя матывы. Ляманты

⁸¹ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 200.

⁸² Тамсама. С. 198–200.

пісаліся ад імя родзічаў ці сяброў нябожчыка, яго самога ці ад імя аўтара. Ляманты змяшчалі ў сабе элементы не толькі панегірыка, але і павучання: нябожчык ідэалізаваўся, паказваўся як бездакорны чалавек, варты не толькі жалю, але і павагі ды пераймання. Падобная паэзія, нягледзячы на сваю трафарэтнасць, блізка межавала з філасофскай і грамадзянскай тэматыкай. Сямейна-рытуальныя творы ў цэлым характарызаваліся стэрэатыпнасцю зместу і кампазіцыі і выдаваліся звычайна асобнымі брашурамі або зборнікамі. Іх аўтарамі выступалі многія паэты таго часу: Г.Белазор, С.Кулакоўскі, Я.Пратасовіч, Я.Радван, Г.Пельгрымоўскі і інш. Эпістлярны твор імітавалі паэтычныя пасланні (лісты), у якіх аўтар дэманстраваў уласную эрудыцыю і ўсхваляў свайго адрасата. У складзе трактатаў і кніг самага рознага зместу змяшчаліся часам вершаваныя прадмовы – паэтычныя звароты да чытача (у мэтах тлумачэння зместу кнігі), і вершаваныя дэдыкацыі (прысвячэнні) – урачыстыя звяртанні да мецэнатаў ці фундатараў выдання з мэтай іх праслаўлення.

Часцей за ўсё ў польскамоўных выданнях ВКЛ з паэтычных твораў публікаваліся эпіграмы – невялікія вершы разнастайнага зместу, пераважна панегірычнага, палемічна-палітычнага ці, радзей, сатырычнага. Найбольш распаўсюджанымі сярод панегірычных былі эмблематычныя (геральдычныя) эпіграмы – невялікія хвалебныя вершы, у якіх тлумачылася значэнне элементаў герба. Такія эпіграмы з канца XVI ст. зрабіліся неад’емнай часткай амаль кожнага друкаванага выдання і ўтваралі кампанент прысвячэння да заможнай асобы (або інстытуцыі) – мецэната выдання ці апекуна выдаўца, друкарні, аўтара, – або да фінансіста друку. Такія вершаваныя творы часта змяшчаліся на тытульнай старонцы ці на першых старонках выдання, каля герба мецэната. Іх аўтарамі былі практычна ўсе паэты, пісьменнікі і перакладчыкі Беларусі таго часу: С.Будны, Л.Мамоніч, М.Стрыкоўскі, А.Рымша, Б.Будны, Я.Пратасовіч, Я.Пятровіч і інш. Выключна паводле эпіграм вядомая творчасць некаторых паэтаў ВКЛ, як, напрыклад, Я.Казаковіча⁸³. Эпіграмы «з’яў-

⁸³ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 144–154; Кавалёў, С.В. Сціплы служба муз (Творчасць Яна Казаковіча Літвіна) / С.В.Кавалёў // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2002. – Вып. 2. – С. 15–24.

ляліся па сутнасці прасцейшым гатункам героіка-эпічнай паэзіі, яе папярэднім ідэйна-мастацкім фундаментам»⁸⁴. Менавіта героіка-эпічныя паэмы могуць лічыцца найважнейшым дасягненнем польскамоўнай літаратуры ВКЛ XVI ст.

Героіка-эпічныя паэмы на польскай мове ўзніклі ў ВКЛ у канцы XVI ст. як водгук на падзеі Інфлянцкай вайны (1558–82), што была распачатая Масковіяй і ахапіла ўсё Падзвінне. У паэмах услаўляліся мужнасць ваяроў і іх камандзіраў – магнатаў і заможных шляхціцаў, прапагандаваліся культ рыцарства і патрыятычныя настроі. Галоўнымі матывамі былі абарона Айчыны ад ворага і яго пакаранне, помста за нанесеныя крыўды. Разам з тым паэмам былі ўласцівыя гістарызм, хранікальнасць і нават фактаграфічнасць, паколькі ў іх апісваліся рэальныя падзеі, што адбываліся з рэальнымі асобамі, прычым у гістарычна нядаўнія часы, якія яшчэ былі памятнымі чытачам. У гэтым палягала адрозненне польскамоўнай гераічна-эпічнай паэзіі ВКЛ ад многіх заходнееўрапейскіх аўтараў Рэнесанса (а таксама ад твораў Я.Вісліцкага і М.Гусоўскага), што апісвалі даўнія гістарычныя ці легендарныя (прыдуманія) падзеі, як гэта рэкамендавалася нарматыўнымі паэтыкамі. Аднак польскамоўныя аўтары ВКЛ, натуральна, не маглі не аддаць даніну гэтым паэтыкам, таму ў іх творах услаўляліся гераічнае мінулае ВКЛ і адвага даўніх ваяроў, што баранілі Айчыну, выказвалася павага да патрыярхальнага гераічнага жыцця продкаў. У гэтым праяўляўся патрыятычны пафас твораў.

Разам з тым усе такія паэмы арыентаваліся на антычныя ўзоры, таму ў іх прысутнічалі многія элементы і прыёмы, уласцівыя творам Антычнасці і адноўленыя рэнесанснай паэзіяй, перш за ўсё лацінамоўнай: згадкі багоў і іншых міфалагічных істот, гістарычных ды літаратурных персанажаў, рытарычныя звяртанні да іх, цытаванне старажытных аўтараў, спробы ўвядзення ці развіцця міфалагічных сюжэтаў, міфалагізаваныя апісанні прыроды. Пры гэтым разам з антычнымі персанажамі, цалкам у адпаведнасці з эстэтыкай Рэнесанса, у творах фігуравалі хрысціянскі Бог і Матка Боская, апосталы і святыя. Праяўляўся ў паэмах і традыцыйны топас сціпласці: аўтары наракалі на ўласныя няўмельства ды

⁸⁴ Кавалёў, С.В. Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. / С.В.Кавалёў. – Мн., 1993. – С. 27.

страх перад велізарнай і значнай тэмай эпічнага гераізму. Разам з тым у паэмах прысутнічала і традыцыйная топіка Рэнэсанса. Аўтары ў сваіх творах верылі ў значнасць паэтычнага слова, адкуль вынікала іх усведамленне ролі паэта як сакральнага абавязку перад народамі і гісторыяй. Таксама аўтары дэкларавалі сваё жаданне захаваць для гісторыі і нашчадкаў памяць пра тыя ці іншыя падзеі і асобы. Цікавасць да мінулага, якой былі прасякнуты героіка-эпічныя паэмы, была яскравай праявай рэнэсанснага светапогляду. Гісторыя разумелася ўжо не як непазнавальны працэс, што кіруецца Боскай воляй, а як сукупнасць чалавечых спраў і ўчынкаў. Традыцыйна для эпохі Рэнэсанса вайна трактавалася як антыгуманная і амаральная з’ява, што несла людзям гора і разбурэнне, яе прычыны тлумачыліся славалюбствам і фанабэрыяй, хцівасцю і прагнасцю ворагаў, а для аўтара прымаў перад любой вайной меў мір. У гэтым праяўляўся гуманістычны пафас твораў.

Асобнае месца ў польскамоўнай літаратуры ВКЛ XVI ст. займала культура паэзія, прадстаўленая пераважна рэлігійнымі песнямі і гімнамі ў пратэстанцкіх канцыяналах (зборніках рэлігійна-абрадавых песень (малітваў), часта з нотамі). Песні былі звязаныя з царкоўным календаром і прысвячаліся не толькі рэлігійным святам, але і важным жыццёвым ці сямейным падзеям. Пратэстантамі ў ВКЛ былі выдадзены канцыяналы: кальвінісцкі ў Брэсце (*Pieśni chwał Boskich*, 1558) і антытрынітарскі ў Нясвіжы (у складзе Нясвіжскага катэхізіса 1563–64 гг., *Katechism, albo Krotkie w jedno miejsce zebranie wiary*). Апошняе выданне (апрача двух катэхізісаў) залучала ў свой склад таксама Псалтыр. Гэтыя канцыяналы былі ў значнай меры напісаныя пратэстанцкімі святарамі, большасць з якіх былі палякамі, запрошанымі ў ВКЛ. Аўтары нясвіжскага канцыянала засталіся ананімныя, але сярод яго твораў адсутнічалі песні польскіх паэтаў. Музыку да брэсцкага канцыянала часткова напісаў польскі друкар і паэт Ц. Базылік, які быў таленавітым музыкам.

Цыпрыян Базылік (каля 1535 – пасля 1600) паходзіў з Польшчы, з мяшчанскай сям’і (але ў 1557 г. атрымаў шляхецтва), вучыўся ў 1550–51 гг. у Кракаўскім універсітэце і належаў да кальвінізму. У ВКЛ трапіў на працу ў вялікакняжацкую канцылярыю ў Вільню, дзе наблізіўся да кн. Мі-

калая Радзівіла Чорнага і ў 1560 г. быў запрошаны ім на працу ў Брэсцкую друкарню, што дзейнічала ў 1550–70 гг. Ц.Базылік заявіў сябе таксама як здольны паэт. Яму належаць дзве паэмы, што маюць бясспрэчныя літаратурныя вартасці. Паэма «Кароткае апісанне акалічнасцей смерці і пахавання ... Альжбеты Радзівілавай з Шыдлаўца» (*Krótkie opisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie oświeconej księżny Helzbiety z Szydłowca Radziwiłłowej*, Брэст, 1562)⁸⁵ насычана глыбокімі філасофскімі і дыдактычна-маралізатарскімі разважаннімі на тэму смерці, у якія аўтар дадае асабістыя лірычныя пачуцці. Псіхалагічная дакладнасць у адлюстраванні пачуццяў чалавека пры надыходзе смерці (апісанне пяці апошніх дзён жыцця гераіні) робяць гэты твор вершаваным падручнікам *ars bene moriendi* – навукі добрага памірання. Працягам гэтай тэмы стала наступная паэма «Надпіс на магіле зацнага шляхціца Паўла Сецыгнёўскага» (*Napis na grobie zasnego szlacheńca Pawła Secygniowskiego*, Брэст, 1570), у якой не толькі аплакваецца доля чалавека перад надыходам яго смерці, але і ўслаўляюцца яго ўчынкi і заслугi. Абедзве паэмы запачаткавалі ў ВКЛ жанр вершаванай эпітафіі.

Ананімная сатырычная паэма «Пратэй, або Пярэварацень» (*Proteus, albo Odmieniec*, Брэст, 1564–65)⁸⁶ уяўляе сабой наслідаванне паэме «Сатыр, альбо Дзікі чалавек» (*Satyr, albo Dzikie człowik*, Кракаў, 1564) Яна Каханоўскага, выдатнага польскага паэта 2-й паловы XVI ст. Паэма была надрукавана Ц.Базылікам у выглядзе невялікай брашуры, якую адкрываюць ананімная дэдыкацыя да Мікалая Радзівіла, а замыкаюць дзве жартаўлівыя прадмовы-звяртанні «Do odmieńca» Пятра Стаінскага (*Statoryusz*), французскага эмігранта-філолага, і самога Базыліка. Таму можна меркаваць, што нехта з іх і з’яўляецца аўтарам паэмы⁸⁷. Апавяданне ў творы вядзецца ад імя пярэваратня Пратэя – персанажа антычнай міфалогіі, што

⁸⁵ *Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Paniej Halzbiety z Szydłowca Radziwiłłowej...* // *Zeitschrift für Slavische Philologie*. – 1956. – Bd. 25. H. 1. – S. 127–145.

⁸⁶ Гл. публ.: *Proteus, albo Odmieniec...* / wyd. W. Wisłocki. – Kraków, 1890. (Biblioteka pisarzy polskich, Nr. 8.) На беларускую мову твор часткова быў выкладзены Я.Парэцкім: *Парэцкі, Я.І.* Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара ў XVI ст. / Я. І. Парэцкі // *Беларуская літаратура*. – Мн., 1979. – Вып. 7. – С. 177–187.

⁸⁷ *Кавалёў, С.В.* Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 29–32. Аднак ёсць меркаванні, што аўтарам твора з’яўляецца іншы паэт.

ў выглядзе старога быў слугой марскога бога Пасейдона і меў дар ператварацца ў розныя істоты і стыхіі, а таксама прадказваць лёс. Аднак у паэме Пратэй прымае аблічча польскага шляхціца, які штодзённа мяняе строі, рэлігіі, паводзіны (карыкатура на лад жыцця шляхты ў Польшчы) і выступае перад чытачом як мараліст-рэзанёр. Ён крытыкуе тагачасныя норавы і звычаі польскай шляхты, прадказваючы палітычную катастрофу дзяржавы, і заклікае да грамадскай згоды і рэлігійнай талерантнасці. Праўда, вінавацячы ва ўсіх бедах шляхты і духавенства, канкрэтных рэцэптур ці шляхоў выпраўлення сітуацыі герой не прапануе. У пасляслоўі аўтар звяртаецца да польскіх паэтаў і хваліць М.Рэя, А.Тшэцэскага, Я.Каханоўскага.

Прыкладам палітычнай паэзіі можа лічыцца ананімны верш «Да палякаў і да літвінаў», змешчаны ў сярэдзіне кнігі А.Ратундуса 1565 г. у якасці паэтычнай інтэрмедыі паміж яе першай і другой часткамі. У гэтым невялікім творы аўтар (верагодна, паляк паводле паходжання) выказвае ўласны погляд на праблему уніі Польшчы і ВКЛ. Такі саюз ён бачыць як маральную акцыю, саюз роўнага з роўным, як найвышэйшае дасягненне вольнасці двух шляхецкіх народаў, аднак падазрае палякаў у ганебных задумах падпарадкаваць ВКЛ сваёй уладзе, навязаць «няволю». Паэт крытыкуе сучасныя яму спрэчкі, сваркі і інтрыгі паміж палякамі і літвінамі і супрацьпастаўляе ім ранейшае шчаслівае жыццё продкаў «у любові і згодзе». Асабліва ён крытыкуе погляды Арахоўскага, якога высмейвае як блазна і распутніка. Твор мае рытарычны характар: у ім «не адбываецца ні развіцця дзеяння, як у эпіцы, ні змены пачуццёвага стану суб'екта, як у лірыцы»⁸⁸. Верш насычаны рознай аргументацыяй і пабудаваны як звяртанне аўтара да палякаў і літвінаў. Хаця паводле зместу ён звязаны з трактатам А.Ратундуса, маюцца аргументы на карысць аўтарства верша А. Воляна⁸⁹.

Рэлігійна-палемічны характар мае ананімная паэма «Апалагетык, гэта значыць Абарона канфедэрацыі» (*Apologeticus, to jest Obrona konfederacyej*, б. м. (Вільня), 1582), упершыню знойдзеная ў 1932 г.⁹⁰ Паэма складаецца з дзвюх частак:

⁸⁸ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 28.

⁸⁹ Тамсама. С. 22 і наст.

⁹⁰ Гл. публ.: *Apologeticus, to jest Obrona konfederacyej* / wyd. E.Bursze. – Kraków, 1932.

«Абарона канфедэрацыі» і «Капланскі бунт». У першай частцы даецца агульная крытыка рымскага папы, каталіцкага касцёла і езуітаў, адстойваюцца прынцыпы Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г., што абвясціла шляхце свабоду выбару і вызнання рэлігіі. У другой частцы распавядаецца пра пагромы пратэстанцкай грамады і паленне пратэстанцкіх кніг у Вільні ў жніўні 1581 г., ініцыяванае захадамі каталіцкіх іерархаў («капланамі»), што разглядаецца як вынік папскай палітыкі, якая можа прывесці да грамадзянскай вайны. Паэма густа насычана цытатамі (у тым ліку лацінскімі) з Бібліі, кананічных твораў, прац хрысціянскіх аўтараў, антычных і польскіх гісторыкаў. Да паэмы дададзены дакумент: ліст ад 30 верасня караля Стафана Баторыя з-пад Пскова ў сувязі з хваляваннямі ў Вільні, у якім выступы супраць спакою і парадку былі асуджаныя. Паэма – фактычна вершаваны памфлет, абумоўлены канкрэтнымі падзеямі, але скіраваны на агульную крытыку каталіцкага касцёла. Аўтар стварае абагуленыя сатырычныя партрэты рымскага пантыфіка і каталіцкага духавенства, робіць працяглыя экскурсы ў тэалагічныя спрэчкі і ў еўрапейскую сярэднявечную гісторыю (але прыводзіць і прыклады з нядаўняй Інфлянцкай вайны), каб паказаць адмоўную ролю каталіцкай царквы. Паэме ўласцівыя непаслядоўнасці, паўторы, палітычныя выпадкі супраць праціўнікаў (асабліва дастаецца езуітам, якія паказаныя як чужынцы ў ВКЛ і ініцыятары «бунту» – менавіта навучэнцы езуіцкай акадэміі актыўна нішчылі пратэстанцкі збор у Вільні). Аднак, напрыклад, супраць галоўнага ініцыятара спалення пратэстанцкіх кніг – віленскага біскупа Юрыя Радзівіла – аўтар выказваўся вельмі няпэўна.

«*Станіслаў Лаўрэнці*». Маральна-дыдактычны характар мае невялікая ліра-эпічная паэма «Лямант няшчаснага Рыгора Осціка» (*Lament nieszczęsnego Hrehora Ościka, za jego uczynek poczciwości odsadzonego i na gardło skazanego roku 1580, miesiąca czewca 15 dnia w Wilnie, Вільня, 1580–1581*)⁹¹, выдадзеная пад псеўданімам Станіслава Лаўрэнція (яго імя *Stanislaus Laurencii* прачытваецца ў акравершы ў пачатку паэмы). Паэма ўскосна звязаная з падзеямі Інфлянцкай вайны

⁹¹ Гл. публ.: [*Laurencii, S.*] *Lament nieszczęsnego Hrehora Ościka...* / S. Laurencii // *Archiwum literacki. – Wrocław; Gdańsk, 1972. – Т. 16. – S. 97–117 (Miscellanea staropolskie, 4).*

і апавядае пра здраду радавітага шляхціца Рыгора Осціка на карысьць Масковіі. Паэма напісана ў форме споведзі галоўнага героя. Аднак асноўная ўвага ў творы нададзена не палітычным ці вайсковым падзеям, а маральным з’явам. У прадмове аўтар звяртаецца да чытача, факусуючы ўвагу на духоўных аспектах ганебных учынкаў Осціка, якія аўтару былі добра знаёмыя. На думку паэта, здрада Осціка вынікае з «марнатраўства і свавольства», што былі ўласцівыя Рыгору з маладых гадоў, а смяротнае пакаранне, якое спасцігла нягодніка, трактуецца як кара за яго нікчэмнае жыццё.

Учынак здрадніка тым горшы, што ён зганьбіў гонар свайго шляхецкага роду, занядбаўшы славу сваіх продкаў. Менавіта з услаўлення роду Осцікаў, якія займалі высокія ўрадавыя пасады ў ВКЛ, былі ў радстве з Радзівіламі, і пачынаецца сам твор. Гэтым самым падкрэслівалася выключнасць злачынства Рыгора Осціка, вырадка ў сваім заможным і слаўным родзе. У якасці ўзору прыводзіцца Юры Осцік, брат Рыгора, што вызначыўся высакародствам і сумленнасцю. Хаця Рыгор добра ведаў пра заслугі сваіх продкаў, што верна і добрасумленна служылі каралю, аднак свядома ішоў на афёры і злачынствы, да якіх штурхалі яго буйны тэмперамент, легкадумства і асабісты амаралізм.

У творы падрабязна апісваюцца гнюсныя ўчынкі Осціка, які пачаў са здрады жонцы, якую потым кінуў з малым дзіцём, каб аддацца распусце і п’янкам. У іх віхуры Рыгор хутка аброс кампаніяй п’яніц і гуляк няпэўнага сацыяльнага і маральнага становішча. З такой ватажкай ён не толькі бавіў вольны час, але і рабіў наезды на маёнткі суседзяў, забіваючы там сялян і гвалтуючы жанчын. Уладанні самога Осціка, пакінутыя яму бацькамі ў спадчыну, у выніку такога бяспутнага жыцця хутка прыйшлі ў заняпад. Каб здабыць грошы, ён сварыўся з суседзямі, аспрэчваючы ў судах іх маёмасныя правы. У гэтых справах Осцік падрабляў дакументы і выкарыстоўваў фальшывыя пячаткі, што прыносіла яму чужую маёмасць. Рабіў ён таксама наезды на чужыя маёнткі, рабуючы іх і забіваючы іх жыхароў.

У 1573 г. пасля смерці караля Жыгімонта Аўгуста, калі ў ВКЛ надыйшоў час так званага бескаралеўя, Осцік уступіў у кантакты з маскоўскім царом Іванам, які выступіў адным з кандыдатаў на каралеўскі трон. Тады быў схоплены Осцікавы слуга з лістом свайго гаспадара да маскоўскага цара і пакараны смерцю, самому Рыгору ўдалося пазбегнуць кары дзякуючы заступніцтву брата Юрыя, што займаў важную пасаду. Пасля гэтага Рыгор разам з некалькімі аферыстамі наладзіў падпольны выраб фальшывых пячатак, дакументаў і нават грошай. Пад пагрозай выкрыцця ён забіў сваіх памагатых і надзейна схаваў сляды свайго злачыннага прадпрыемства. Пасля смерці свайго

брата Юрыя Рыгор на падставе фальшывых дакументаў прад'явіў свае правы на частку яго маёмасці і праз суд атрымаў яе. У 1580 г. у Вільню прыбыў пасол маскоўскага цара, які прывёз да Осціка сакрэтны ліст ад Івана IV і перадаў Осціку царовы дарунак – татарскага каня («бахмата»). Слуга Осціка прагаварыўся пра візіт да маскоўскага пасла, што стала вядома Стафану Баторыю, і Осціка схавалі. Праведзеныя вобыскі і допыты адкрылі сляды многіх яго злачынстваў і афёр, і Осцік мусіў у іх прызнацца. Ён быў асуджаны радай на чале з каралём да смяротнага пакарання. У фінале здраднік, пакаранне якога становіцца непазбежным, раскайваецца ва ўласных грахах і злачынствах, што выклікае ў аўтара пэўнае спачуванне – як да загубленай хрысціянскай душы, што прагла асабістай карысці і ўсцехаў. Герой апраўдвае паспешлівы прысуд караля і наракае на ўласнае свавольства і нястрыманасць, на неразумнасць і няшчырасць, што і прывялі яго да гібелі.

Твор напісаны 13-складовым сілабічным вершам (даволі невысокай мастацкай якасці) і названы лямантам, але гэта нетыповы лямант, нават антылямант⁹²: не праслаўленне памерлага, а плач нягодніка, што сваімі кепскімі ўчынкамі заслужыў пагарду і смерць. Рыгор Осцік з'яўляецца антыгероем, у яго асобе сканцэнтраваны заганы і адмоўныя рысы. У дадатак, гэта яшчэ і ўспаміны грэшніка, што пакаяўся і крытычна пераглядае свой жыццёвы шлях. Падрабязна паказваючы яго злачынствы і грахі, аўтар асуджае індывідуалізм і самавольства шляхты, якое прыводзіць да згубы. Такім чынам, у творы спалучаюцца палітычна-сацыяльная і маральна-філасофская праблематыка, аўтар таксама выкарыстоўвае элементы псіхалагізму для раскрыцця вобраза свайго героя. У яго вобразе адлюстраваны крызіс рэнесанснага індывідуалізму, прагі асабістых асалод і ўседазволенасці, заняўбанне традыцый продкаў і пагарда да грамадзянскіх абавязкаў. Даследчыкі адзначаюць палітычныя аспекты, што выклікалі з'яўленне самой паэмы: ананімны аўтар імкнуўся сваім творам маральна і сутнасна апраўдаць хуткі каралеўскі прысуд, які многія шляхціцы даракалі ў паспешлівасці, бачачы ў ім парушэнне сваіх правоў і прывілеяў⁹³.

Мацэі Стрыйкоўскі зрабіў значны ўклад у развіццё польскамоўнай паэзіі ВКЛ XVI ст. Паэзія не толькі заняла значнае месца ў яго творчым даробку (у выглядзе асобных выданняў і

⁹² Кавалёў, С. Літаратура позняга Рэнесансу... С. 39–49.

⁹³ Тамсама. С. 47–48.

твораў), але і ўваходзіла ў склад яго гістарычных прац, якія прынеслі яму заслужаную славу.

Мацэй (сустракаюцца таксама варыянты Мацей, Мацвей) Стрыйкоўскі (1547 – каля 1590) нарадзіўся ў Мазовіі (каля Лэнчыцы), скончыў Кракаўскі ўніверсітэт, у 17 гадоў трапіў у ВКЛ, у 1563–74 гг. службыў у войску ВКЛ (у 1570–73 гг. у Віцебскім гарнізоне пад камандаваннем А. Гваньіні), складаў планы замкаў, рабіў вайсковыя наезды ў Масковію. 27-гадовы хлопец прыехаў у 1574 г. у Кракаў, у 1574–75 гг. службыў у пасольстве ў Турцыі, але затым вярнуўся ў Беларусь, дзе ў 1576–78 гг. жыў пры двары кн. Алелькавічаў у Капылі і Слуцку і карыстаўся іх багатай бібліятэкай. У 1579 г. ён знайшоў сабе новага мецэната ў асобе жамойцкага біскупа Мельхіёра Гедройца, патрыёта ВКЛ. Дзякуючы яго пратэкцыі Стрыйкоўскі атрымаў пасаду каноніка, а пасля 1582 г., прыняўшы духоўны сан, заняў плябанію ў Юрбарку.

Нягледзячы на польскае паходжанне, Мацэй Стрыйкоўскі ўсё сваё жыццё і творчасць звязаў з ВКЛ. Ён, відаць, марыў пра стварэнне вялізнай паэтычнай эпопеі, што апісвала б гістарычнае мінулае Усходняй Еўропы, перш за ўсё Беларусі і Літвы, і бачыў гэтую эпопею ў выглядзе вершаванай хронікі, на ўзор сярэднявечных лацінамоўных вершаваных хронік і вершавана-празаічных твораў (так званых *prosimetrum*), якія апаўдалі пра падзеі з пункту гледжання ўладароў і ў стылі манументальнага гістарызму. Такія хронікі сваёй вершаванай формай часта кампенсавалі недахоп фактаў у аўтара. Пра падобныя памкненні сведчаць раннія паэтычныя творы Стрыйкоўскага, у якіх ён распавядаў пра гістарычныя факты і побытавыя дэталі ў вершаванай форме. Гэта вершаваная алегорыя-хроніка «Ганец цноты» (*Goniec Cnoty do prawych ślachciczow*, Кракаў, 1574), паэма «Апісанне найслаўнейшага ўезду да Кракава і памяці годнай каранацыі Генрыка Валуа» (*Przesławnego wjazdu do Krakowa a pamięci godnej kronacyej Henryka Welesyjusza ... opisanie*, Кракаў, 1574), празаічна-вершаваная хроніка «Пра пачатак і паходжанне, перамогі, рыцарскія і грамадзянскія справы слаўнага народа літоўскага, жамойцкага і руськага» (*O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemajdzkiego i ruskiego*, 1576). Апошні твор стаў падмуркам для буйной гістарычнай хронікі Стрыйкоўскага 1582 г. – галоўнага здабытка пісьменніка. Вынікам яго

паездкі ў Турцыю стаў палітычны трактат у вершаванай форме «Пра вольнасць Польскага каралеўства і ВКЛ» (O wolności Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych królestw pod tyrańskim jarzmem Turckim, Кракаў, 1575). Стрыйкоўскаму таксама належыць шэраг уласна паэтычных твораў гістарычнага і маральна-дыдактычнага характару: вялікі верш-эпіграма «На герб В. Княства Літоўскага і князёў Слуцкіх Пагоня» (Na herb W. Księstwa Litewskiego Pogonia i ... książąt Śluckich, каля 1576), невялікая паэма «Пра паразу 30 тысяч (войскаў) маскавітаў» (O porażeniu 30000 Moskwy z kniazim Piotrem Szujskim, каля 1580), напісаная мяшанай польска-беларускай мовай (яна засталася неапублікаванай, захавалася ў рукапісе), і інш.

Паэма «Ганец цноты» складаецца з васьмі раздзелаў, першыя шэсць з якіх з'яўляюцца дыдактычна-маралізацыйнымі трактатамі ў форме вершаванай алегорыі, дзе распавядаецца пра рысы і праявы сапраўднага шляхецтва, што падмацавана шматлікімі прыкладамі і цытатамі з антычнай літаратуры і гісторыі, а таксама Бібліі. Другая частка твора, што залучае сёмы і восьмы раздзелы, уяўляе сабой агляд гісторыі Польшчы і ВКЛ – іх уладары праслаўляюцца як носбіты сапраўднага гераізму і шляхетнасці. У адпаведнасці з эстэтыкай Рэнэсанса ў гэтым творы перамогі літоўскіх князёў прыпадабняюцца да подзвігаў антычных герояў, а гісторыя ВКЛ параўноўваецца з гісторыяй Ст. Грэцыі і Рыма. Частка гэтага твора (восьмы раздзел) пад назвай «Генеалогія, альбо Кароткае апісанне вялікіх князёў літоўскіх» (Genealogia, albo krótkie opisanie Wielkich Książąt litewskich) была пазней перавыдадзена Самуілам Доўгірдам (Любча, 1626).

У сваіх творах М.Стрыйкоўскі фактычна ператвараў паэзію з творчасці ў сродак гістарыяграфіі, які дапамагае замяніць адсутнасць фактаў прывабнымі фантазіямі. Гэта ў многім зніжала літаратурную вартасць яго паэтычных твораў, якія хібяць на шматслоўнасць, паўторы, стылістычную стракатасць. Яго мове таксама ўласцівыя паэтычныя аказіяналізмы і беларусізмы.

Андрэй Рымша (каля 1550 – каля 1599) паходзіў са шляхецкай сям'і з-пад Навагрудка, здабыў неблагую адукацыю, паколькі добра валодаў старабеларускай, польскай і лацінскай мовамі, належаў да кальвінізму. З 1572 г. знаходзіўся на вайскавай службе у кн. Крыштафа Радзівіла Пяруна, з 1582 г. жыў на Ашмяншчыне, а ў 1589 г. атрымаў пасаду падста-

расты ў Біржанах. Творчая спадчына паэта прадстаўлена невялікімі эпіграмамі і прысвячэннямі на лацінскай, польскай і старабеларускай мовах, што публікаваліся ў асобных друках, а таксама польскім перакладам твора Ансельма Паляка «Хараграфія, альбо Тапаграфія, гэта значыць дэталёвае і падрабязнае апісанне Святой Зямлі» (*Chorographia, albo topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemie Świętej*, Вільня, 1595)⁹⁴ і паэмай на польскай мове «Дзесяцігадовая аповесць ваенных спраў ... князя ... Крыштафа Радзівіла» (*Deketeros akroama, to jest Dziesięćcrocne powieści wojennych spraw ... książęcia ... Krzysztofa Radziwiłła*, Вільня, 1585)⁹⁵, якую суправджаюць эпіграмы Яна Радвана і самога Рымшы.

Паэма напісана 13-складовым сілабічным вершам, падзелена на 25 раздзелаў (акраам), пачынаецца панегірычным акравершам на лацінскай мове і мае невялікія праявіны прысвячэнне каралю Стафану Баторыю і праявіны прадмову, у якой аўтар тлумачыць прычыны, што прымусілі ўзяцца яго за пяро, ды мэты, якія стаялі перад ім. У канцы твора паэт паведамляе дакладную дату яго заканчэння: 31.03.1583 г. Твор апісвае вайсковыя падзеі Інфлянцкай вайны (з 1572 г. па 1582 г.), аднак у цэнтры апавядання – падзвігі польнага гетмана ВКЛ кн. Крыштафа Радзівіла Пяруна, сведкам якіх быў сам аўтар, што асабіста ўдзельнічаў у паходах заможнага магната. У першых раздзелах паэмы каротка выкладаюцца падзеі першых гадоў вайны, у 4–8-м раздзелах – паходы 1579 і 1580 гг. Стафана Баторыя, што завяршыліся вызваленнем Полацка і ўзяццем Вялікіх Лук. Пачынаючы з 9-га і да 22-га раздзела галоўная ўвага нададзена рэйду кн. К. Радзівіла Перуна па маскоўскіх тылах увосень 1581 г. (у ім асабіста ўдзельнічаў Рымша), які ўжо перад тым знайшоў мастацкае асвятленне ў лацінскай паэме Фр. Градоўскага 1582 г. У 25-м раздзеле апісваюцца надыход доўгачаканага міру і жаніцьба галоўнага героя ўвосень 1582 г.

Рымша неаднаразова падкрэслівае, што ён быў відавочцам тых або іншых падзей, да якіх нярэдка ў тэксце або на палях падаюцца даты. Апавяданне ў цэлым вядзецца паводле храналогіі падзей і насычана мноствам каларытных, прадметных дэталей. Аўтар падрабязна пералічвае прыпынкі і начлегі,

⁹⁴ Твор неаднаразова выдаваўся ў XVII–XVIII стст., у тым ліку ў Супраслі (1725).

⁹⁵ Гл. публ.: *Rymsza, A. Deketeros akroama...* / A. Rymsza // *Archiwum literacki*. – Wrocław; Gdańsk, 1972. – Т. 16. – S. 121–223 (*Miscellanea staropolskie*, 4).

маршруты руху і занятыя гарады ды селішчы, бітвы, у якіх удзельнічаў корпус К.Радзівіла, і да т. п., дае замалёўкі прыроды (напрыклад, вартасць маюць апісанні ўзыходу сонца і раніцы), хаця згодна з рэнесанснай традыцыяй апісанні прыроды ў паэме міфалагізаваныя. Але побач з уласнымі назіраннямі паэт уводзіць у твор таксама прыдуманая дыялогі і маналогі гістарычных асоб (маскоўскіх баяр і цара Івана Жахлівага, маскавітаў, ваявод; іх мову Рымша імкнецца дакладна перадаць, выкарыстоўваючы мяшанае беларуска-рускае маўленне) і багаты антычны антураж у выглядзе міфалагічных істот, персанажаў антычнай літаратуры і гісторыі. Яны часам нават удзельнічаюць у паэме: багі ўмешваюцца ў ход вайны ці церпяць ад яе наступстваў. Такім чынам, твор спалучае рысы двух жанраў: вершаванага дыярыуша і героіка-эпічнай паэмы, у ім таксама прысутнічаюць і элементы вайскова-жаўнерскага аповеду: дакладнае, каларытнае, канкрэтнае і часам нават натуралістычнае апісанне штодзённага жыцця жаўнераў, паказ іх пакут і нягод у час вайны (холаду, голаду, болю, стомленасці). Не пазбаўлены твор і панегірычных элементаў: аўтар не забываецца пры кожнай нагодзе ўсхваляць князя, захапляцца яго мужнасцю і розумам.

Вобраз галоўнага героя паэмы гетмана Крыштафа Радзівіла раскрываецца ў розных сітуацыях. Ён паказаны ў бітвах як імклівы і бязлітасны барацьбіт, чый прыклад натхняе войска, у часе падрыхтоўкі да бітвы – як стратэг і вопытны начальнік, у час паходу – як мужны і вынослівы ваяр, што церпіць разам са звычайнымі жаўнерамі ўсе цяжкасці і нягоды вайны. У такіх сцэнах аўтар часам дасягае рэалістычнасці. Важную ролю ў творы адыгрывае і Іван Жахлівы, які перад баярамі скардзіцца на свой лёс і лямантуе з прычыны ваенных няўдач. Пры чутках аб набліжэнні корпуса К.Радзівіла яго ўвогуле ахоплівае паніка, што мусіла падкрэсліць ролю гетмана ў вайне. Побач з ім у паэме дзейнічаюць адданыя паплечнікі князя і калектыўны вобраз удзельнікаў радзівілаўскага паходу 1581 г. – жаўнераў, што бралі на сябе асноўны цяжар вайны, пераносілі начныя пераходы, раннія пад'ёмы, пераправы праз рэкі, штодзённыя клопаты. Аўтар падкрэсліваў разбуральную сутнасць вайны і часам маляваў жахлівыя сцэны спаленняў і знішчэнняў. Скончваецца паэма

апісаннем і ўслаўленнем доўгачаканага міру, што надае твору гуманістычнае гучанне.

Гальяш Пельгрымоўскі. Наколькі разнастайнай была тэматыка польскамоўнай паэзіі ВКЛ мяжы XVI–XVII стст., можа сведчыць творчасць Гальяша Пельгрымоўскага, хаця і яна ў сваёй польскамоўнай частцы ўскосна закранала Інфлянцкую вайну.

Гальяш Пельгрымоўскі († 1604/1605) нарадзіўся ў ВКЛ і паходзіў са шляхецкай сям’і, належаў да кальвінізму. Быў сакратаром Стафана Баторыя, змагаўся ў складзе атрада Крыштафа Радзівіла ў Інфлянцкай вайне. Па даручэнні караля ў 1583 г. ездзіў з пасольствам у Маскву да Івана Жажлівага. У 1586 г. быў прызначаны пісарам ВКЛ, у 1587 г. абіраўся на вальны сойм ад шляхты Ашмянскага павета. З 1590 г. камісар ВКЛ у Інфлянтах, у 1600–01 гг. быў сакратаром пасольства Л.Сапегі ў Маскве.

Літаратурную дзейнасць Пельгрымоўскі пачаў у 1583 г. з твораў на лацінскай мове. Гэта былі панегірыкі ў гонар Крыштафа (Кракаў, 1583) і Альбрэхта (Вільня, 1585) Радзівілаў, Тэадора (Фёдара) Скуміна (Вільня, 1586), а таксама праязны трактат «Пра герояў царквы Божай...» (*De heroibus in Dei Ecclesia*, Кракаў, 1585), у якім аўтар на прыкладзе жыцця і подзвігаў славурых біблейных уладароў і вайскоўцаў разважаў пра сутнасць гераізму.

Калі Г.Пельгрымоўскі ў сваёй творчасці паступова перайшоў на польскую мову, то галоўнай яго тэмай стала знешняя палітыка. У цэнтры яго ўвагі апынуліся ўзаемаадносіны паміж ВКЛ і Масковіяй, якім прысвечаны шэраг яго вершаваных твораў: магчыма, некалькі паэм («Дыялог праўдзівы» і «Патрыёт Айчыны»), апублікаваных у 1590-х гг. пад псеўданімамі, і дзве вершаваныя паэмы пачатку XVII ст., якія засталіся неапублікаванымі. Захаваўся (часткова) таксама рукапісны праязны дзённік Пельгрымоўскага, у якім апісаны цяжкасці перамоў, што вяло пасольства Сапегі з Барысам Гадуновым; у якасці дадаткаў у дзённіку былі змешчаны некаторыя дакументы на старабеларускай мове, датычныя перамоў⁹⁶.

⁹⁶ Гл. публ.: *Poselstwo Lwa Sapiehy w roku 1600 do Moskwy, podług Dyaryusza Eljasza Pelgrzymowskiego, sekretarza poselstwa* / publ. W. Trębicki. – Gródno, 1846. Гл. таксама ў беларускім перакладзе: *Пельгрымоўскі, Г. Дыярыуш пасольства Льва Сапегі* / Г.Пельгрымоўскі; пер. У.Казбрука // *Полымя*. – 1999. – № 4. – С. 262–284.

«Дыялог праўдзівы літоўскага шляхціца пра Інфлянцкую вайну караля Стафана з князем маскоўскім» (*Dialog slachcica litewskiego prawdziwy, Wільня, 1594*) быў выдадзены пад псеўданімам «Філалет Літовец» (*Philalethes Lithuanie*) і ўяўляе сабой хроніку Інфлянцкай вайны 1558–83 гг. (пераважна на яе апошніх этапах) у выглядзе размовы трох асоб (Чэх, Ганец і Рыцар, які прадстаўляе шляхту ВКЛ), што аналізуюць прычыны і ход вайны, апісваюць яе важнейшыя бітвы і сутыкненні. Спрабуючы вытлумачыць прычыны вайны, аўтар абгрунтоўвае правы ВКЛ на Інфлянты, а таксама пераконвае чытача ў правамернасці вайсковага паходу Стафана Баторыя за межы ВКЛ. Галоўнымі героямі з’яўляюцца кароль Стафан Баторый, які паказваецца як абаронца айчыны і справядлівы ўладар, і маскоўскі цар Іван Жахлівы, які паказаны як жорсткі і крываваы кіраўнік, што бязлітасна катуе ўласны народ, які, тым не менш, можна абараняе свае гарады. Дыялогам твор названы толькі фармальна, паколькі ўсе персанажы згодныя з пазіцыяй аўтара і толькі пацвярджаюць яе; аснову твора складае рэпліка-маналог Рыцара, які толькі што прыехаў з тэатра вайсковых дзеянняў і дае справаздачу пра ход вайны.

Зборнік «Патрыёт Айчыны да сената і народа Літвы» (*Philopatris ad senatum populumque Lituanum / Miłośnik Ojczyzny do Senatu i Rzeczypospolitej Litewskiej, 1597*) быў выдадзены ананімна, яго аўтар падпісаўся як «Філапатр» (*Philopatris*) і «Патрыёт Айчыны» (*Miłośnik Ojczyzny*)⁹⁷, і прысвечаны ўзаемаадносінам ВКЛ і Масковіі. Зборнік складаецца з лацінскай і польскай частак, пры гэтым польская блізкая да лацінскай, але не заўжды паўтарае яе. Кожная частка налічвае 23 вершы ў выглядзе прамой-звяртанняў ад імя алегарычных постацей (Патрыёт Айчыны, Маці-Літва, розныя гарады і ваяводства ВКЛ, а таксама суседнія землі: Ноўгарад і Пскоў, Інфлянты, Перакопскія Таттары, Масква і інш.). У іх прамовах апісваецца заняпад некалі велічнай дзяржавы, страта патрыятызму ў грамадзян краіны, розныя сацыяльныя і маральныя заганы грамадства, аплакваюцца ахвяры розных бітваў, раны і разбурэнні, нанесеныя краіне шматлікімі войнамі, а таксама выказваецца ад імя правінцый любоў да Літвы і абяцанне дапамогі ёй у цяжкую часіну. Такім чынам, твор, адлюстроўваючы нібы пасяджэнне нейкага ўяўнага «сената», паказвае рэгіянальную геаграфію ВКЛ.

Паэма «Гутарка аднаго паляка з маскавітам на Маскоўскім замку ў годзе 1601» (*Rozmowa jednego Polaka z Moskwą na zamku moskiewskim anno 1601*)⁹⁸ прысвечана перамовам

⁹⁷ На думку С.Кавалёва, пад гэтым псеўданімам хаваецца Г.Пельгрымоўскі (*Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 161; Кавалёў, С. Літаратура позняга Рэнесансу... С. 31–32*).

⁹⁸ Маюцца вершаваны пераклад М.Танка (Польмя. – 1994. – № 7. – С. 165–170, гл. таксама: Згукі Бацькаўшчыны: зборнік / укл.: У.М.Казбярук, Я.Я.Янушкевіч. – Мн., 1998. – С. 172–179) і праязічны пераклад У.Казберука (Спадчына. – 1992. – № 4. – С. 49–53).

1600–01 гг. літоўскага пасольства ў Маскве і з’яўляецца пародыяй на характар перамоў Л.Сапегі з маскоўскімі баярамі і дзякамі. Твор уяўляе сабой сатырычны дыялог паляка Івана з «маскалём» Ігнатам, прычым апошні гаворыць фактычна беларускай мовай, у якой прысутнічаюць асобныя русізмы. «Маскаль» у афіцыйнай сітуацыі ўсяляк хітруе, зацягвае перамовы, заводзіць размову ў бок, а ў неафіцыйнай размове з палякам крытыкуе свайго цара. Такім чынам, у вобразах галоўных герояў адлюстраваліся розныя ментальнасці – ВКЛ і Масковіі. Праз дыялог галоўных персанажаў аўтар выказваў свае погляды на характар узаемаадносін ВКЛ і Масковіі, справы рэлігіі і свабоды сумлення. У паэме сустракаюцца і праявічаныя фрагменты (розныя пералікі).

Паэма «Пасольства Льва Сапегі да вялікага князя маскоўскага» (*Poselstwo do wielkiego Księcia Moskiewskiego, 1603*)⁹⁹ складаецца з дзвюх частак: апісанне ўласна пасольства ў Маскву і апісанне паездкі ў Вільню пасольства маскавітаў. Паэма мае дакументальную аснову і строга храналагічны выклад, паколькі апісвае падзеі, відавочцам якіх быў сам аўтар, а асноўнай крыніцай звестак яму паслужыў уласны дзённік. Фактычна паэма ўяўляе паэтычную апрацоўку дзённіка, яе рытм даволі аднастайны, а рыфма немудрагелістая. Аўтар закранае ў творы шырокі спектр палітычных, рэлігійных і культурных праблем: гістарычныя карані вайсковых канфліктаў паміж ВКЛ і Масковіяй, этнічнае адзінства абодвух народаў, заклік да саюзу супраць турак, пытанні тытулатуры ўладароў і дыпламатычнага этыкету, апісанне маскоўскіх цырымоній, звычаяў і нормаў, крытыка неадукаванасці. Такая ўвага да Масковіі на мяжы XVI–XVII стст. набыла ў Рэчы Паспалітай актуальнасць у сувязі з (утапічнай) прапановай караля Жыгімонта IV Вазы стварыць палітычную унію гэтых дзвюх дзяржаў, што адкрыла б шлях пранікненню каталіцызму ў Масковію. Паэт таксама надае апавяданню некаторыя рысы мастацкасці: ажыўляе яго дыялогамі, індывідуалізуе вобразы, узмацняе драматызм, пашырае апісанні дэталлямі, – што набліжае паэму да эпічнага твора. Галоўным яго героем з’яўляецца Леў Сапега, якога аўтар, уласна, і збіраўся

⁹⁹ Арыгінал твора зараз страчаны і быў апублікаваны ў фрагментах, гл. публ.: *Brückner, A. Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej: wiersze historyczne / A.Brückner // Biblioteka Warszawska. – 1896. – Т. 1. – S. 78–96, 254–275, 412–442.*

ўславіць сваім творам, тады як іншыя персанажы ледзьве згадваюцца. У паэме назіраецца ўплыў старабеларускай мовы: пры перадачы рускага маўлення маскоўскіх баяр і дзякаў, зрэдку – у адказах і прамовах Сапегі.

Польскамоўнай паэзіі Г.Пельгрымоўскага былі ўласцівыя публіцыстычнасць (у змесце), з некаторым нахілам да драматургіі (у форме, перш за ўсё пры выкарыстанні прыёму прамовы-дыялога), і элементы дакументалізму (абапертасць на гістарычныя крыніцы).

Ян Пратасовіч († пасля 1608) паходзіў з Піншчыны і належаў да заможнай шляхецкай сям'і, хутчэй за ўсё каталіцкай, яго маці паходзіла з княжацкага роду Палубінскіх. Першыя прадстаўнікі баярскага роду Пратасовічаў (з канца XV ст.) належалі да праваслаўя (напрыклад, з гэтага роду паходзіў Іона († 1577), мітрапаліт Кіеўскі), аднак ужо бацька Яна, Бенядзікт Васілевіч, прыняў, відаць, каталіцтва. С.Кавалёў паведамляе, аднак, што бацька Яна быў праваслаўны, а яго сын толькі пасля 1596 г. прыняў унію ці каталіцтва¹⁰⁰. Ажаніўся Ян на дачцэ брэсцкага кашталяна, сябраваў з Тэадорам (Фёдарам) Скуміным-Тышкевічам і іншымі магнатамі. Наколькі вядома, Ян не займаў ніякіх пасадаў і вёў сямейнае жыццё (успадкаваў маёнтак на р. Магільнай). Ён ведаў лацінскую і нават грэчаскую мовы, што сведчыць пра здабыццё ім адукацыі (верагодна, вучыўся ў Вільні).

Творчая спадчына паэта прадстаўлена шасцю невялікімі кнігамі, што былі надрукаваны ў Вільні друкаром Янам Карцанам. Сваю літаратурную дзейнасць Ян Пратасовіч пачаў з сямейна-рытуальных паэм. Паэма «Сват» (*Paranimphus*, 1595) прысвечана шлюбу Януша Скуміна, сына Тэадора, і ўяўляе сабой прамову аўтара, што выступае сватам на гэтым вяселлі і звяртаецца з віншавальнымі і павучальнымі словамі па чарзе да бацькоў, да маладых і да прысутнай моладзі. На заўчасную смерць сваёй сваячкі паэт адгукнуўся фунеральнай паэмай «Эпіцэдыум на смерць Марусі Калантай» (*Epicedium na śmierć M. Kołataj*, 1597), прысвяціўшы твор яе няўцешнаму бацьку Рыгору Войне. Твор складаецца з трох частак, кожная з якіх павінна сусцешыць вялізнае гора бацькоў. У першай частцы аўтар прыводзіць выказванні антычных філосафаў

¹⁰⁰ Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 173; Кавалёў, С. Літаратура позняга Рэнесансу... С. 67.

наконт смерці і хуткаплыннасці жыцця, у другой – цытаты з Бібліі і выказванні святых і Айцоў Царквы пра марнасць усяго жывога і смерць як пачатак адвечнага жыцця, а ў трэцяй частцы нябожчыца ў сваім маналогу з нябёс заклікае бацьку не плакаць з прычыны гора, а радавацца з нагоды далучэння дачкі да Бога.

У далейшым паэт пераходзіць да маральна-дыдактычных вершаваных трактатаў, якія ўсе ўбачылі свет у 1597 г. і маюць у цэлым кампіляцыйны характар. Паэма «Вобраз старога чалавека» (*Konterfet człowieka starego*) прысвечана дзядзьку паэта і ўяўляе сабой рэлігійна-філасофскае разважанне над старасцю. Твор складаецца з дзвюх частак: у першай старац-песіміст (на гравюры паказаны нямоглы стары на мыліцах) бядуе над гаротным існаваннем чалавека на схіле яго дзён, пералічваючы ўсе цяжкасці старэчага веку, у другой старац-аптыміст (на гравюры – бадзёры стары з кійком) абвяргае аргументы свайго папярэдніка і падмацоўвае свой погляд прыкладамі з Бібліі ды антычнай гісторыі і міфалогіі; твор скончваецца сустрэчай двух старых і іх супольнай малітвай. У паэме «Постаць пачцівай жанчыны» (*Kształt pociwej Wiągłowy*), прысвечанай жонцы Тэадора Скуміна, малюецца ідэальны вобраз тагачаснай жанчыны – жонкі, маці, гаспадыні, які падмацоўваецца прыкладамі з Бібліі і антычнай гісторыі. Паэт засяроджваецца на разглядзе жаночых цнотаў: богабаянасць, працавітасць, плоднасць, разважлівасць, сціпласць, лагоднасць, паслухмянасць. У цэлым аўтар трымаецца дастаткова патрыярхальных поглядаў на жанчыну. Вялікая паэма «Ахвярадаўца» (*Jałmużnik*) уяўляе вершаваную перапрацоўку лацінскага трактата італьянскага вучонага Юлія Фолька (Рым, 1574) і прысвечана кн. Мікалаю Крыштафу Радзівілу Сіротцы, якому аўтар у дэдыкацыях дзякуе за колішнюю маральную і матэрыяльную падтрымку. Асноўная думка, якую аўтар выказвае ў творы, – неабходна дапамагаць няшчасным і бедным, выказваць міласэрнасць і любоў да бліжняга – падмацавана разгорнутай аргументацыяй у выглядзе біблейных цытат, выказванняў антычных філосафаў і вучоных, Айцоў Царквы і тэолагаў, прыкладаў з біблейнай і антычнай гісторыі.

Аднак найвыдатнейшым дасягненнем Я.Пратасовіча стала паэма «Вынаходнікі рэчаў, альбо Кароткае апісанне, хто што

вынайшаў і ва ўжытак людзям даў» (*Inventores rerum, albo Krótkie opisanie, kto co wynalazł i do używania ludziom dał, 1608*)¹⁰¹, прысвечаная Янушу Скуміну. Яна адкрываецца эпіграмай на герб Скумінаў, вершаванымі дэдыкацыямі Янушу і прадмовай да чытача, а скончваецца вершаваным пасляслоўем – усё аўтарства самога Пратасовіча.

Як і папярэднія вершаваныя трактаты Я.Пратасовіча, гэты твор уяўляе сабой кампіляцыйную апрацоўку (моцна скарочаную), заснаваную на папулярным трактаце італьянскага пісьменніка-гуманіста Палідора Вергілія «Пра вынаходнікаў рэчаў» (*De inventoribus rerum, Венецыя, 1499*). Як і праца італьянца, твор Пратасовіча грунтуецца не на рэальных гістарычных фактах, а на звестках міфалогіі і антычнай ды гуманістычнай літаратуры. У дадатак, рэальныя вынаходніцтвы (паперы, алфавіта, пораху, шкла, календара, друкарскага варштата і інш.) перамяжаюцца з фіктыўнымі (вынаходніцтва спеваў, калысак, пацалункаў, гульні ў карты, прастытуцыі, разгадвання сноў, запрэжкі чатырох коней і інш.). Твор мае характар энцыклапедыі, дзе ў алфавітным парадку пералічаны біблейныя, міфалагічныя і гістарычныя (пераважна грэчаскія) вынаходнікі (усяго 147 артыкулаў) тых ці іншых рэчаў альбо з’яў, таму можа лічыцца першай у Рэчы Паспалітай вершаванай энцыклапедыяй.

Нягледзячы на кампіляцыйны характар усёй паэмы, у ёй заўважны некаторы мясцовы каларыт – заўвагі пра тагачасныя норавы і звычаі шляхты ў ВКЛ, якія часам пераходзяць у сатыру і сарказм.

На думку С.Кавалёва, Я.Пратасовічу належыць таксама паэма «Румяны для аздобы дзявочага твару» (*Barwiczka dla ozdoby twarzy panienskiey, Вільня, 1605*), выдадзеная пад псеўданімам Радагляда Гладкатварага¹⁰².

Станіслаў Кулакоўскі. Філасофска-рэлігійная і дыдактычна-маралізацыйная тэматыка заняла важнае месца ў паэтычнай творчасці Станіслава Кулакоўскага / Калакоўскага († пасля 1612), даволі разнастайнай у жанравых адносінах. Першым яго вядомым творам з’яўляецца паэма «Людскі век, альбо Кароткае апісанне чалавечага веку» (*Wiek ludzki, albo Krótkie opisanie wieku człowieka, Вільня?, 1584*), у якім

¹⁰¹ Гл. публ.: *Protasowicz, Jan. Inventores rerum / Jan. Protasowicz; wyd. K. Swierkowski. – Wrocław, 1973.*

¹⁰² *Кавалёў, С.В.* Станаўленне польскамоўнай паэзіі... С. 184–191, 194; *Кавалёў, С.* Літаратура позняга Рэнесансу... С. 81–92.

паэт разважае пра сутнасць чалавечага жыцця і прызначэнне чалавека. Паэма падзелена на чатыры часткі: «Dzieciństwo» (‘дзяцінства’), «Młodzieństwo» (‘юнацтва’), «Męstwo» (‘сталасць’), «Starość» (‘старасць’). Пачынаецца вершаваным уступам «Wiek człowieczy» і скончваецца вершаваным пасляслоўем. Паэт параўноўвае розныя ўзроставыя перыяды з рознымі порамі года (прыём, папулярны яшчэ ў антычнай літаратуры – у Гесіеда, Лукрэцыя, Авідзія), але іх разгорнутых апісанняў не дае (апрача вясны). Аўтар увагу канцэнтруе на паказе педагагічных праблем дзяцінства і юнацтва, характарыстыцы чалавечых заняткаў (апісваюцца прафесіі купца, жаўнера, святара і асабліва земляроба) і сямейнага жыцця, на пакутах брыдкай старасці з яе жахам немінучай смерці. Аднак смерць разглядаецца ў рэлігійным аспекце – як пачатак новага жыцця хрысціяніна. Твор носіць маральна-дыдактычны характар і насычаны як звяртанні да антычнай міфалогіі і літаратуры, так і выкарыстаннем хрысціянскай вобразнасці і топікі, аднак у ім практычна адсутнічаюць алюзіі да сучаснага паэту жыцця і мясцовы каларыт.

У далейшым С.Кулакоўскі ўсё больш схіляўся да тэалагічнай тэматыкі. Аб гэтым сведчыць назва яго наступнага твора, які не захаваўся: «Воз нябесны» (Wóz niebieski, albo Elegie o trzech snotach teologicznych i czterech kardynalnych, Вільня, 1586). У далейшых выданнях рэлігійны мараліст канчаткова перамог паэта-філосафа. С.Кулакоўскі выпускаў у асноўным творы тэалагічнай тэматыкі: «Пра сапраўднае шчасце і блаславенства» (O prawdziwej szczęśliwości i błogosławieństwie, Вільня, 1593), «Узнікненне і ўнутранае жыццё» (Postanowienie i życie domowe, Кракаў, 1595), «Гадзіннік Ахасавы» (Zegar Achasów, Кракаў, 1612). Напрыклад, апошняя паэма пабудавана на параўнанні дванаццаці гадзін дня з дванаццацю пастулатамі веры.

Вялізны фунеральны верш С.Кулакоўскага «Катэмерынон Слуцкага княства з жалобным лямантам» (Cathemerinon Xięstwa Słuckiego z żałobliwym lamentem, Вільня, 1593) прысвечаны заўчаснай смерці слуцкіх кн. Юрыя, Яна, Сямёна і Аляксандра, апошніх спадкаемцаў старадаўняга роду Алелькавічаў. Твор мае алегарычныя персанажы (постаці Слуцкага княства, Божай Моцы, Зефіра і інш.) і складаецца з дзвюх частак: у першай апавядаецца пра гісторыю рода Алелькавічаў,

пачынаючы ад Альгерда, у другой даецца суцэсненне блізкіх асоб памерлых. Значнае месца ў творы займае ўслаўленне гісторыі роду Алелькавічаў, якая разглядаецца ў кантэксце гісторыі ўсяго ВКЛ. Верш Кулакоўскага можа лічыцца найбольш адметным лямантам у польскамоўнай паэзіі краіны.

Традыцыйную для позняга Рэнэсанса тэму барацьбы з туркамі развівае паэма «Вежа Давіда» (*Wieża Dawidowa ze wszelaką armaturą ku przyzbrojeniu bojownikowi chrześcijańskiemu*, без м. і г., пачатак XVII ст.), прысвечаная гетману Яну Каралю Хадкевічу. Паэт нібы рыхтуе духоўную амуніцыю для ваяроў, апісваючы розныя віды зброі і ваярскіх прылад.

Узмацненне рэлігійнасці ў творчасці С.Кулакоўскага ў пэўных адносінах паказальна: гэта сведчыць пра набліжэнне эпохі барока.

Палітычная і рэлігійная публіцыстыка. Значнае месца ў польскамоўнай літаратуры ВКЛ займае публіцыстыка, у якой разглядаліся актуальныя пытанні палітычнага і грамадскага жыцця. Такія творы часта набліжаліся да памфлетаў – невялікіх эмацыянальных твораў, скіраваных супраць асобных грамадскіх з’яў ці дзеячаў, – але нярэдка захоўвалі рысы трактатаў і таму будаваліся паводле рытарычных прыёмаў і рэцэптур. Выклад у публіцыстычных творах часта развіваўся ў пэўнай паслядоўнасці: пасля эмацыянальнага ўступу давалася апісанне ці тлумачэнне тых або іншых грамадскіх з’яў, а затым абгрунтоўвалася патрэба змен, пэўных учынкаў ці захавання ранейшага становішча. На працягу твора шырока выкарыстоўваліся разнастайныя сродкі стварэння эмацыянальнасці: звяртанні і заклікі да чытача, рытарычныя пытанні, прыёмы суб’ектыўнай мадальнасці (апавяданне ад першай асобы ці ад калектыўнага «мы», нагляднасць, канкрэтнасць і да т. п.), прысутнічалі элементы сатыры, іроніі ці сарказму. Прадметам разгляду станавіліся войны і напады ворагаў, абранне караля, соймы, рэлігійныя і царкоўныя канфлікты, часам нават паводзіны асобных вельмож ці царкоўнікаў. Адным з найбольш важных пытанняў 2-й паловы XVI ст. стала заключэнне дзяржаўнай уніі паміж Польшчай і ВКЛ.

Станіслаў Арахоўскі (1513–1566, польск. Ажахоўскі / *Orzechowski*, па-латыні ён падпісваўся як *Stanislaus Orichovii Rutheni*) у сваім пасланні «Піраміда, гэта значыць узор каро-

ны польскай» (*Quincunx, to jest wzor Korony Polskiej, 1564*)¹⁰³ да сойма 1564 г., на якім разглядалася пытанне аб уніі Польшчы і ВКЛ, займаў выразна прапольскую пазіцыю, лічачы унію дабрачыннай (з боку Польшчы) акцыяй, у выніку якой ВКЛ павінна цалкам увайсці ў склад суседняй дзяржавы. У якасці аргументацыі ён выкарыстоўваў філалагічны метада: даводзіў, што ва ўсіх княствах (*ducatus*) пануюць рабства і дэспатыя (*servitus*), а ва ўсіх каралеўствах (*regnum*) – свабода і дэмакратыя (*libertas*), паколькі кароль каранаваны папам рымскім, а князь – не, ён сам пастаўляе сябе ўладаром. ВКЛ аўтар акрэсліў як дзяржаву нявольнікаў, дзе адвеку панавалі прыгон і ўціск «гаспадароў», і Княству супрацьпастаўляў Польшчу з яе каралём, пад уладай якога чалавек нараджаецца вольным, як арал. На яго думку, рэшткі спадчыннай манархіі ў ВКЛ рабілі з падданных нявольнікаў, тады як у Польшчы шляхта абіралася сабе гаспадара, а ў выпадку парушэння ім яе правоў мяняла на іншага. Аўтар лічыў, што падзел на радавітую магнатэрыю і простых людзей прывёў да сацыяльных кантрастаў. Таму унію Польшчы з ВКЛ ён разглядаў як вызваленне занябданных літвінаў з няволі. Пры гэтым сам Арахоўскі паходзіў з перамышльскай зямлі (але меў маёнтак і пад Жыровічамі); у прадмове ён называў сябе «адным братам з Русі» і падкрэсліваў сваё русінскае паходжанне (яго маці была дачкой праваслаўнага папа). Як ксёндз, ён выступаў супраць некаторых нормаў каталіцкай царквы, уступаючы ў канфлікт з вышэйшым духавенствам. Цікава, што да таго, як зрабіцца гарачом каталіком, у маладыя гады ён з’яўляўся пратэстантам.

Адказам Арахоўскаму стала ананімная «Размова паляка з літвінам» (Брэст, 1564), аўтарства якой прыпісваецца віленскаму войту Аўгусціну Мялецкаму (па лаціне – Ратундус (*Rotundus / Rotondus*); каля 1520–1582)¹⁰⁴. Найперш аўтар абверг філалагічныя аргументы Арахоўскага, паказаўшы, што стан свабоды краіны вызначаецца не яе назвамі, а палітыч-

¹⁰³ Гл. публ.: *Orzechowski, S. Polskie dialogi polityczne / S.Orzechowski. – Kraków, 1919; Taszycki, W. Wybor tekstow staropolskich XVI–XVIII ww. / W.Taszycki. – Warszawa, 1955. – S. 59–61. Пра яго гл.: Kubala, L. Stanisław Orzechowski / L.Kubala. – Lwów, 1907.*

¹⁰⁴ Гл. публ.: *Rotundus, A. Rozmowa Polaka z Litwinem... / A.Rotundus; wyd. J.Korzeniowski. – Kraków, 1890.*

ным рэжымам, сацыяльнымі ўмовамі і гістарычнымі абставінамі. На шматлікіх прыкладах з еўрапейскай гісторыі аўтар даводзіў, што і каранаваныя папамі манархі не толькі ўціскалі сваіх падданных, але і ўзводзілі вялікія ганенні на Божы касцёл, тады як пры даўніх сваіх князях старажытная Польшча квітнела і жыла свабодна. Насуперак сцвярджэнням Арахоўскага ён падкрэсліваў, што гаспадары ВКЛ ахвярна служылі сваёй радзіме, за што справядліва карысталіся пашанай падданных, а ўсе загань, здрады і свавольствы сярод можнаўладцаў ВКЛ прыйшлі якраз з Польшчы. Спадчынная манархія, на думку аўтара, з'яўляецца аптымальнай формай кіравання ў ВКЛ, паколькі забяспечвае стабільнасць улады і перапыняе шлях да яе авантурыстам. У творы адстойвалася незалежнасць ВКЛ, хаця і віталася палітычнае злучэнне з Польшчай, аднак як раўнапраўнае. Аўтар выступаў як прыхільнік моцнай каралеўскай улады, што адзіна можа пакласці канец тыраніі магнатаў і абараніць шляхецкія вольнасці.

Ва ўмовах Рэчы Паспалітай значнай падзеяй грамадскага жыцця станавіліся перыяды так званага міжкаралеўя (інтэррэгнумы), калі пасля смерці выбарнага караля пачыналася падрыхтоўка да выбараў новага караля. Такія перыяды выклікалі з'яўленне мноства публіцыстычных твораў, у якіх уздымаліся актуальныя палітычныя і сацыяльныя пытанні, нярэдка давалася крытыка існуючага становішча ці поглядам апанентаў, прапаноўваліся розныя спосабы паляпшэння сітуацыі. Як правіла, іх аўтары адстойвалі ідэі той ці іншай шляхецкай групы, што выстаўляла свайго кандыдата на каралеўскі трон.

Пасля смерці караля Жыгімонта Аўгуста ў 1572 г. Ян Глухоўскі напісаў адозву «Інтэррэгнум ... да ўсіх станаў каралеўства Польскага і ВКЛ» (*Interregnum ... do wszystkich stanów królestwa Polskiego i W.K.Lit.*, б. м., 1573). Уздымаючы розныя палітычныя праблемы таго часу, аўтар выказваў упэўненасць, што далейшае жыццё ВКЛ магчыма толькі ў саюзе з Польшчай. Пасля смерці караля Стафана Баторыя ў 1586 г. Б.Папроцкі напісаў памфлет «Напамін, альбо Папярэджанне зацнаму польскаму народу і ўсім станам ВКЛ» (*Upominek albo Przestroga zacnemu narodowi Polkiemu u wszystkich stanach W.K.Lit. namniejsi sługa i brat na to interregnum oddaie*, б. м., 1587).

Войны, якія вяла Рэч Паспалітая з суседнімі дзяржавамі, таксама часта прыводзілі да з’яўлення публіцыстычных твораў, у якіх абгрунтоўваліся патрэбы вядзення ці, наадварот, спынення вайны. Хрыстафор Валадковіч, земскі пісар, выпусціў ананімны памфлет «Цнатлівы літвін» (Cnotliwy Litwin ku wiadomości braciej swej Narodu Litewskiego podaje, jakie prawo ma narod litewski do ziemi Inflanckiej, Вільня (?), 1592), у якім даводзіў спрадвечную прыналежнасць Інфлянтаў не да Польшчы, а да ВКЛ і неабходнасць абароны суседняга краю. Між іншым, аўтар даракаў палякаў у «фартэлях» супраць Літвы, адстойваў дзяржаўную самастойнасць ВКЛ і падкрэсліваў згубнасць для краіны Люблінскай уніі.

Пытанні і заданні

1. Чым выклікана пашырэнне літаратуры на польскай мове ў ВКЛ?
2. Назавіце асноўныя тэмы і жанры польскамоўнай паэзіі другой паловы XVI ст.
3. Пра што апавядаецца ў паэме Станіслава Лаўрэнція?
4. У якіх жанрах тварыў Мацэй Стрыйкоўскі?
5. Назавіце польскамоўныя творы Андрэя Рымшы.
6. Як прафесійная дзейнасць Гальяша Пельгрымоўскага праявілася ў яго творчасці?
7. Назавіце асноўныя тэмы творчасці Яна Пратасовіча і Станіслава Кулакоўскага.
8. Якія праблемы абмяркоўваліся ў польскамоўнай публіцыстыцы другой паловы XVI ст. (у творах Ст.Арахоўскага, А.Ратундуса і інш.)?

Літаратура

1. Кавалёў, С.В. Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. / С.В.Кавалёў. – Мн., 1993.
2. Кавалёў, С.В. Паэма Станіслава Лаўрэнція “Лямант няшчаснага Рыгора Осціка” (1580) / С.В.Кавалёў // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2002. – Вып. 3. – С. 6–16.
3. Кавалёў, С.В. Пісьменнік і палітык эпохі Рэнесансу / С.В.Кавалёў // Спадчына. – 1992. – № 4. – С. 28–36.
4. Кавалёў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу / С.В.Кавалёў. – Мн., 2002.
5. Кавалёў, С.В. Станіслаў Кулакоўскі: паміж тэалогіяй і паэзіяй / С.В.Кавалёў // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2001. – Вып. 1. – С. 32–42.
6. Кавалёў, С. Літаратура позняга Рэнесансу: жанры, творы, асобы / С.В.Кавалёў. – Мн., 2005.

7. Кавалёў, С. Ян Пратасовіч – паэт, філосаф, энцыклапедыст / С.В.Кавалёў // Спадчына. – 1999. – № 5/6. – С. 93–108.

8. Казбярук, У. Мастацкі дакумент Сярэднявечча / У.Казбярук // Спадчына. – 1992. – № 4. – С. 36–53.

9. Карповіч, Г. Да пытання пра антычную топіку паэмы Г.Пельгрымоўскага «*Filopatris ad senatum opulumque lituanum*» / Г.Карповіч // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2004. – Вып. 5. – С. 121–125.

10. Михайловская, Л.Л. Жизнь и творчество Мацэя Стрыйковскаго / Л.Л.Михайловская // Вопросы истории: межвед. сб. – Мн., 1978. – Вып. 14. – С. 140–150.

11. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. Слава і плач патрыёта і прарока: паэма «*Philopatris*» (1597) / Ж.Некрашэвіч-Кароткая // *Acta Albaruthenica*. – 2003. – № 3. – С. 8–10.

12. Рак, А. Вершаваны дыялог Гальяша Пельгрымоўскага «*Rozmowa jednego Polaka z Moskwa na zamku moskiewskim a(nn)o 1601*» / А.Рак // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры БДУ. – Мн., 2002. – Вып. 3. – С. 124–128.

13. Саверчанка, І.В. Старажытная паэзія Беларусі. XVI – першая палова XVII ст. / І.В.Саверчанка. – Мн., 1992. – С. 94–111.

14. Семянчук, А.А. Мацей Стрыйкоўскі ў Вялікім княстве Літоўскім / А.А.Семянчук // Спадчына. – 1995. – № 1. – С. 2–10.

3.4. Рэфармацыя ў Беларусі

Роля Рэфармацыі ў развіцці пісьменства. Рэфармацыя – гэта рэлігійны і грамадска-палітычны рух у Еўропе XVI – 1-й палове XVII ст. (часам дакладна датуецца 1517–1648 гг.), накіраваны супраць панавання рыма-каталіцкай царквы і некаторых звязаных з ёю феадальных інстытутаў, вынікам чаго стала з’яўленне ў заходняй царкве новай хрысціянскай канфесіі – пратэстантызму, прадстаўленай мноствам царкоўных арганізацый, сектаў і плыняў.

У пачатку XVI ст. у Германіі выбухнуў рэлігійны рух за абнаўленне царквы, на чале якога спачатку стаў аўгусцінскі манах, выкладчык у Вітэнберскім універсітэце Марцін Лютэр. У 1517 г. ён выступіў з крытыкай злоўжыванняў духавенства і некаторых практык рыма-каталіцкай царквы. Яго праграма знайшла падтрымку з боку шырокіх колаў народа і многіх нямецкіх шляхціцаў і ўладароў. Ідэі Лютэра пазней былі падхопленыя і развітыя іншымі дзеячамі: Цвінглі, Жанам Кальвінам, Фаўстам Соцынам і інш. Гэта дало пачатак новай царкве –

пратэстанцкай, не толькі незалежнай ад каталіцкай, але нават і варожай ёй. Такім чынам, пачаўшыся з крытыкі злоўжыванняў у царкве, Рэфармацыя хутка зрабілася рэлігійнай рэвалюцыяй, якая ахапіла нямецкія землі і перакінулася на іншыя краіны. Каталіцкая царква напачатку была дэарганізаваная і не здолела дзейсна супрацьдзейнічаць Рэфармацыі (пратэстанты дзейнічалі нават у Італіі і самім Рыме). Дзякуючы падтрымцы новых ідэй з боку свецкіх улад Рэфармацыя не толькі шырока распаўсюдзілася ў Еўропе, але і здабыла перамогу ў многіх краінах: у паўночных і паўднёва-заходніх княствах Германіі, у Даніі, краінах Скандынавіі, Прыбалтыцы, Англіі і Шатландыі, Нідэрландах, Швейцарыі. У XVI – пачатку XVII ст. пратэстанты досыць вольна дзейнічалі ў Францыі, Аўстрыі, Чэхіі і Маравіі, Польшчы, ВКЛ, Венгрыі і Трансільваніі, манархі якіх заставаліся каталікамі. Толькі пасля Трыдэнцкага сабора (1570-я гг.) у каталіцкіх краінах пачынае набіраць моц Контррэфармацыя – палітыка супрацьдзеяння Рэфармацыі і прапаганды каталіцызму.

Пачатак Рэфармацыі прыпадае на эпоху росквіту Рэнэсанса, і гэта не выпадкова. Рэфармацыя адлюстравала ў сваім руху ідэалогію Рэнэсанса з яе перабольшаннем і ідэалізацыяй магчымасцей чалавечага розуму, які здольны сам, без дапамогі аўтарытэтаў (духавенства, царкоўных сабораў, святых), знайсці шлях да ісціны, перш за ўсё рэлігійнай. Рэфармацыя пракламавала інтэлектуальны тытанізм чалавека, яго здольнасць і права самастойна вырашаць свой лёс.

Пратэстанты сцвярджалі, што выратаванне чалавечай душы адбываецца шчырай верай (прынцып *sola fide* ‘толькі вера’) без пасярэднікаў (святароў і царкоўнай іерархіі, ікон, рэліквій і да т. п.) і не патрабуе знешняй рэлігійнасці (набожнасці, пастоў, паклонаў, зарокаў, крыжовых хадоў і да т. п.). Таму такі сацыяльны інстытут, як духавенства, непатрэбны ні для разумення і тлумачэння Бібліі, ні для правядзення набажэнства, больш таго, ён нават шкодны для грамадства. Крыніцай веры і Боскага натхнення пратэстанты абвясцілі Біблію (прынцып *sola scriptura* ‘толькі Св. Пісьмо’), якая дастаянная разуменню кожнага разумнага чалавека. Трэба толькі наладзіць шырокую асвету свецкіх асоб (*bellatores i laboratores*), каб любы чалавек мог сам даведацца пра Боскія заветы і нават праводзіць набажэнства. Яно таксама мусіла быць спрошчаным альбо ўвогуле толькі сімвалічным і зводзіцца ў асноўным да супольнага чытання ўголос Бібліі, спеваў і прамаўлення казанняў.

У пратэстантызме была моцна рэфармаваная ўся ранейшая царкоўная літаратура. Многія жанры былі ўвогуле скасаваныя (жыцці святых, кананічная літаратура, большасць літургічных зборнікаў з фрагментамі Бібліі), тады як іншыя набылі вялікае значэнне (казанне і тлумачэнні Св. Пісьма, а таксама розныя спевы і гімны, аб'яднаныя ў асобныя зборнікі – канцыяналы і гімналы). Вялікую папулярнасць здабылі даўнія, але занядбаныя ў эпоху Сярэднявечча і ранняга Рэнэсанса такія жанры, як катэхізіс (тлумачэнне для ніжэйшага духавенства і вернікаў асноў і дагматаў веры) і пастыла (урыўкі з Евангелля і Апостала з павучальнымі казаннямі на іх). Вялікую папулярнасць здабылі таксама палемічная літаратура і поўны тэкст Бібліі (ці асобна толькі Новага Запавету).

Менавіта Рэфармацыя высунула праграму шырокай асветы грамадства: стварэнне школ і адукацыйнай сеткі, пераклады Бібліі на родную мову і выданне яе друкам. Усюды, куды пранікаў рэфармацыйны рух, узніклі школы, заводзіліся друкарні, ажыўляўся выпуск рэлігійнай і маральна-дыдактычнай літаратуры на народнай мове. Аднак мэтай такой асветы было толькі рэлігійнае выхаванне. Рэфармацыя імкнулася данесці народу перш за ўсё Біблію і творы, што выходзілі сумленне чалавека (казанні, катэхізісы, малітвы і рэлігійныя спевы). Раней гэта была задача царкоўнікаў і манаскіх ордэнаў, якіх Рэфармацыя адрынула. Такім чынам, галоўным здабыткам Рэфармацыі ў яе асветніцкіх высілках быў узрост ролі:

а) кнігі, паколькі пратэстанты надавалі прынцыповую важнасць асабістаму чытанню і каментаванню Бібліі; чытанне кнігі ў іх зрабілася больш удумлівае і разважлівае, паколькі пратэстанцкія дактрыны апелявалі да розуму і свядомасці верніка;

б) школы і самаадукацыі, што мусіла падрыхтаваць верніка да ўспрымання Св. Пісьма і разумення яго складанага сэнсу; у выніку гэтага элітарныя веды, раней дасяжныя толькі абраннікам, цяпер станавіліся набыткам многіх;

в) народнай мовы як найважнейшага і найбольш простага сродку разумення Св. Пісьма і пратэстанцкай дактрыны; царкоўная сакральная мова больш не стаяла перашкодай пры чытанні Св. Пісьма, якое перакладалася на народныя мовы з арыгінальных (яўрэйскіх і грэчаскіх) крыніц.

Аднак пратэстанты канчаткова не адмовіліся ад выкарыстання лацінскай мовы, якая ў Еўропе заставалася сродкам навуковай камунікацыі, рэлігійных дыскусій міжнароднага ўзроўню.

Рэфармацыйная літаратура ў ВКЛ. Як і паўсюдна ў Еўропе, у ВКЛ Рэфармацыя пачыналася з эліты, інтэлектуальнай і палітычнай, і толькі потым распаўсюджвалася на іншыя сацыяльныя шыхты. Аднак у ВКЛ далей за магнатэрыю і блізкую ёй (лакальна ці генетычна) шляхту Рэфармацыя не пайшла. Сялянства і большасць мяшчанства, а таксама частка дробнай і сярэдняй шляхты працягвалі трымацца сваёй традыцыйнай веры. Ідэі і лозунгі Рэфармацыі нічога не казалі ні сялянству і казацтву, праваслаўнаму ў сваёй масе, ні праваслаўнаму духавенству і не былі ўспрынятыя імі. Новы рэлігійны рух на Беларусі быў фактычна ізаляваны ад большай часткі мясцовага насельніцтва.

Галоўным правадыром і апыкунцам пратэстантызму на Беларусі сталі кн. Мікалай Радзівіл Чорны (1515–65) і яго стрыечны брат кн. Мікалай Радзівіл Руды (1512–84), найбагацейшыя магнаты краіны. Іх прыклад захапіў іншых магнатаў ВКЛ, перш за ўсё тых, што даводзіліся ім сваякамі: Кішак, Вішнявецкіх, Патоцкіх, Сапегаў, Валовічаў і інш. Кальвінізм падтрымалі і іншыя магнаты: Астафей Валовіч, Ян Глябовіч, Габрыель Гарнастай, Мікалай Дарагастайскі, Юры Зяневіч, Мікалай Нарушэвіч, Мікалай Пац, Багдан і Павел Сапегі, Мельхіёр Шэмет, Мікалай Талваш, Васіль Тышкевіч і інш. Магнатам паслядоўнічала і астатняя шляхта, асабліва тая, што была звязаная пэўнай залежнасцю ад іх. Пры падтрымцы магнатаў засноўваліся пратэстанцкія грамады, школы і друкарні.

Пратэстантызм у ВКЛ распаўсюджваўся геаграфічна нераўнамерна. Рэфармацыю прымалі пераважна каталіцкая шляхта этнічнай Літвы і Паўночна-Заходняй Беларусі, а таксама некаторыя шляхціцы, што жылі ў буйных гарадах, і асобныя мяшчане. Праваслаўнае насельніцтва ў цэлым заставалася індывідуальным да новай веры, хаця частка праваслаўнай шляхты перайшла ў пратэстантызм. У выніку ў канцы XVI ст. у ВКЛ суіснавалі некалькі хрысціянскіх канфесій, што прывяло да ўсталявання ў краіне талеранцыі (так званай Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. (пакт-дэкларацыя, заключаны часткай магнатэрыі і шляхты ў час першага між-

каралеўя), акт аб чым быў уключаны ў Статут 1588 г.), нечуванай у Еўропе. У дадатак, у ВКЛ адсутнічала дзяржаўная цензура на выданне і распаўсюджанне кніг, а ўплыў царкоўнай цензуры і інквізіцыі ў многім аслабляўся дзякуючы шырокім правам магнатаў і прывілеям шляхты. Гэта, праўда, не замінала акцыям, што час ад часу ладзіліся некаторымі асобамі (як каталікамі, так і пратэстантамі), па забароне ці знішчэнні накладаў пэўных выданняў і пераследу асобных аўтараў.

Нягледзячы на тое, што Рэфармацыя надавала важнае значэнне рэлігійнай прапагандзе на народных мовах, у ВКЛ яна распаўсюджвалася ў асноўным на польскай мове. Гэта тлумачыцца тым, што польская мова ў ВКЛ успрымалася як гутарковая мова шляхты і мова шляхецкай культуры. У дадатак, Рэфармацыя тут: а) арыентавалася ў сваёй прапагандзе на каталіцкія асяродкі, б) разлічвала ў пэўнай меры на распаўсюджанне сваёй літаратуры ў Польшчы, дзе існавалі абмежаванні на пратэстанцкі друк, в) шырылася часткова высілкамі саміх палякаў, запрошаных магнатамі ў ВКЛ у якасці пратэстанцкіх святароў. Літаратура пратэстантаў ВКЛ прадстаўлена рэлігійнымі і публіцыстычнымі тэкстамі пераважна на польскай (і лацінскай) мове, толькі зрэдку, у асноўным на пачатку распаўсюджання Рэфармацыі, адзначана звяртанне і да старабеларускай мовы.

Пры падтрымцы магнатаў ВКЛ менавіта ў Беларусі, асабліва ў яе заходняй частцы, паўстаў шэраг цэнтраў пратэстанцкага кнігадрукавання, дзе працавалі шмат выхадцаў з Польшчы. У асноўным яно развівалася ў трох цэнтрах: Брэсце (друкары: Бернард Ваяводка, 1553–54 гг.; Станіслаў Мурмеліус, 1558–61 гг.; Цыпрыян Базылік, 1562–70 гг., але пасля 1565 г. пратэстанцкія творы ён не выдаваў), Нясвіжы (друкар: Даніель з Лэнчыцы / Лэнчыцкі, 1562–76 гг.) і ў Вільні (друкары: Ян Карцан, 1580–95 гг.; Лэнчыцкі, 1582–91 гг.; Якуб Марковіч, 1592–94 гг. і 1599–1606 гг.; Саламон Сульцзар, 1596–98 гг.). У 1610 г. пратэстанцкі друк быў выдалены з Вільні і перамясціўся ў правінцыю (у Любчу, а з 1654 г. у Кейданы), дзе існаваў пад абаронай магнатаў-пратэстантаў. Нясвіжская друкарня была прыватнай уласнасцю і ў 1571 г. была вымушана пераехаць ва Узду, дзе ў 1572 г. яе набыў магнат Ян Кішка і перавёз у свой замак у Лоск (друкары: Ян Карцан, 1576–80 гг.; Фелікс Балямоўскі, 1586–89 гг.); верагодна, пазней гэтая друкарня апынулася ў Іўі ці Любчы, дзе ў 1580–90-х гг., магчыма, выйшлі па аднаму-два пратэстанцкія друкі, зараз страчаныя. У Брэсце ў 1550–60-х гг.

выйшлі каля 40 выданняў, сярод якіх манументальная Радзівілаўская біблія 1563 г. Нясвіжская друкарня ў 1560–80-х гг. выдала больш за 50 выданняў, сярод якіх значнае месца займаюць біблейныя пераклады Сымона Буднага. У Вільні Карцан выпусціў больш за 50 друкаў, Лэнчыцкі – каля 10. У гэтых друкарнях публікаваліся на польскай і лацінскай мовах тэалагічныя і палемічныя творы некаторых польскіх пратэстантаў: Пятра з Гоняду (польск. Piotr z Goniądza, лац. Gonesius, Gonedzius, † 1573), Рыгора Паўла з Бярэзін (польск. Grzegorz Paweł z Brzezin, лац. Gregorius Paulus Brzeziniensis, † 1591), Якуба з Калінаўкі († 1583), Марціна Чаховіча († 1613), Бернарда Ваявудкі, Цыпрыяна Базыліка, Яна Зарэмбы, Сымона Зацыюша, Мікалая Рэя, Андрэя Воляна і іншых, а таксама творы некаторых пратэстанцкіх эмігрантаў з Заходняй Еўропы: італьянца Рыгора Бляндраты (італ. Giorgio Biandrata, † 1588, лекар каралевы Боны), грэка Якуба Палеалога (з в. Хіяс, што знаходзіўся пад уладай Генуі) і інш.

На старабеларускай мове вядомыя ўсяго толькі тры пратэстанцкія выданні: два Сымона Буднага 1562 г. (арыгінальны катэхізіс і невялікі тэалагічны твор, зараз страчаны – першыя друкі Нясвіжскай друкарні) і няпоўнае Евангелле, перакладзенае і выдадзенае Васілём Цяпінскім у невядомай друкарні каля 1580 г. Захаваліся таксама некалькі рукапісных твораў, што залежаць ад пратэстанцкіх выданняў: некалькі перакладаў біблейных кніг (Крэхаўскі Апостал 1560–70-х гг., Новы Запавет у перакладзе Валянціна Негалеўскага 1581 г., псалтыр пачатку XVII ст. без пачатку і канца), выкананых з пратэстанцкіх перакладаў Бібліі, і арыянскі рэлігійны спеўнік, аднак няма ўпэўненасці, што ўсе яны належаць менавіта да рэфармацыйнага руху, а не з’яўляюцца звычайнымі перакладамі.

На польскай мове рэфармацыйныя выданні выходзілі ў Брэсце, Нясвіжы і Лоску, у Вільні. У асноўным гэта разнастайная рэлігійная літаратура: пераклады Бібліі і асобных яе частак (Новага Запавету, Псалтыра), каментарыі да Бібліі, катэхізісы, казанні, малітоўнікі і спеўнікі, тэалагічныя трактаты і, нарэшце, палемічныя творы, прадстаўленыя рознымі жанрамі: трактатамі, памфлетами, лістамі, актамі-публікацыямі дакументаў, справаздачамі з пасяджэнняў ці дыспутаў.

З рэфармацыйных выданняў можна адзначыць толькі некаторыя творы, не пазбаўленыя мастацкай займальнасці і некаторых літаратур-

ных вартасцей; усе яны ўяўляюць сабой пераклад (у асноўным Ц.Базыліка) з лацінскай мовы. Гэта творы антыпапскай накіраванасці, як «Гісторыя пра папу Яна VIII, які быў Жыльбертай беллагаловай і многіх іншых папах, якія былі да яе і пасля яе» (Historia o Papieżu Janie tego imienia VIII, który był Gilleberta biała głowa z Angliej, i innych wielu Papieżach, którzy przed nią i po niej byli, Брэст, 1560), «Кароткае выпісанне аб папе новаабраным, якому імя Пій IV» (Krótkie wypisanie o papieżu nowobranym, któremu imię Pius IV, Брэст, 1560) ці гістарычныя творы, як памфлет «Гісторыя ўзнікнення, а потым пашырэння чужаземных цэркваў у Англіі» (Historia o postanowieniu, a potym rozpowszechnieniu kościołów cudzoziemskich w Anglijej, Брэст, 1567), вялізны кампіляцыйны твор «Гісторыя жорсткіх ганенняў на царкву Божую» (Historia o srogiem prześladowaniu kościoła Bożego, Брэст, 1567), у якім апісвалася гісторыя Рэфармацыі ў заходнееўрапейскіх краінах, пачынаючы ад Вікліфа і Яна Гуса, з асаблівым націскам на пераследаванні і катаванні пратэстантаў з боку каталікоў. С.Будны выдаў твор кальвініста Эрнэста Варамаўнда Фрыза (псеўданім Франсуа Готмана) «Пра фурыяў, альбо Французскае шалёнства» (O Furiach albo szaleństwach francuskich, to jest o strasznym a niesusznym Admirała Kasztylionńskiego i wielu innych mieżow zamordowaniu, Лоск, 1576), у якім апісвалася жорсткая разня ў час Варфаламееўскай ночы ў Францыі 1572 г.

На лацінскай мове з рэфармацыйных выданняў у ВКЛ выходзілі амаль выключна тэалагічныя і палемічныя трактаты і памфлеты. У іх уздымаліся пераважна тэалагічныя пытанні, што часам абуджалі палеміку еўрапейскага ўзроўню.

Сымон Будны. Надзвычай цікавай і рознабаковай, шмат у чым нетыповай для свайго часу з'яўляецца асоба Сымона Буднага (каля 1530–1593) – тэолага і філолага, выдатнага біблеіста, чые дасягненні шмат у чым выперадзілі свой век. Ён пакінуў пасля сябе багатую спадчыну ў выглядзе арыгінальных і перакладных тэкстаў розных жанраў (у тым ліку некалькі вершаў) на старабеларускай, польскай, лацінскай мовах.

Пра жыццё і дзейнасць Сымона Буднага вядома нямала, хаця ў яго біяграфіі ўсё яшчэ застаецца шмат белых плям. Дакладна невядома, калі ён нарадзіўся і адкуль паходзіў, дзе здабываў адукацыю, якія краіны наведваў. Большасць польскіх даследчыкаў мяркуюць, што Будны паходзіў з Паўночнай Мазовіі (так сцвярджаў яшчэ пратэстанцкі гісторык XVII ст. Хрыстафор Сандый), дзе з XVI ст. вядома

вёска Буднэ, і вучыўся ў Кракаўскім універсітэце¹⁰⁵, дзе на той час выкладаліся біблейныя мовы, неабходныя для перакладу Св. Пісьма. Некаторыя беларускія і расійскія даследчыкі выказваюць меркаванне, што Будны паходзіў з Беларусі – і тут ёсць селішчы з назвай Буда¹⁰⁶. Яго польская мова мае нямала ўсходнеславянскіх элементаў, тады як ніводнага надзейнага мазурскага (ці іншага польскага дыялектнага) элемента ў творах Буднага пакуль не адшукана. Калі ўлічыць, што ён спачатку пісаў кірыліцай і добра валодаў старабеларускай мовай, у дадатак, няблага ведаў царкоўнаславянскую мову і быў знаёмы з праваслаўнай абраднасцю і дагматыкай (хаця і не вельмі глыбока), то пытанне пра яго беларускае паходжанне становіцца больш верагодным, чым пра польскае. У гісторыі XVI–XVII стст. немагчыма знайсці ніводнага паляка, які б праявіў такую цікавасць да ўсходнеславянскай традыцыі, хаця ў XVI ст. нямала палякаў рабілі кар’еру ў ВКЛ¹⁰⁷. Дарэчы адзначыць, што ўсё жыццё (наколькі гэта вядома з крыніц) Будны пражыў на Беларусі і выязджаў толькі на кароткі час на Падляшша і ў Малую Польшчу для ўдзелу ў пратэстанцкіх з’ездах (сінодах). Трэба меркаваць, што Будны быў чалавекам беларуска-польскага памежжа і ў такім выпадку, хутчэй за ўсё, паходзіў з Падляшша.

Паводле крыніц, упершыню Сымон Будны з’яўляецца ў якасці катэхіста ў віленскім кальвінскім зборы ў 1558 г., у 1561 г. ён быў прызначаны кн. Мікалаем Радзівілам Чорным на пасаду міністра (кальвінісцкага святара) у Клецку, каля 1563 г. перайшоў на бок антытрынітарыяў (арыянаў). Пасля смерці свайго патрона ён у 1565–66 гг. быў запрошаны міністрам у Хоўхлава Ганнай Кішчынай, вядомай апякункай антытрынітарыяў. Каля 1571 г. ён пакінуў яе і пераехаў у Заслаўе, да Яна Глябовіча, дзе прабыў некалькі гадоў, а затым у 1573–83 гг. жыў у Лоску, у замку магната Яна Кішкі, які купіў нясвіжскую друкарню. З прычыны разыходжанняў у поглядах са сваім патронам Будны пакінуў Лоск і, магчыма, працаваў у Іўі, у арыянскай акадэміі (калегіуме). Вядома, што ён памёр у Вішневе (пад Валожынам), у доме аднаго шляхціца.

¹⁰⁵ Вядомы запіс у метрыцы Кракаўскага ўніверсітэта ад 1544 г., у якім адзначаны «Сымон сын Альберта з Будны дыяцэзіі Плоцкай» (Simon Alberti de Budny dioc. Plocensis). Ці менавіта гэта той самы Будны, што пазней дзейнічаў на Беларусі, – няясна.

¹⁰⁶ *Тумаш, В.* Справа паходжання Сымона Буднага / В.Тумаш // Запісы БІНІМ. – 1966. – Т. 4. – С. 256–259.

¹⁰⁷ Бліжэйшая ў часе постаць, з якой магчыма параўнаць у гэтым плане Буднага, – гэта Станіслаў Арахоўскі, які паходзіў з Перамышля і быў сынам ксяндза і папоўны (дачка праваслаўнага папа).

У 1562 г. Будны дэбютаваў сваім першым літаратурным творам, прычым на старабеларускай мове, – гэта быў катэхізіс (Нясвіж, 1562)¹⁰⁸, выдадзены друкам на грошы кн. Радзівіла і прысвечаны яму (празаічная дэдыкацыя была падпісана С.Будным, Л.Крышкоўскім і М.Кавячыньскім). Для свайго выдання Будны абраў тып шрыфту, які выкарыстоўваўся ў Скарынавых друках. У тым самым годзе Будны выдаў невялікі тэалагічны трактат «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» (не захаваўся), прысвечаны Астафею Валовічу. Нясвіжскі катэхізіс прызначаўся праваслаўным чытачам, перш за ўсё святарам, таму біблейныя цытаты ў ім былі пакінуты на царкоўнаславянскай мове. Катэхізіс не быў перакладам чужога тэксту, а самастойнай працай беларускага пратэстанта. Аднак паводле зместу твор быў тыповы для пратэстанцкай катахетыкі і складаўся з чатырох частак: дэкалог (дзесяць заветаў, дадзеных Богам Маісею), вызнанне веры, малітва Гасподня і сакраманты. Катэхізіс адлюстроўваў дагматыку і этыку кальвінізму: Будны прызнаваў існаванне Тройцы, прадвызначэнне лёсу чалавека, існаванне двух сакрамантаў – хрышчэння (у тым ліку дзяцей) і еўхарыстыі. Негатыўнае стаўленне да каталіцызму праяўляецца ў Нясвіжскім катэхізісе толькі зрэдку, у некаторых месцах Будны крытыкуе сацыяльны лад. Пазней, у XVII ст., езуіт Антон Сялява пісаў, што на Беларусі гэты катэхізіс Буднага быў папулярны сярод праваслаўнага духавенства.

Увесну 1563 г. Будны напісаў на лацінскай мове ліст да вядомага швейцарскага тэолага-кальвініста Генрыха Булінгера, у якім ставіў пытанні пра паходжанне Св. Духа і крытыкаваў погляды на гэты конт як каталіцкіх тэолагаў, так і праваслаўных¹⁰⁹. Ліст цікавы тым, што ў ім Будны падаў асобны нарыс («Пра сыходжанне Св. Духа»), у якім распавядаў, як тлумачаць гэтае пытанне «русіны» ў сваіх кнігах. З гэтага часу пачынаецца схіленне Буднага да антытрынітарства (арыянства). На падставе Нясвіжскага катэхізіса Будны стварыў катэхізіс на польскай мове (Нясвіж, 1563), у якім ужо выступіў з крытыкай ідэі траістасці Бога.

¹⁰⁸ Гл. публ.: *Катэхізіс: помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст.* / навук. рэд. Н.Кабелка. – Мн., 2005.

¹⁰⁹ *Помнік эпохі Рэфармацыі і Адраджэння* / публ. С.А.Падокшына, А.Я.Цукермана // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* – 1978. – № 5. – С. 124–126.

Далейшым крокам у кірунку набліжэння да антытрынітарызму стаў выпуск Будным супольна са сваім веравызнаўцам Лаўрэнам Крышкоўскім дыялога «Размова Юстына, філосафа і пакутніка, з Трыфанам Яўрэем» (*Justyna filozofa i męszennika rozmowa z Tryfonem Żydem*, Нясвіж, 1563). Твор належаў вядомаму раннехрысціянскаму апалагету Юстыну, блізкаму да іудзеахрысціян (*Dialogus cum Tryphone Judaeo*). Пераклад твора на польскую мову быў дакладна выкананы з лацінскага тэксту, але ролю Буднага ў гэтай працы вызначыць цяжка.

Аднак галоўнай справай Буднага стала не палемічная публіцыстыка, а біблейстыка, прычым выключна на польскай мове. Яшчэ ў 1567 г. на сінодзе ў Скрыне было пастаноўлена паправіць тэкст Радзівілаўскай бібліі 1563 г., і гэтую працу даручылі зрабіць Буднаму і яго памочніку Мацвею Кавячынскаму. Неўзабаве Будны прыйшоў да высновы, што трэба выканаць новы пераклад. Вынікам яго працы сталі Новы Заповіт (Нясвіж, 1570) разам з гэтак званымі Апокрыфамі (так некаторыя пратэстанты сталі называць шэраг некананічных кніг Старога Заповіту), а затым уся Біблія (Нясвіж; Узда, 1572). У гэтым перакладзе ён даў настолькі радыкальныя і нетыповыя пераклады асобных месцаў Св. Пісьма, што пры друку яго папличнікі замянілі многія месцы, не ўзгадніўшы гэта з самім перакладчыкам. Таму Будны выракся гэтага перакладу і здзейсніў новае выданне новазапаветнага перакладу ва ўласнай рэдакцыі – Новы Заповіт (Лоск, 1574). Але гэтая рэдакцыя выклікала глыбокае абурэнне нават адзінаверцаў Буднага, якія наракалі на радыкальнасць некаторых фармулёвак і адвольнасць перакладу асобных месцаў. Таму дзеля заспакаення сваіх папличнікаў Будны, падпарадкаваўшыся пастановам арыянскіх сінодаў, выпусціў новае выданне Новага Заповіту (Лоск?, 1589). Але гэтае выданне ўяўляла сабой фікцыю: у неразышлыя паасобнікі ранейшага выдання 1574 г. было ўстаўлена некалькі старонак на месцы прадмовы, у якіх Будны ацураўся свайго залішняга крытыцызму ў дачыненні да біблейнага тэксту. Але новазапаветны тэкст быў пакінуты ім без змен, нават тыя месцы, якія ён у новай прадмове абяцаў змяніць, засталіся ў ранейшай рэдакцыі.

У сваіх прадмовах Будны сцвярджаў, што перакладаў паводле арыгінальных яўрэйскіх і грэчаскіх крыніц, аднак даво-

лі часта такія дэкларацыі не адпавядалі рэальнасці. Сам Будны прызнаваўся, што ў працы над перакладам Старога Запавету ён карыстаўся дапамогай яўрэйскага юнака, які чытаў яму фрагменты тэксту. Але станоўчая ацэнка біблейнага перакладу Буднага была выказана ў яўрэйскім трактате Іцхака бен Абрахама з Трок, што вядома паводле лацінскага перакладу Ё.Х.Вагензейля 1681 г.¹¹⁰ Выданні Буднага з'яўляліся не толькі перакладамі, але экзэгетычнымі творамі. У маргіналіях і пазатэкставых каментарыях (названых «прыпіскамі», *przypiskami*) ён адлюстроўваў сваю перакладчыцкую працу і даваў крытыку тэксту. У прыватнасці, беларускі праэтэстант падаваў больш дэталёвыя тлумачэнні на свой пераклад тых ці іншых слоў ці выразаў. Выданне Новага Запавету 1574 г. знакаміта таксама і сваёй прадмовай, у якой Будны выклаў погляды па шырокім коле пытанняў перакладу і крытыкі Новага Запавету. Экзэгега Буднага канцэнтравалася вакол хрысталагічных і трынітарных, а таксама царкоўна-абрадных пытанняў. Даследчыкі даўно адзначылі залежнасць філалагічнай інтэрпрэтацыі Буднага, які не спыняўся перад прамымі фальсіфікацыямі тэксту, ад арыянскай дактрыны.

У далейшым Будны кінуў займацца біблейнымі перакладамі і вярнуўся да палемічнай творчасці. Ён напісаў і выдаў палемічна-тэалагічны трактат «Аб асноўных элементах хрысціянскай веры» (*O przedniejszych wiary chrystyjańskiej artykułech*, Лоск, 1576)¹¹¹, які складаецца з дзвюх частак: «Вызнанне веры» і «Абарона вызнання веры» – і прысвечаны грунтоўнаму разгляду тэалагічнай метадалогіі, абапертай галоўным чынам на філалагічнай аргументацыі. Фактычна трактат можна разглядаць як каментар да выбраных месцаў Бібліі, перакладзенай Будным.

Сваім трактатам Будны імкнуўся забяспечыць усебаковай аргументацыяй палеміку з праціўнікамі антытрынітарызму, прычым атрымальнік гэтай аргументацыі мог быць не вельмі дасведчаным у замежных мовах, але абазнаным у рэлігійнай палеміцы. Таму большасць цытат з іншамоўных тэкстаў Будны забяспечваў уласным перакладам

¹¹⁰ *Парэцкі, Я.І.* Развіццё Сымонам Будным асветніцкіх ідэй Ф.Скарыны / Я.І.Парэцкі // 450 год беларускага кнігадрукавання. – Мн., 1968. – С. 237–241; *Парэцкі, Я.І.* Сымон Будны / Я.І.Парэцкі. – Мн., 1975. – С. 139–143.

¹¹¹ *Budny, Szymon.* O przedniejszych wiary chrystyjańskiej artykułech / Szymon Budny; publ.: M.Maciejewska, Ł.Szczucki, Z.Zawadzki. – Warszawa; Łódź, 1989.

на польскую мову ці нават пераказам (часам прыблізным, гутарковай мовай), хаця не заўжды раскрываў сваіх бібліяграфічных крыніц. Апрача філалагічнага аналізу асноўным прыёмам палемікі Буднага з'яўляецца звязанне тэзіса апанента да абсурду і вельмі рэдка – перакананне чытача, тады як апеляцыі да аўтарытэтаў часта выкарыстоўваюцца ў якасці дадатковага аргумента. Твор лагічна пабудаваны і кампазіцыйна добра структураваны і мусіць служыць, на думку яго стваральніка, зборнікам ведаў для антытрынітарнай палемікі. У сваім трактате Будны згадвае шмат раннехрысціянскіх (заходніх і ўсходніх) і сучасных аўтараў (галоўным чынам, буйных рэфарматараў XVI ст.), не забываючы і сваіх апанентаў – Пятра з Ганёндза, Станіслава Фарноўскага, Марціна Чаховіча і іншых, а таксама ўласныя працы. Згадваюцца імёны і назвы твораў, часам з іх прыводзяцца цытаты, звычайна ва ўласным і крыху вольным перакладзе. Выклад вядзецца гутарковай мовай, з выкарыстаннем прыказак і прымавак, утрымлівае няшмат рэлігійнай лексікі (асабліва лацінскай), мове трактата ўласцівыя ўсходнеславянскія рысы. Апаненты характарызуюцца з іроніяй і сарказмам, асабліва абразлівыя словы дастаюцца М. Чаховічу. Твор адрасаваўся прыхільнікам Буднага, хаця набыў вядомасць за межамі Беларусі і ў XVI–XVII стст. чытаўся па ўсёй Польшчы як пратэстанцкімі, так і каталіцкімі тэолагамі.

Апошнім буйным творам Буднага стаў грамадска-палітычны трактат «Пра ўладу, што ўжывае меч» (іншы пераклад: «Аб свецкай уладзе»; *O urządzie miecza używajacym*, Лоск, 1583)¹¹², у якім ён засяроджваецца на сацыяльнай праблематыцы, цікавасць да якой прасочваецца ў творах Буднага з сярэдзіны 1570-х гг.

З'яўленне гэтага трактата было выклікана палемікай з часткай малопольскіх антытрынітарыяў, якія адмаўлялі неабходнасць свецкай улады і прыватнай уласнасці. Будны напачатку выкладае тэзісы сваіх апанентаў і затым разбівае іх сваёй аргументацыяй, пагрунтаванай (як і тэзісы праціўнікаў) на біблейных тэкстах і іх філалагічным аналізе, хаця часам ён падае замалёўкі гістарычных падзей. Палеміку са сваімі апанентамі Будны вядзе ў спакойнай манеры, актыўна выкарыстоўваючы такія прыёмы, як звязанне да абсурду, звяртанне да правіл логікі, апеляцыя да аўтарытэтаў (Айцоў Царквы, пратэстанцкіх аўтараў, старажытных пісьменнікаў). Цытаты падаюцца даволі дакладна, часам цытуюцца пасажы на лацінскай мове з дакладным польскім перакладам, хаця некалькі разоў урыўкі са Св. Пісьма пакінуты на лаціне без перакладу. Сваіх апанентаў Будны крытыкуе хаця і востра,

¹¹² Гл. публ.: *Budny, Szymon. O urządzie miecza używajacem (1583) / Szymon Budny; wyd. St. Kot. – Warszawa, 1932.*

але без абразы ці здзеку, толькі традыцыйная царква і рабіны атрымліваюць у яго негатыўную характарыстыку. Мове Буднага ўласцівы рутэнізмы і чэхізмы, а таксама неалагізмы. Твор быў разлічаны на чалавека, які арыентаваўся ў Св. Пісьме, але не ведаў замежных моў.

З твораў Буднага на старабеларускай мове некаторую літаратурную вартасць маюць дэдыкацыя і прадмова да Нясвіжскага катэхізіса 1562 г. Дэдыкацыя мае традыцыйны для падобных твораў ВКЛ змест і напоўнена бясконцымі падзякамі магнатам і іх бессаромным ўсхваленнем. Звяртае ўвагу хіба што падкрэсленне ролі «таго здаўна слаўнага языка славенскага», у якім «даўнія продкі і іх княжацкія міласці паноў бацькі ... слаўна галоўныя пасады нясуць» (відаць, тут маецца на ўвазе кірылічнае пісьменства, як старабеларускае, так і царкоўнаславянскае). Прадмова пачынаецца з тлумачэння тэрміна «катэхізіс» і кароткай гісторыі катэхізацыі ў раннім хрысціянстве, што пераходзіць у выкрыванне практыкі і абраднасці традыцыйнай царквы. Такая тэматыка была тыповая для пратэстанцкай літаратуры. Прадмова скончваецца пафасным і рытарычным казаннем, насычаным цытатамі з Бібліі і нават царкоўнаславянскага пісьменства. У абодвух творах чытач заклікаецца ратаваць сваю душу праз «навуку слова Божага».

Васіль Цяпінскі. Папчэнікам Буднага па пратэстанцкай секце быў Васіль Цяпінскі (каля 1530-х гг. – каля 1600), які вядомы як перакладчык і публіцыст.

Цяпінскі паходзіў са шляхецкага роду з Полаччыны, адна галіна якіх валодала маёнткам Цяпіна (пад Чашнікамі), іншая – Латыголічамі (цяпер в. Латыгава пад Маладзечна) і некаторымі маёнткамі ў Паўночна-Заходняй Беларусі. Яго бацька Мацвей валодаў Латыголічамі. Цяпінскі каля 1567 г. служыў малодшым афіцэрам пад кіраўніцтвам Філона Кміты-Чарнабыльскага, сябраваў з ім і далей. У 1560-х гг. служыў у падканцлера ВКЛ Астафея Валовіча, пазней – у троцкага ваяводы Стафана Збаражскага. Быў жанаты на Зоф’і з кн. Жыжэмскіх (пляменніцы А. Валовіча), меў некалькі дзяцей. Згодна з актамі, каля 1600 г. быў забіты сваімі родзічамі – дзецьмі свайго стрыечнага брата Васіля Мікалаевіча, што валодаў Цяпінам¹¹³.

¹¹³ Гл. у дэталях: *Клімаў, І.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага, перакладчыка і выдаўца Евангелля / І.Клімаў // Беларускі гістарычны агляд. – 2002. – Т. 9. Сш. 1-2. – С. 31–55.

Пра адукацыю Цяпінскага нічога не вядома. Магчыма, ён узначальваў мясцовую пратэстанцкую грамаду ці быў у ёй казнадзеем. Удзельнічаў у некалькіх сінодах пратэстантаў (у Бельжыцах – 1569 г., у Лоску – 1578 г. і інш.), дзе дыспутаваў з рознымі антытрынітарыямі, адстойваючы погляды С.Буднага. У 1570-х г. Цяпінскі пераклаў і выдаў Евангелле з уласнымі заўвагамі на палях. Заўвагі маюць шмат спасылак на тагачасныя польскія і даўнія царкоўнаславянскія пераклады Евангелля, што сведчыць аб глыбокіх філалагічных росшуках Цяпінскага, унікальных для ВКЛ. У выданні паралельна старабеларускаму перакладу апублікаваны царкоўнаславянскі тэкст, які і паслужыў галоўнай крыніцай для перакладчыка. Шрыфт выдання быў стылізаваны пад друкі Ф.Скарыны, як і ў Нясвіжскім катэхізісе. Месца друку Евангелля невядома, але яно не магло адбывацца ў Цяпіне, як лічылася раней (хутчэй за ўсё недзе ў Паўночна-Заходняй Беларусі). На гэтую выдавецкую працу Цяпінскі ахвяраваў значную частку сваёй маёмасці.

У адзіным царкоўным рукапісе 1580 г. захавалася прадмова да выдання (магчыма, яна была надрукавана, але пазней перапісана толькі часткова). У гэтым творы Цяпінскі, выступаючы з пазіцыяй рэлігійнага асветніцтва, дае ацэнку сваёй справе і заклікае пануючыя класы да яе падтрымкі. Духоўнае адраджэнне грамадства аўтар звязвае з рэлігійнай асветай – «навукай слова Божага». Дзеля гэтага ён заклікае магнатаў («зацных паноў») адкрываць школы і выдаткоўваць сродкі на духоўную асвету народа. Ён крытыкуе праваслаўнае духавенства за невуцтва і ў кантраст прыводзіць мінулы перыяд росквіту славянскай культуры і вучонасці, галоўным сведчаннем чаго было з’яўленне перакладу Св. Пісьма на царкоўнаславянскай мове. У гэтым аўтар бачыць «значны прыклад», які натхніў усе іншыя народы Еўропы правесці Рэфармацыю.

Пытанні і заданні

1. Які ўплыў зрабіла Рэфармацыя на развіццё пісьменства?
2. Назавіце жанры і тэмы рэфармацыйнай літаратуры ВКЛ.
3. Назавіце найважнейшыя творы, якія належаць Сымону Буднаму.
4. Якія пытанні закранаў Васіль Цяпінскі ў прадмове да свайго перакладу Евангелля?

Літаратура

1. *Галенчанка, Г.* Васіль Цяпінскі (памёр каля 1600) / Г.Галенчанка // *Славутыя імёны Бацькаўшчыны.* – Мн., 2000. – Вып. 1. – С. 64–69.
2. *Галенчанка, Г.Я.* Васіль Цяпінскі – паслядоўнік скарынінскай справы / Г.Галенчанка // *450 год беларускага кнігадрукавання.* – Мн., 1968. – С. 171–178.
3. *Дмитриев, М.В.* Православие и Реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / М.В.Дмитриев. – М., 1990.
4. *Довнар-Запольский, М.В.* В.Н.Тяпинский, переводчик Евангелия на белорусское наречие / М.В.Довнар-Запольский // *Изв. ОРЯС Имп. академии наук.* – 1899. – Т. 4. Кн. 3. – С. 1031–1064 (перавыд.: *Довнар-Запольский, М.В.* Исследования и статьи: собрание трудов: в 2 т. / М.В.Довнар-Запольский. – Киев, 1909. – Т. 1. – С. 232–256).
5. *Клімаў, І.П.* Выданне В.Цяпінскага і яго друкарня / І.П.Клімаў // *Здабыткі.* – Мн., 2001. – Вып. 4. – С. 74–88.
6. *Клімаў, І.П.* Змест, кампазіцыя і жанр Прадмовы Васіля Цяпінскага / І.П.Клімаў // *Беларускі археаграфічны штогоднік.* – 2006. – Вып. 7. – С. 73–94.
7. *Парэцкі, Я.І.* Вершаваныя творы Сымона Буднага / Я.І.Парэцкі // *Беларуская літаратура.* – Мн., 1977. – Вып. 5. – С. 138–144.
8. *Парэцкі, Я.І.* Развіццё Сымонам Будным асветніцкіх ідэй Ф.Скарыны / Я.І.Парэцкі // *450 год беларускага кнігадрукавання.* – Мн., 1968. – С. 229–243.
9. *Парэцкі, Я.І.* Сымон Будны / Я.І.Парэцкі. – Мн., 1975.
10. *Подокшин, С.* Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.) / С.Подокшин. – Мн., 1974.
11. *Порецкий, Я.И.* Симон Будный – передовой белорусский мыслитель XVI века / Я.И.Порецкий. – Мн., 1961.
12. *Ревуненкова, Н.В.* Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации / Н.В.Ревуненкова. – М., 1988.
13. *Саверчанка, І.В.* Сымон Будны: гуманіст і рэфарматар / І.В.Саверчанка. – Мн., 1993.

3.5. Юрыдычнае пісьменства Беларусі XVI ст.

Асаблівасці права ВКЛ. Права ВКЛ, як і сама дзяржава, што знаходзілася паміж Усходам і Захадам, з ранніх часоў развівалася пад уплывам мясцовых традыцый і замежных запазычанняў (часам ускосных), перш за ўсё заходняга (тэўтонскіх крыжакоў, польскага і заходнееўрапейскага) права, а таксама царкоўнага права. Заходнія ўплывы праяўляліся ў пераносе асобных інстытутаў, нормаў і тэрмінаў у дзяржаўнае

кіраванне і адміністрацыю, суд, фінансы, вайсковую арганізацыю, землекарыстанне, гарадское жыццё, сямейныя адносіны. Аднак запазычанні амаль заўжды мадыфікаваліся адпаведна ўласным патрэбам ці напаяўняліся ўласным зместам. Вялікія князі літоўскія, якія адначасова з'яўляліся польскімі каралямі, з часоў Крэўскай уніі ахвотна распаўсюджвалі на ВКЛ тыя вольнасці і прывілеі, якімі карысталася шляхта ў самой Польшчы. Асабліва яскрава дзейнасць па ўніфікацыі права дзвюх дзяржаў, аб'яднаных адзінай дынастыяй, праявілася ў XVI ст.

Як вынік, юрыдычнае пісьменства ў ВКЛ дасягнула высокага ўзроўню асабліва ў XVI ст., якое стала перыядам росквіту юрыдычнай думкі і распрацоўкі заканадаўства. Гэта было звязана не толькі з заходнімі запазычаннямі, але і з эканамічным ды палітычным уздымам шляхецкага стану ў дзяржаве, з уплывам ідэй Рэнэсанса і Рэфармацыі. У сваю чаргу хуткае палітычнае і культурнае развіццё шляхты ВКЛ у XVI ст. спараджала неадкладную патрэбу ў новых інстытутах і нормах.

Юрыдычнае пісьменства на старабеларускай мове XVI ст. прадстаўлена як асобнымі кодэксамі, найбольш буйным помнікам якіх з'яўляецца Літоўскі Статут, створаны ў 1522–88 гг., так і вельмі разнастайнай юрыдычна-канцылярскай ды адміністрацыйна-гаспадарчай дакументацыяй (судовыя справы і акты; гандлёвыя і палітычныя дамовы, універсалы, прывілеі, разнастайныя граматы (лісты), шлюбныя і спадчыныя ўмовы, вопісы, рэестры і інвентары, каталогі, спісы, сумарыюшы; тастаменты, пасведчанні і інш.), найбольш важная частка якой пазней увайшла ў склад Літоўскай метрыкі, а астатняя захоўвалася ў цэнтральных і мясцовых, а таксама прыватных архівах. Звычайна гэта аўтэнтычныя дакументы ці іх копіі, блізкія па часе да арыгіналаў. Некаторыя з дакументаў публікаваліся асобна, як, напрыклад, «Трыбунал абывацелям ВКЛ» (Вільня, 1581) ці «Грамата Жыгімонта III патрыярху Яраміі» (Вільня, 1589), або ў складзе іншых выданняў.

Паводле II Статута, у сувязі са стварэннем земскіх і гродскіх судоў, адной з функцый якіх была натарыяльная, у ВКЛ пачынаецца вядзенне спецыяльных судовых кніг, куды заносіліся выпісы з прыватных актаў (купчых, менаваных, даравальных, межавых і да т. п.) і судовых рашэнняў.

Рэдакцыі Літоўскага Статута. Літоўскі Статут (інакш – Статут ВКЛ) быў зводам законаў унутранага права дзяржавы

і ў гэтым плане пераўзыходзіў усе кодэксы іншых дзяржаў таго часу (апрача Польшчы), якія змяшчалі пераважна нормы крымінальнага права. У Статуце знаходзіўся звод законаў ВКЛ і адначасова давалася своеасаблівая канстытуцыя пануючага стану дзяржавы – шляхты (землеўласнікаў), дзе былі зафіксаваныя ўсе іх свабоды, правы і абавязкі.

Усе тры рэдакцыі Літоўскага Статута распрацоўваліся ў Вільні, у канцылярыі ВКЛ пад кіраўніцтвам канцлера. Праца над Статутам цягнулася шмат гадоў, і ў ёй прымалі ўдзел найбольш дасведчаныя і адукаваныя вяльможы і чыноўнікі свайго часу, а папярэднія варыянты тэксту ўлягалі абмеркаванню шляхты на соймах, не заўжды спакойнаму і плённаму.

I Статут распрацоўваўся ў 1522–29 гг. пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ Альбрэхта Гаштольда, ваяводы віленскага. У гэтай справе ўдзельнічалі таксама і іншыя вяльможы: Павел Гальшанскі, біскуп луцкі, з 1536 г. – віленскі; каралеўскі сакратар Мікалай Вяжгайла, з 1528 г. біскуп кіеўскі; браты Сапегі. Статут быў прыняты летам 1529 г. на Віленскім сойме і з 29.09.1529 г. актам Жыгімонта Старога абвешчаны дзейным на ўсёй тэрыторыі ВКЛ. Кодэкс налічваў 13 раздзелаў і 243 артыкулы (пазней з-за ўнесеныя дапаўненняў іх лік павялічыўся да 283)¹¹⁴.

II Статут распрацоўвала ў 1551–66 гг. спецыяльная камісія сойма (паводле адной крыніцы, з 10 членаў: 5 каталікоў, 5 праваслаўных, пад кіраўніцтвам жамойцкага біскупа Яна Даманеўскага; паводле іншай – вялізная камісія на чале з канцлерам Мікалаем Радзівілам Чорным). Статут быў прыняты ў 1564 г. на Бельскім сойме, але цэлы год узгадняўся і канчаткова быў прыняты 21.12.1565 г., аднак пачаў дзейнічаць толькі з 26.01 ці 1.03.1566 г. Кодэкс налічваў 14 раздзелаў і 367 артыкулаў¹¹⁵.

¹¹⁴ Гл. публ.: *Zbiór spraw litewskich od roku 1389 do roku 1529* / publ. T.Działyński. – Poznań, 1841; *Старый Литовский Статут 1529 г.* // *Временник Московского общества истории и древностей российских.* – М., 1854. – Кн. 18; *Статут Великого княжества Литовского 1529 года* / под ред. К.И.Яблонского. – Мн., 1960; *Первый Литовский Статут.* Т. 1. Ч. 1: Палеографический и текстологический анализ списков. – Вильнюс, 1983; *Первый Литовский Статут.* Т. 1. Ч. 2: Факсимиле Дзялынського, Лаврентьевского и Ольшевского списков. – Вильнюс, 1985; *Первый Литовский Статут.* Т. 2. Ч. 1: Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках. – Вильнюс, 1991; *Pirmasis Lietuvos Statutas: (1529).* – Vilnius, 2001; *Первый Литовский Статут (1529 г.)* / изд.: С.Лазутка, И.Валиконите, Э.Гудавичюс. – Вильнюс, 2004.

¹¹⁵ Гл. публ.: *Статут Великого княжества Литовского 1566 г.* [и поправки статутные 1578 г.] // *Временник Московского общества истории и древностей российских.* – М., 1855. – Кн. 23; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года.* – Мн., 2003.

III Статут пачаў распрацоўвацца пасля Люблінскай уніі 1569 г. пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Рудога, а затым яго пераймальніка Астафа Валовіча, з удзелам падканцлераў Крыштафа Радзівіла Перуна і Льва Сапегі, які і скончыў гэтую працу. Статут быў зацверджаны 28.01.1588 г. каралём Жыгімонтам Вазай, які надаў Сапегу прывілей на выданне Статута друкам (на старабеларускай і польскай мовах). Гэтае права Сапега дэлегаваў выдавецкаму дому Мамонічаў, якія тройчы выдавалі Статут (Вільня, 1588, 1592/3, 1594/5). Для выдання Статута быў створаны адмысловы шрыфт (курсіў), які нагадваў старабеларускае канцылярскае пісьмо XVI ст. Пры захаванні ранейшых 14 раздзелаў кодэкс налічваў 487 артыкулаў¹¹⁶.

Пасля зацвярджэння з I і II рэдакцый Статута з кодэксаў здымаліся копіі і рассылаліся па ўсіх правінцыях краіны, апрача таго, кожная рэдакцыя перакладалася на лацінскую і польскую мовы. Ад I Статута захаваліся чатыры спісы на старабеларускай мове, два на лацінскай, адзін спіс на польскай (яшчэ два загінулі ў час Другой сусветнай вайны); ад II Статута захаваліся 13 спісаў на старабеларускай мове, 40 на польскай, 5 на лацінскай. Хаця III Статут быў надрукаваны, з яго таксама рабіліся рукапісныя копіі (вядома каля 30 рукапісаў, пераважна ўкраінскіх).

У прыватнасці, III Статут у польскім перакладзе выдаваўся сем разоў (Вільня: Мамонічы, 1614, 1619, каля 1629 (з датай «1619»); Варшава: Элерт, 1648; Вільня: Акадэмічная друкарня, 1693, 1744, 1786; друкарня А.Марціноўскага, 1819). Гэта азначала, што з XVII ст. Статут фактычна выкарыстоўваўся на польскай мове. У XIX ст. ён быў перакладзены таксама на рускую мову (С.-Пецярбург, 1811; Масква, 1854). Пры падрыхтоўцы агульнадзяржаўнага судзебніка Масковіі ў 1640-х гг. Статут быў перакладзены на царкоўнаславянскую мову маскоўскай рэдакцыі (рукапіс). Маюцца таксама пераклады на нямецкую і французскую мовы.

Усе дзяржаўныя ўстановы і суды былі абавязаныя кіравацца Статутам пры вырашэнні розных спраў. Апрача таго, ва ўмовах федэрацыі з Польшчай III Статут меў асаблівае значэнне як свайго роду канстытуцыя ВКЛ. Створаны паводле

¹¹⁶ Гл. публ.: *Статут* Великого княжества Литовского 1588 г. [перепечатанный с мамоничского издания] // *Временник Московского общества истории и древностей российских*. – М., 1854. – Кн. 19; *Статут* Вялікага княства Літоўскага 1588: тэксты, даведнік, каментарыі. – Мн., 1989; *Статут* Вялікага княства Літоўскага 1588 / пер. на бел. мову А.С.Шагун. – Мн., 2002, 2005.

пастановы Люблінскага сойма 1569 г., ён фактычна быў напісаны як самастойны звод законаў Княства, аднак без уліку рашэння сойма аб уніфікацыі законаў ВКЛ і Польшчы. Насуперак духу і літары Люблінскай уніі ў III Статуце была захавана норма I і II Статутаў, што забараняла ўсім чужынцам (у тым ліку і польскім ураджэнцам) у ВКЛ набываць двары і землі, займаць якія-небудзь пасады, атрымліваць званні і чыны (разд. 3, арт. 9).

Гуманныя дасягненні Літоўскага Статута. Для стваральнікаў Статута дзяржаўнае права і любыя законы вынікалі з прыроджаных людскіх правоў. «Хрысціянскімі законамі» адорваўся ўвесь «шляхецкі стан і яго падданыя» (гэта значыць таксама сяляне), хаця на практыцы гэтым «падданым» амаль немагчыма было рэалізаваць свае правы. У Статуце не толькі шырока і падрабязна фармуляваліся ўсе юрыдычныя нормы, але адметна і больш дакладна выяўляліся дзяржаўныя, прававыя ідэі свайго часу, заснаваныя на ідэалогіі гуманізму і рацыяналізму, на евангельскім вучэнні, паноўнаму асэнсаванаму Рэфармацыяй. Кожная рэдакцыя Статута павялічвалася не толькі за кошт ахопу новых сфер прававых адносін, але і за кошт дэталізацыі і глыбіні распрацоўкі саміх юрыдычных нормаў.

Літоўскі Статут змяшчаў шэраг нормаў, якія адлюстроўвалі ідэі гуманізму і былі значным крокам наперад. Ужо ў I Статуце ўсім грамадзянам (юрыдычным бакам) гарантаваліся роўныя правы ў судах (хаця насамрэч гэта тычылася толькі шляхты і багатых мяшчан). Абвяшчаўся прынцып публічнасці правасуддзя і права абвінавачанага на абарону з удзелам адваката. У судах прысуд мог выносіцца толькі пасля вочнага заслухоўвання абодвух бакоў, завочнае асуджэнне за любыя ўчынкі не дапускалася (разд. 1, арт. 1). Абвяшчалася, што ніхто не павінен адказваць за чужую віну (разд. 1, арт. 7). У розных артыкулах забяспечвалася недатыкальнасць асобы і яе скарбу і маёмасці. Жанчыне гарантаваўся свабодны выбар супруга, а прымусовы шлюб забараняўся (разд. 4, арт. 15). Вызначаліся маёмасныя правы жанчыны і дзяцей. Увогуле права сям'і было вылучана ў асобны раздзел (4-ы), што было ўнікальна для той эпохі. У II Статуце суд аддзяляўся ад органаў улады – ствараліся земскія і падкаморскія суды. Непаўналетнія маглі быць пакараныя толькі пасля 14 гадоў

(разд. 14, арт. 8), а паводле III Статута – пасля 16 гадоў. Упершыню ў ВКЛ уводзілася прэзумцыя невінаватасці (разд. 14, арт. 2). Прадугледжвалася пакаранне за абгавор (ілжывы паклёп) – кара, што мусіла тычыцца абгаворанай асобы, павінна была падаць на паклёпніка (разд. 1, арт. 2).

Перш за ўсё Літоўскі Статут падаваў і фіксаваў вельмі шырока права і прывілеі шляхты незалежна ад яе рэлігійнай прыналежнасці¹¹⁷, памераў зямельных уладанняў і маёмасці. Фактычна ён узаконіў панаванне ўсяго шляхецкага стану ў дзяржаве і ўраўняў у правах шляхту любога матэрыяльнага статусу – гэта называюць шляхецкай дэмакратыяй. Гэты стан, на які прыпадала ледзь 5–6 % усіх жыхароў краіны, як у ніводнай іншай феадальнай дзяржаве таго часу (апрача Польшчы), дасягнуў найвышэйшай ступені палітычнай вольнасці. Дэмакратычнасць і верацярпімасць шляхецкай рэспублікі (менавіта так тлумачылася назва Рэчы Паспалітай, ад лац. *res publica* ‘справа народная’), яе парадкі і законы праслаўлялі многія гуманісты Захаду на чале з Эразмам Ратэрдамскім. Менавіта ў Літоўскім Статуце былі ўнармаваныя адносіны паміж шляхтай і вялікакняжацкай уладай у многіх сферах права: крымінальнай, дзяржаўнай, вайскавай, працэсуальнай, грамадзянскай, сямейнай, зямельнай, апякунскай і інш. Іншыя, непрывілеяваныя станы дзяржавы (сяляне, казакі, бедныя мяшчане) заставаліся ў цэлым па-за ўвагай кодэкса, хаця часам мімаходзь ці дэкларацыйна згадваліся і яны.

Ужо I Статут забараніў саджаць у вязніцу (астрог) абвінавачаных шляхціцаў (за выключэннем затрыманых на месцы злачынства; разд. 1, арт. 1), тады ж шляхце было дазволена вольна падарожнічаць за межы дзяржавы (апрача тых, з якімі ішла вайна; разд. 3, арт. 8). III Статут увёў права шляхты вольна перавозіць тавары з уласнай гаспадаркі і вызваліў іх ад мытнага збору (разд. 1, арт. 30). II Статут істотна пашыраў магчымасці шляхты прымаць удзел у абмеркаванні дзяржаўных спраў (права патрабаваць склікання сойма (разд. 3, арт. 6), збіраць павятовыя сеймікі і інш.), хаця вяльможы ВКЛ, вопытныя і абачлівыя палітыкі, супраціўляліся гэтаму. Яны сумняваліся, што лікава значны стан шляхты, мала спрак-

¹¹⁷ У тым ліку і для пратэстантаў, у III Статуце 1588 г., аб чым сведчыць разд. 3, арт. 3. У прадмове да I Статута 1529 г. ад імя караля Жыгімонта роўныя правы гарантаваліся ўсім падданым дзяржавы *так латынскага закону, яко и греческаго*.

тыкаваны ў палітыцы, здолее разумна і памяркоўна карыстацца гэтымі свабодамі. Магнаты баяліся, што шляхецтва вельмі далёка зойдзе па дарозе феадальнай дэмакратыі і загубіць самую дзяржаву (як, у рэшце рэшт, і атрымалася). Тым не менш пасля II Статута ў палітычнае жыццё краіны стала ўцягвацца нават дробная шляхта, яна ж прымала актыўны ўдзел у абмеркаванні III рэдакцыі Статута.

За буйнымі феадаламі I Статут замацоўваў многія выключныя правы, у тым ліку і ў судах. Паны і высокапастаўленыя службоўцы непасрэдна падпарадкоўваліся суду вялікага князя і знаходзіліся па-за юрысдыкцыяй маршалковых судоў, хоць іншы раз і звярталіся ў такі суд. Аднак ужо II Статут скасаваў гэтую няроўнасць: выбарным земскім судам сталі падсудныя ўсе мясцовыя землеўласнікі, незалежна ад іх пасады і звання. Таксама II Статут надаў шляхце права апеляцый ў суды вышэйшай інстанцыі (у маршалковы суд ВКЛ і ў каралеўскі суд), тады як да таго прысуды перагляду не падлягалі. У III Статуце шляхта ўвогуле імкнулася да дэталёвага рэгламентаваць адносіны ўнутры класа феадалаў, зацвердзіць усе свае правы і прывілеі, каб як мага больш засцерагчы сябе законам ад самаўладства паноў і вяльмож. У III Статуце прызнавалася рашэнне царкоўных судоў па грамадзянскіх справах (разд. 3, арт. 31–34). Паколькі I Статутам пытанне ўласнасці на зямлю не было вырашана¹¹⁸, таму ўжо ў 1544 г. шляхта на Берасцейскім сойме запатрабавала прыняць новую рэдакцыю. II Статут цалкам узаконіў права шляхты на свабоднае дыспанаванне зямлёй (маёнткамі) без удзелу дзяржавы – вялікага князя і яго чыноўнікаў (разд. 3, арт. 33).

Але такое палажэнне замацоўвала неабмежаванае права шляхты прадаваць, адпісваць разам з зямлёю і сялян, паколькі зямля не мела ніякай вартасці без яе апрацоўкі, а такой зямлёй карысталіся прыналежаўшыя да яе сяляне. Такім чынам, поўная свабода шляхты прывяла да поўнага запрыгоньвання сялян. Валочная памера, што праводзілася ў ВКЛ з 1530-х гг., адабрала ад сялян землі, якімі яны валодалі здаўна, і была ўзаконена ў II Статуце.

¹¹⁸ Паводле I Статута, уласнікі маглі дыспанаваць (прадаць, запісаць, падараваць) толькі 1/3 сваіх зямельных уладанняў, прычым зрабіць гэта яны маглі толькі з дазволу вялікага князя, а часцей – яго чыноўнікаў. Гэта турбавала шляхту, што і стала прычынай падрыхтоўкі новай рэдакцыі Статута.

Хаця грамадзянамі лічыліся толькі шляхціцы і мяшчане, але ўжо пачынаючы з I Статута сяляне таксама мелі пэўныя правы: яны маглі сведчыць у справах па зямельных пытаннях (разд. 8, арт. 5, скасавана ў III Статуце, гл. разд. 9, арт. 14), прысягаць разам са сваімі панамі, удзельнічаць у розных справах. Паводле III Статута (разд. 3, арт. 20) шлюб шляхціца з дзяўчынай нешляхетнага паходжання дазваляў ёй і іх дзецям атрымаць шляхецтва. Пад уплывам евангельскага вучэння распрацоўшчыкі III Статута, сярод якіх было нямала пратэстантаў, змякчылі некаторыя нормы ў дычыненні да сялян. За наўмыснае забойства селяніна феадал паводле III Статута (разд. 12, арт. 1) не мог проста адкупіцца грашовым штрафам, як было ў ранейшых рэдакцыях, а мусіў прыцягвацца да крымінальнай адказнасці, і яму пагражала смяротнае пакаранне. Праўда, на практыцы рэалізаваць гэты закон было цяжка.

Літоўскі Статут рэгламентаваў некаторыя абавязкі, выплаты і павіннасці ніжэйшых станаў грамадства: сялян, слуг, чэлядзі, мяшчан, рамеснікаў. Хаця ў ВКЛ фактычна існаваў інстытут рабства (нявольніцтва, ці халопства), на працягу XVI ст. ён у цэлым замяняецца на прыгон.

Прыгонны селянін, якім бы цяжкім ні быў яго лёс, у тагачасным феадальным грамадстве стаяў крыху вышэй за нявольніка (у тагачаснай тэрміналогіі – халопа, гэта значыць раба). Ужо I Статутам строга забаранялася ператварэнне вольнага чалавека за любую павіннасць ці запазычанасць у раба («у вечную няволю»), хаця рабства не было скасавана. I Статут вызначыў чатыры крыніцы няволі (нашчадкі рабоў, палон, шлюб вольнага з нявольніцай, замена смяротнай кары), існаваў таксама самапродаж у рабства (апрача галодных гадоў), II Статут – тры, а III Статут (разд. 12, арт. 21) пакінуў толькі адну – ваенны палон, і то з шэрагам выключэнняў. Пры гэтым было ўсталявана, што нашчадкі палонных *маюць быць осаживаны на землях и разумены быти за прыгонных сялян*; гэтакім чынам абышліся і з ранейшымі рабамі. Больш таго, III Статут (разд. 14, арт. 36) нават выкрэсліў саму назву «нявольнік», наказаўшы нявольнікаў у будучым называць «дворная чэлядзь». Пры гэтым сурова забаранялася няволіць непаўналетніх.

III Статут юрыдычна замацоўваў значную адміністрацыйна-палітычную самастойнасць ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Разам з тым з кожнай рэдакцыяй Статута вялікакняжацкая і наогул цэнтральная ўлада ўлягалі ўсё большым абме-

жаванням. Гэта пагражала ператварэнню шляхецкай дэмакратыі ў анархію і бязладдзе. Нездарма з цягам часу ўсталяваўся крылаты выраз «Polska nie żadem stoi» («Польшча не ўладай моцная»), справядлівы і для ВКЛ, дзе шляхта карысталася такімі ж шырокімі правамі, як і ў Польшчы. Дзяржаўны апарат, судовыя органы, выканаўчая ўлада ў ВКЛ былі даволі слабыя. У судах і ва «ўрадах» (тагачасным бюракратычным апарате) было нямала цяганіны, самавольства, вымагання грошай ад шляхціцаў, якія звярталіся туды па сваіх справах.

Значэнне Літоўскага Статута. Як ніводны літаратурны помнік, Літоўскі Статут быў надзвычай папулярны ў шляхецкіх колах ВКЛ. Вопісы і інвентары тых часоў сведчаць, што ў прыватных кнігазборах шляхты часта сустракаліся экзэмпляры Статута – спачатку рукапісы, затым выданне 1588 і наступных гадоў, а ў XVII–XVIII стст. пераважна яго пераклады на польскую мову. Менавіта ў Літоўскім Статуце шляхта бачыла апору і пацвярджэнне сваіх правоў ды прывілеяў, у ім жа яна шукала спосабы вырашэння бягучых жыццёвых сітуацый і юрыдычных спраў.

Аднак ідэі, закладзеныя на паперы, не заўжды панавалі ў галовах і саміх стваральнікаў Статута – магнатаў, вяльмож і іншых паноў і шляхціцаў, якія абмяркоўвалі і прымалі яго і карысталіся ім. На практыцы магнатэрыя і заможная шляхта доўгі час не маглі прымірыцца з ідэяй роўнасці ўсіх прадстаўнікоў унутры свайго класа і адмовіцца ад кантролю над астатняй шляхтай. Яшчэ больш непрымальнай была ідэя праяршэнства права над жаданнем і прыхамаццю можнаўладцы. Таму магнаты нярэдка грэбавалі законамі Статута, не выконвалі судовых пастановаў і нават самі распараджаліся імі. Фактычна часта дзейнічала феадальнае права моцнага. Кожны значны феадал у ВКЛ (напрыклад, Радзівілы, Астрожскія, троцкі ваявода Альбрэхт Гаштольд) меў дастаткова сродкаў для прымусу і нават валодаў сваім войскам. Ігнаруючы законы Статута і законы маралі, яны чынілі гвалт і вялі бясконцыя міжусобіцы. Нярэдкамі былі так званыя наезды – узброеныя напады на маёнткі, што суправаджалася іх рабаваннем, катаваннямі і забойствамі прыгонных і дваровай чэлядзі, а часам і палонам саміх шляхціцаў і нават вяльмож. Хаця Статут крыху аслабіў такі адкрыты гвалт, аднак поўнасцю яго быў не стане спыніць. Наезды працягваліся і пасля прыняцця

Статута, а ў канцы XVII і 1-й палове XVIII ст. нават узмацніліся. Больш за ўсё ад такой сітуацыі пакутавала дробная шляхта, не кажучы ўжо пра сялян і мяшчан. Паводле лацінскай эпіграмы 1552 г. П.Раізія, прысвечанай Вільні, горад апанаваны голадам, хваробамі і рабаўніцтвам на вуліцах, а ўсе гэтыя беды вынікаюць з беззаконня, што пануе ў ВКЛ. Такім чынам, плён законаў Літоўскага Статута не заўжды мог быць скарыстаны на практыцы, гэты кодэкс заставаўся фактычна прыгожай дэкларацыяй, хаця і вельмі прагрэсіўнай.

Нягледзячы на ўсе недахопы, Статут з'яўляецца выдатным помнікам сваёй эпохі, у якім адлюстраваліся не толькі прававая думка, вельмі перадавая і шматахопная для свайго часу, але і культура, побыт, грамадскія, палітычныя, эканамічныя адносіны літоўскага, беларускага, украінскага народаў. Статут дзейнічаў на тэрыторыі ВКЛ да 1831–40 гг. і зрабіў вялікі ўплыў на юрысдыкцыю суседніх краін. Як дадатковая юрыдычная крыніца ён выкарыстоўваўся ў XVI–XVIII стст. у судах Польшчы, Латвіі і Эстоніі, а многія яго нормы і падыходы былі выкарыстаны пры кадыфікацыі прускага права ў канцы XVI ст., запазычаны пры кадыфікацыі права Масковіі («Саборнае Улажэнне» 1649 г.) і пры падрыхтоўцы ў XVIII ст. кодэксаў украінскага права (засталіся ў рукапісе і не былі ўведзены ў дзеянне). Нават у Польшчы Статут мусіў стаць асновай так званага кодэкса караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага, распрацоўка якога пачалася ў час Вялікага Сейма 1788–92 гг. Такім чынам, Літоўскі Статут як ніякі іншы помнік старабеларускага пісьменства зрабіў велізарны ўплыў на літаратуру і стылістыку пісьменства беларусаў даўняй пары, хаця пакуль амаль не даследаваўся як помнік літаратуры.

Пытанні і заданні

1. Колькі вядома рэдакцый Літоўскага Статута і чым было выклікана іх з'яўленне?
2. Назавіце гуманныя і прагрэсіўныя нормы Літоўскага Статута.

Літаратура

1. Бардах, Ю. К вопросу об утверждении Литовского статута 1588 г. / Ю.Бардах // Славяне в эпоху феодализма: к столетию акад. В.П.Пичеты. – М., 1978. – С. 199–205.

2. Бардах, Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения / Ю.Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976. – С. 71–93.

3. Лазутка, С. Літоўскія статуты (1529, 1566, 1588): іх стваральнікі і эпоха / С.Лазутка; пер. В.Люкевіч // Край=Kraj: 2001. – № 1/2. – С. 94–123.

4. Пичета, В.И. Белоруссия и Литва, XV–XVI вв. / В.И.Пичета. – М., 1961.

5. Старостина, И.П. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском / И.П.Старостина // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 118–134.

6. Юхо, І. Крыніцы беларуска-літоўскага права / І.Юхо. – Мн., 1993. – С. 76–204.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Старажытная беларуская літаратура зарадзілася ў XI–XII стст. у сувязі з распаўсюджаннем на Беларусі хрысціянства і першапачаткова развівалася ў рэчышчы грэка-візантыйскіх і царкоўнаславянскіх традыцый. Літаратура ранняга Сярэднявечча (XI–XIII стст.) у Беларусі існавала выключна на царкоўнаславянскай мове і ва ўзаемадзеянні з літаратурай іншых рэгіёнаў Русі, а таксама праваслаўных балканскіх краін. У гэтую эпоху беларуская літаратура была фактычна складнікам царкоўнай літаратуры, у якой амаль не адрозніваліся ўтылітарныя (прыкладныя) тэксты, што ўжываліся ў рэлігійнай практыцы, ад літаратурных твораў. На прыкладзе літаратурных твораў царкоўнікі імкнуліся выхаваць у чытачоў нормы і ідэалы хрысціянскай маралі і паводзін. Таму ў гэтай літаратуры вельмі слаба праяўлялася свецкая тэматыка. Вядучымі яе тэмамі былі рэлігійная, маральна-дыдактычная, гістарычная і толькі недзе на самай перыферыі – героіка-эпічная. Літаратуры ранняга Сярэднявечча былі ўласцівыя стэрэатыпнасць, традыцыйнасць і этыкетнасць. Разам з тым літаратурныя творы ў пэўнай ступені задавальнялі прагу чытачоў да незвычайнага, экстрарэальнага, экзатычнага. Гэтыя рысы літаратуры нязменна праяўляліся на працягу ўсяго Сярэднявечча, як ранняга, так і позняга.

Узнікненне ВКЛ прывяло да стварэння ў XIV ст. уласна старабеларускай плыні, хаця і супольнай на некалькі стагоддзяў для беларусаў і ўкраінцаў. Аднак побач з ёй захоўвалася і царкоўнаславянская традыцыя, якая развівалася ў асноўным па ранейшых кірунках. ВКЛ «уцягнула» старажытную беларускую літаратуру ў кантакт з заходнім, каталіцкім светам, што прывяло да ўзбагачэння яе лацінскай і польскай традыцыямі. У выніку з XIV ст. важнай прыкметай старажытнай беларускай літаратуры становіцца полілінгвізм (шматмоўнасць). З гэтага часу яна развіваецца ўжо як на ўласнай старабеларускай мове – папярэдняя стадыя сучаснай беларускай мовы, так і на царкоўнаславянскай, лацінскай, польскай. Полілінгвізм быў уласцівы многім літаратурам Еўропы ад Сярэднявечча аж да XIX ст. і, магчыма, адлюстроўвае нейкую заканамернасць усіх славянскіх літаратур. Шмат з іх ад XIV да XIX ст. развівалася з апорай ці нават у сімбіёзе з інша-

моўнай (пераважна іншаславянскай) літаратурнай традыцыяй. У розныя часы і ў розныя эпохі суадносіны моў у даўняй Беларусі былі неаднолькавыя, перавагу ў пісьменстве здабывала то адна, то другая мова, але кожная традыцыя нязменна ўзбагачала старажытную беларускую літаратуру. Асобныя плыні, жанры і тэмы прыносіліся ў яе дзякуючы якраз іншамоўным струменям. Перанесены характар напачатку і царкоўнаславянскай традыцыі, а пазней і лацінскай ды польскай абумовіў хуткі росквіт ці паскоранае развіццё асобных сегментаў старажытнай беларускай літаратуры ў XI–XVI стст. У той жа час выкарыстанне іншых моў на Беларусі сведчыць пра пэўную слабасць уласнай культурнай традыцыі.

Надыход новай эпохі – Рэнэсанса (у дачыненні да Беларусі – гэта фактычна адно XVI ст.) – моцна змяніў змест і стылістыку старажытнай беларускай літаратуры, асабліва ў лацінскай і польскай традыцыях. Рэнэсанс узбагаціў яе новымі жанрамі і вобразамі, а таксама надзейна ўсталяваў у ёй антураж антычнай міфалогіі і гісторыі. Пачала складвацца свецкая літаратура, у многім яшчэ арыентаваная на замежныя ўзоры (антычныя і заходнееўрапейскія), але і царкоўная літаратура зазнала істотныя змены. Ранейшая тэматыка набыла новае гучанне, да яе дадаліся палітычныя, сатырычныя і навуковыя тэмы, а героіка-эпічная тэма стала ці не вядучай. Каларытная займальнасць, экзатызм адышлі (у творах і ў літаратуры ў цэлым) на другі план і спецыялізаваліся ў некаторых жанрах, такіх як авантурная ці квазігістарычная проза. Рэлігійная тэматыка заставалася неад’емнасцю толькі царкоўнай літаратуры, хаця ўсё яшчэ прысутнічала ў свецкіх творах. Галоўнай задачай літаратуры зрабіўся дыдактызм, павучанне і выхаванне чытача на шматлікіх прыкладах старажытнасці і сучаснасці. Аднак цяпер гэты дыдактызм быў расквечаны захапляльнымі вобразамі і прывабнымі сюжэтамі, запазычанымі ў асноўным з арсенала антычнай і заходнееўрапейскай літаратур. Стэрэатыпнасць і традыцыйнасць усё яшчэ заставаліся прыкметай літаратурных твораў, хаця ўзорам для іх пачала служыць пераважна антычная літаратура. Калі для Сярэднявечча ўласцівыя былі кампіляцыя, спалучэнне царкоўных прыкладаў, то для Рэнэсанса – імітацыя, перайманне антычных узораў.

Рэфармацыя на Беларусі была хуткаплыннай, хаця і бліскавай з'явай, якая, аднак, амаль не пасадзейнічала развіццю ўласнай старабеларускай традыцыі, а наадварот, у многім паспрыяла развіццю чужамоўных плыняў, перш за ўсё польскай. Рэфармацыя таксама істотна не змяніла суадносіны свецкай і рэлігійнай тэматыкі ў літаратурных творах, хаця і прывяла да ўзнікнення шэрагу каштоўных старабеларускіх помнікаў, пераважна рэлігійных.

Старажытная беларуская літаратура ў XI–XVI стст. складалася і развівалася ў розных палітычных арганізмах і на розных мовах. У сваім шматвяковым развіцці яна прайшла праз розныя культурныя, эстэтычныя плыні і феномены, зазнала ўздзеянне розных канцэпцый і ідэй, пазнаёміла чытачоў з рознымі вобразамі і пачуццямі. Але на любых этапах свайго развіцця і ў любых моўных абалонках яна захоўвала нацыянальнае, гістарычнае адзінства, адлюстроўвала духоўнае жыццё і культуру беларускага народа, выяўляла яго светаўспрыманне і ўяўленні наконт рэчаіснасці, стаўленне да чалавека і прыроды, да маральных і эстэтычных ідэалаў. Вопыт станаўлення і развіцця старажытнай беларускай літаратуры ў XI–XVI стст. сведчыць пра яе высокую пазнавальную і эстэтычную вартасць, пра вялізнае культурна-гістарычнае значэнне ў лёсе беларускага народа.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. *Ахрыменка, П.П.* Старажытная беларуская літаратура / П.П.Ахрыменка, М.Р.Ларчанка. – Мн., 1968.
2. *Беларуская літаратура: XI–XX стагоддзі: дапаможнік для школ, ліцэяў, гімназій, ВНУ / склад.: А.І.Бельскі, У.Г.Кароткі, П.І.Навуменка і інш. – 2-е выд., дапрац. – Мн., 2001.*
3. *Вольскі, В.* Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму / В.Вольскі. – Мн., 1958.
4. *Гарэцкі, М.* Гісторыя беларускай літаратуры / М.Гарэцкі; уклад. і падрыхт. тэксту Т.С.Голуб. – 5-е выд. – Мн., 1992.
5. *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: у 2 т. / Акад. навук БССР; Ін-т літаратуры ім. Я.Купалы. – Мн., 1968. – Т. 1: 3 старажытных часоў да канца XVIII ст.*
6. *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі; Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; навук. рэд. В.А.Чамярыцкі. – Мн., 2006. – Т. 1: Даўняя літаратура XI – першай паловы XVIII стагоддзя; 2-е выд. – Мн., 2007.*
7. *Гісторыя беларускай літаратуры: старажытны перыяд: падручнік для філал. спецыяльнасцей пед. ВНУ / М.М.Грынчык [і інш.]; пад агульн. рэд. М.А.Лазарука, А.А.Семяновіча. – 4-е выд., стэрэатып. – Мн., 1998.*
8. *Дабрынін, М.К.* Беларуская літаратура: старажытны перыяд / М.К.Дабрынін. – Мн., 1952.
9. *История белорусской дооктябрьской литературы / Акад. навук БССР; Ін-т літаратуры ім. Я.Купалы. – Мн., 1977.*
10. *Кавалёў, С.В.* Гісторыя беларускай літаратуры: другая палова XVI ст.: курс лекцый / С.В.Кавалёў. – Мн., 2005.
11. *Ластоўскі, В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: спроба паясьніцельнай кнігапісі ад канца X да пачатку XIX стагоддзя / апрац. В.Ластоўскі. – Коўна, 1926.
12. *Лойка, А.А.* Старабеларуская літаратура / А.А.Лойка. – Мн., 2001.
13. *Майхровіч, С.К.* Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV–XVII ст. / С.К.Майхровіч. – Мн., 1980.
14. *Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры : дапам. для студэнтаў ВНУ / Ін-т літ. і мастацтва Акад. навук БССР. – Мн., 1956.*

Даведачныя і аглядныя выданні

1. *Беларускія пісьменнікі: біябібліяграф. слоўнік: у 6 т. /* Акад. навук Рэсп. Беларусь; Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; пад рэд. А.В.Мальдзіса. – Мн., 1993–1995.

2. *Мальдзіс, А.І.* Перазовы сяброўскіх галасоў: беларуска-літоўскае літаратурнае ўзаемадзеянне ад старажытнасці да нашага часу / А.І.Мальдзіс; АН БССР, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; АН ЛітССР, Ін-т літоўск. мовы і літ. – Мн., 1988.

3. *Мельнікаў, А.А.* З неапублікаванай спадчыны: манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў / А.А.Мельнікаў; навук. рэд., аўтар прадмовы В.А.Чамярыцкі. – Мн., 2005.

4. *Мысліцелі і асветнікі Беларусі X–XIX стст.: энцыкл. давед. /* склад. Г.А.Маслыка. – Мн., 1995; 2-е выд. – 2001.

5. *Нарысы беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей: культурна-гістарычны і літаратуразнаўчы аспекты, праблемы /* М.А.Тычына [і інш.]; навук. рэд. М.А.Тычына, У.І.Мархель; Нац. акад. навук Беларусі, Аддз. гуманітар. навук і мастацтваў, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы. – Мн., 2002.

6. *Нарысы па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязей: у 4 кн. /* В.А.Каваленка [і інш.]; Акад. навук Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы. – Мн., 1993. – Кн. 1: Старажытны перыяд – XIX ст.

7. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. /* рэдкал.: І.Шамякін [і інш.]. – Мн., 1984–1987.

Хрэстаматыі

1. *Анталогія беларускай паэзіі: у 3 т. /* рэдкал.: Р.Барадулін [і інш.]; уклад.: А.Мальдзіс, І.Саверчанка, І.Саламевіч. – Мн., 1993. – Т. 1.

2. *Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя /* Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; навук. рэд. В.А.Чамярыцкі. – Мн., 2003; 2-е выд. – Мн., 2005.

3. *Антология педагогической мысли Белорусской ССР /* редкол.: Л.А.Лазарук [и др.]. – М., 1986.

4. *Беларуская дакастрычніцкая драматургія /* Акад. навук БССР, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; уклад. і падрыхт. тэксту С.С.Лаўшука. – Мн., 1978.

5. *Беларуская літаратура: хрэстаматыя для педагогічных вучылішчаў: дакастрычніцкі перыяд* / склад. В.Барысенка. – Мн., 1953.
6. *Беларускія летапісы і хронікі* / склад. У.Арлоў; рэд. В.Чамярыцкі. – Мн., 1997.
7. *Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: XVI–XVIII стст.: хрэстаматыя* / пад рэд. Т.У.Доўнар. – Мн., 2004.
8. *Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии и Литвы: избранные произведения XVI – нач. XIX в.* / сост. Н.А.Алексютович. – Мн., 1962.
9. *Кніга жыццй і хаджэнняў* / уклад., прадмова і камент. А.Мельнікава. – Мн., 1994.
10. *Коршунаў, А.Ф. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ* / А.Ф.Коршунаў; пад рэд. І.П.Яроміна, В.В.Барысенкі. – Мн., 1959.
11. *Народны тэатр* / уклад. М.А.Каладзінскі. – Мн., 1983.
12. *Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці* / Акад. навук БССР, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; уклад. і камент. А.Ф.Коршунава. – Мн., 1975.
13. *Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны* / Акад. навук БССР, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы; уклад. і камент. У.Г.Кароткага. – Мн., 1991.
14. *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)* / уклад., прадмова і камент. І.Саверчанкі. – Мн., 2007 (Беларускі кнігазбор).
15. *Старажытная беларуская літаратура: зб.* / уклад. Л.С.Курбека. – Мн., 1990.
16. *Старажытная беларуская літаратура: зб.* / уклад.: А.А.Курбека, У.А.Марук. – Мн., 1996; 2002.
17. *Хрестоматія по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII в. включительно)* / сост. В.С.Дмитриченко. – Киев, 1959. – Ч. 1–2.
18. *Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі: у 3 т.* / Бел. ун-т культуры; уклад., рэд. тэкстаў і камент. А.В.Сабалеўскага. – Мн., 1997. – Т. 1: Ад вытокаў да пачатку XX ст.

ЗМЕСТ

Уступ	3
1. Літаратура ранняга Сярэднявечча	7
1.1. Асобныя рысы сярэднявечнай культуры	7
1.2. Асаблівасці сярэднявечнай літаратуры	13
1.3. Агульная характарыстыка старажытнарускай літаратуры	22
1.4. Канфесіянальная літаратура	30
1.5. Паўканфесіянальная літаратура	38
1.6. Агляд старажытнарускіх летапісаў	42
1.7. Помнікі Беларусі часоў Старажытнай Русі	50
1.8. «Слова пра паход Ігаравы»	62
2. Літаратура позняга Сярэднявечча	77
2.1. Узнікненне старабеларускай літаратуры	77
2.2. Беларуска-літоўскае летапісанне	83
2.3. Царкоўнаславянскае пісьменства Беларусі (XIV – пача- так XVI ст.)	94
3. Літаратура Рэнесанса і Рэфармацыі	102
3.1. Рэнесанс у Беларусі.....	102
3.2. Новалацінская літаратура Беларусі XVI ст.....	131
3.3. Польскамоўная літаратура ВКЛ (2-я палова XVI – па- чатак XVII ст.)	155
3.4. Рэфармацыя ў Беларусі	182
3.5. Юрыдычнае пісьменства Беларусі XVI ст.	196
Заклучэнне	207
Літаратура	210

Вучэбнае выданне

Клімаў Ігар Паўлавіч

**СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА
XI–XVI стст.: ЭПОХІ І ПОСТАЦІ**

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар І.В.Смяян

Тэхнічны рэдактар Л.М.Мельнік

Вокладка І.А.Русака

Падпісана ў друк 2010 г. Фармат 60×84¹/₁₆.
Папера пісчая № 2. Ум. друк. арк. 12,44. Ул.- выд. арк. 11,99.
Тыраж экз. Заказ .

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў.
220007, г. Мінск, вул. Рабкораўская, 17.
Ліцэнзія № 02330/0131818 ад 02.06.2006 г.

Надрукавана на рызографе
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.
220007, г. Мінск, вул. Рабкораўская, 17.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ